МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 24

ОДЕСА
ОНУ
2013

УДК 930 (477.7) ”18”
ББК 63.212
Х 643

Затверджено до друку Вченою Радою Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.
Протокол № 9 від 28.05.2013 р.

Редакційна колегія:
В. Г. Кушнір, доктор історичних наук **(*головний редактор);***
О. А. Бачинська, доктор історичних наук; **О. М. Дзиговський**, доктор історичних наук; **О. Б. Дьомін**, доктор історичних наук; **І. С. Грєбцова**, доктор історичних наук; **І. М. Коваль,** доктор політичних наук; **О. В. Сминтина,** доктор історичних наук; **В. М. Хмарський**, доктор історичних наук; **Д. П. Урсу** , доктор історичних наук, **Н. О. Петрова,** кандидат історичних наук (*відповідальний секретар);*

Х 643 **«Записки історичного факультету»** 24 випуск : наукове видання / Колектив авторів – Одеса : «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2013. – 204 с.
ISSN 2312-6825

У двадцять четвертому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів історичного факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Адреса редакційної колегії:
65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

ПОСТАНОВОЮ ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ВІД 22 ГРУДНЯ 2010 Р. № 1-05/8 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ “ІСТОРИЧНІ НАУКИ” (БЮЛЕТЕНЬ ВАК УКРАЇНИ. - 2011. - № 2)

УДК 930 (477.7) ”18”
ББК 63.212

© Колектив авторів, 2013
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2013

ЗМІСТ

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ 7

Н. Б. Галушка
Принципи виховання дітей в культурі українців як можливість міжпоколінної передачі етнокультурної спадщини (на прикладі Опілля та Південно-Східного Поділля) 7

О. Г. Кожолянко
Історико-етнологічні дослідження народної медицини в календарній обрядовості українців Буковини 20

В. Г. Кожухар
Регіональна своєрідність українських поселень та житла в Республіці Молдова 35

В. Г. Кушнір
Традиції колективної праці українців Степу в середині XIX ст. 47

М. Челноков
Проблема диференціації прабалто-слов'янського масиву: можливості міждисциплінарного підходу 53

Розділ ІІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 67

Т. С. Вінцковський
Український керівничий комітет в громадсько-політичному і освітньому житті Одеси (1917 р.) 67

В. В. Македон
Документи з фондів Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст. 82

А. І. Мисечко
До взаємостосунків української та єврейської громади в Одесі в ІІ половині XIX – на початку XX ст. 92

А. А. Погорєлов
Криваві жнива 1930-х: НКВС проти миколаївської педагогічної інтелігенції 101

Розділ ІІІ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 113

Т. С. Ботіка
Англо-французькі та англо-німецькі зв'язки кінця XIX – початку XX ст. в оцінках російських часописів 113

І. В. Дубчак
Режим економії та кадрова політика в державній промисловості СРСР (1925-1927 рр.) 121

К. А. Калякіна
Становлення О. О. Кочубинського як славіста та початок його викладацької діяльності у Новоросійському університеті 131

С. В. Ковальчук
Діяльність Євгена Миколайовича Щепкіна у Державній Думі Російської імперії І скликання (27 квітня 1906 р. – 8 червня 1907 р.) 142

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ 153

А .О. Добролюбський, Д. М. Янов
Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музея Придунав'я) 153

Р. М. Конта
Етнографічні дослідження в Науковому товаристві ім. Шевченка на початку XX ст. (на матеріалах «Хроніки НТШ») 163

Л .І. Лісунець
Матеріали про родину Браницьких на сторінках часопису «Русский архив» 174

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ 190

Д. П. Урсу
Річниця науковця 190

О. Б. Дьомін
Відданість науці та історичному факультету 194

О. Б. Дьомін
Професору Федіру Олександровичу Самойлову – 65 років 197

О. Б. Дьомін
Пам'яті доктора історичних наук, професора Олександра Васильовича Гонтаря (1934 -2012) 199

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Н. Б. Галушка

УДК 392.34[(477.74)+(477.86)]:37.035

ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ЯК МОЖЛИВІСТЬ МІЖПОКОЛІННОЇ ПЕРЕДАЧІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ОПІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

У дослідженні наведено основні принципи виховання дітей завдяки яким відбувається обмін етнокультурною інформацією між поколіннями. На основі польового матеріалу дано характеристику засобам та методам виховання на Опіллі та Південно-Східному Поділлі.

Ключові слова: *принципи виховання, етнопедагогіка, польовий матеріал, міжпоколінне транслювання.*

Найвидатніші педагоги світу визнавали, що виховання дитини завжди має ґрунтуватися насамперед на культурно-історичних, моральних цінностях свого народу, а вже пізніше відбувається знайомство з традиціями інших народів. Від пізнання свого, рідного, національного −до пізнання чужого, багатонаціонального, світового.

Загально відомо, що знайомство дитини зі світом, соціалізація, закріплення у свідомості маркерів поведінки, звичаїв, традицій відбувається за допомогою вербальної та невербальної інформації, що передається від старшого покоління. Тобто морально-етична, соціальна, етнічна сторона дитячої свідомості залежить від засобів передачі виховної інформації. В науковій літературі форми, методи, принципи її передачі прийнято відносити до народної педагогіки чи етнопедагогіки.

Стельмахович М.Г. дає розгорнуте пояснення цих понять. Народною називаємо ту педагогіку, яку створив народ. Це система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються передовсім як певні знання, вміння і навички. Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що

забезпечують збереження національного характеру, звичок і психології людини [16; С. 5].

В дослідженні зроблено спробу виділити і охарактеризувати на основі польового матеріалу головні принципи у вихованні підростаючого покоління українців, які жили у різних історичних умовах, та зазнавали зовнішніх впливів.

У даній роботі зосереджено увагу на двох регіонах компактного проживання українців – Опілля та Південно-Східного Поділля. Ці регіони заселялись у різний період, зазнавали демографічних змін та інонаціональних впливів, що не могло не вплинути на побут, звичаї та традиції місцевого населення. Хронологічні рамки охоплюють 1920-1940-ві роки, період коли обидві території знаходились у складі держав, яким були притаманні різні політичні, соціально-економічні та культурні системи. З огляду на ці обставини, актуальним є виділення принципів народного виховання українців, що перебували під дією значних зовнішніх чинників.

Джерельну базу дослідження становлять етнографічні дані, зібрані під час польових досліджень, проведених автором у 2009-2012 рр. у селах Одеської області (Кодимський, Миколаївський райони) та Івано-Франківської області (Рогатинський район). Роки народження опитаних респондентів охоплюють 1920-1940 рр. Це ті регіони, де дослідження даних питань не проводились.

Виховний ідеал, цілі, завдання, зміст, принципи і засоби народної педагогіки знайшли своє відображення і втілення у рідній мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, святах, обрядах, символах і різних видах народного мистецтва, у дитячих народних іграх та іграшках, у живій практиці трудового і сімейного виховання, у народних ремеслах і промислах, у родинно-побутовій культурі українського народу.

Якщо визначати зміст виховання, спираючись на народну педагогіку, то це −весь процес формування особистості й підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті. У дещо вужчому, але конкретнішому вираженні зміст виховання в народній педагогіці охоплює формування морального обличчя, інтелектуальний і фізичний розвиток, прищеплення працьовитості й естетичних смаків. Зміст виховання охоплює піклування про здоров'я і фізичний розвиток дитини,

передачу знань, трудових умінь і навичок, привчання до організації домашнього побуту, забезпечення професійної обізнаності в певній галузі виробництва, підготовку до сімейного життя, формування духовного світу.

Усі аспекти виховного процесу охоплені узагальненою системою вимог, які регламентують підходи, методи, принципи діяльності в різноманітних життєвих та педагогічних ситуаціях. Таку систему вимог втілюють у собі принципи виховання. Принципи виховання — керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного впливу [4; С. 103].

Процес виховання ґрунтується на системі таких принципів, якими керуються і в районах, що досліджуються:

1. Цілеспрямованість та природовідповідність виховання. Початком будь-якої діяльності, зокрема виховної, є визначення мети. Вихователь відповідно до мети своєї діяльності спрямовує виховну роботу. Головною метою народної педагогіки було підготувати дитину до дорослого, незалежного життя, побудованого на праці. Весь виховний процес базувався на залучені до роботи, залежно від вікової та статевої приналежності вихованця, а також на прикладі старшого покоління. Народна філософія розуміє працю як доцільну діяльність людини, спрямовану на створення матеріальних і духовних цінностей. Завдяки праці розвиваються здібності людини, формуються її світогляд і моральне обличчя. Тому народна педагогіка незмінно додержує принципу виховання працею [16; С. 45].

Одна з головних складових «ідеалу» у вихованні підростаючого покоління в сільських родинах зазначеного періоду була працьовитість. До праці привчали кожного дня, знайомлячи з різними видами сільськогосподарської чи хатньої роботи. Трудову діяльність діти починали рано. Найшвидше залучали до роботи, з причини смерті батька, або якщо була велика родина. Обсяг роботи відповідала віку і статті дитини [5].

Поєднання принципів цілеспрямованості та природовідповідності вимагає будувати процес виховання з урахуванням особливостей природи. Народ прагне і вміє враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини, забезпечуючи наступність виховного процесу. Суть цього педагогічного принципу полягає у тому, щоб виховний вплив на дитину відповідав її вікові, життєвому досвіду, силам і можливостям.

У народній виховній практиці розрізняють такі вікові періоди розвитку: новонароджений (від появи на світ до 10 днів), немовля (грудний вік) − від 10 днів до року, дитинство − від одного до 10-11 років, отроцтво (підлітковий вік) −від 11-12 до 15-16 років, юність − від 16 до 20-21 року, дорослий вік − від 20-21 до 40 років, зрілий вік − від 40 до 55 років, літній вік −після 55-60 років. Від народження і до юності людина виховується у сім'ї, а потім, як правило, стає на самостійний шлях [16; С. 44].

Робота якою навантажували підростаюче покоління відповідала їх розумовому та фізичному розвитку. З 4 років селянські діти отримували свої трудові обов'язки, від яких не відмовлялись. З цього віку малеча доглядала за домашньою птицею, носила для дорослих воду на поле, відганяла горобців з «копанок» (ставки, де вимочували прядиво) тощо. З кожним роком, обов'язків більшало. Хлопчики та дівчатка 6-8 років, випасали по черзі худобу, доїли та доглядали її. Так як в той же час починали відвідувати школу, то випас худоби відбувався згідно черги, яку встановлювали самі діти залежно від шкільної зміни. З 12 років підлітки могли отримувати трудову норму в колгоспі на рівні з дорослими, крім цього допомагати батькам по власному господарству. На Опіллі колгоспи масово поширились після війни, тому діти підліткового віку працювали на власному полі батьків, або наймались на роботу (обробка землі, випас худоби, догляд за дітьми) [9],[11],[15].

Але в народі розуміли, що дитину не навчити, якщо вона того сама не хоче, тому домашніми ремеслами оволодівали ті кому було цікаво. Хто полюбляв ткати, то допомагав батькам при роботі на верстаті, кому до вподоби було вишивання – прикрашав вишивками рушники, одяг, постіль тощо [7].

2. Поєднання виховного керівництва з ініціативою і самодіяльністю дітей (єдність вимог сім'ї та громадськості у вихованні). Опіка з боку старшого покоління, спричинена недостатнім життєвим досвідом молодої людини, має поєднуватись з ініціативою і самодіяльністю вихованця. Діяльність − трудова, пізнавальна, художньо-творча − розвиває соціальну активність, ініціативу.

Виховний процес молодого покоління проходив під контролем двох соціальних структур - сім'ї та громади. Якщо в родині керівну роль у вихованні отримували батьки, зокрема мати, то в громадському вихованні

могло приймали участь все доросле населення. Дитина постійно була під наглядом старших, не обов'язково родичів, але це не означало повного контролю. Малеча наслідувала поведінку дорослих, їх звички, через виконання різних трудових доручень (догляд за городом, худобою, відповідальність за молодших братів та сестер тощо) [15]. Громада втручалась у виховання тільки при порушені певних норм поведінки, наприклад, під час сільських гулянь чи церковної служби. До загальних сільських танців дітей не допускали, хоча спроби долучитись до музичного дійства у дітвори віком 7-12 років були. Старші парубки виводили таких непослушних за межі танцювального майданчику [7]. Таку ж строгість проявляли до дітей, які не відповідно поводили себе в церкві [4]. В той же час дитина була вільною у виборі ігор, якими проводили своє дозвілля. Серед популярних дитячих ігор були «свинки», «гарбузики», жмурки, «дучі», «кременці» тощо, які розвивали дитячу кмітливість, витримку, моторику [15]. Більшість дитячих ігор повторювали та наслідували сімейно-побутові ситуації, домашні знаряддя праці.

Підготовці дитини до праці допомагала й народна кустарна або саморобна іграшка. Дуже часто такі іграшка робили самі діти. Вони вводила дитину в коло нових занять, прищеплювала елементи чоловічої та жіночої роботи. Діти з відходів дерева робили хатки, візки. Хлопці робили собі вітряки, млинки, коси, вила тощо. Майстрували також сопілочки. Дівчатка вибирали ляльок, меблі, мотовила, терлиці. Дівчата полюбляли гратись ляльками з «дрантя» або з кукурудзяних качанів [2]. Хлопцям майстрували дерев'яні возики, свистки тощо. Дівчата крім того, що бавились ляльками, робили собі прикраси. Наприклад, намисто з квасолі, розмальовували його відваром цибулиння та іншими природними барвниками. В процесі гри вчились поєднувати різні кольори, добирати певну кольорову гаму, що пізніше ставало їм у пригоді при вишиванні, тканні [5], [7]. З трави дівчата плели різноманітні кошики, косички, віночки. Хлоп'ячі іграшки допомагали відтворювати елементи традиційної "чоловічої" роботи. Усі вони вводять дитину в коло майбутніх занять і обов'язків. Вплив іграшок надзвичайно великий, адже вони являють собою предмети, знайомі і близькі дитині з найменшого віку.

Цінність народної іграшки полягає також у тому, що вона проста, невибаглива.

Цінність становлять саморобні дитячі іграшки. В них дитина демонструє не тільки уміння користуватись готовим матеріалом, але й уже визрілу готовність до творчості. Серед іграшок є такі, що служать дитині протягом певного часу, а є такі, до яких дитина вдається епізодично, виготовляє їх для певної гри і після її закінчення викидає. Матеріалом служить все те, що оточує дитину: дерево, трава, пісок, каміння тощо. Особливо після війни збирали хлопчаки гільзи від патронів, та грались у війну [17].

3. Гуманність та повага до особистості дитини, поєднана з розумною вимогливістю до неї. Повага до людини передбачає гуманне ставлення до неї. Виховне значення вимогливості полягає в тому, щоб стимулювати або припиняти, гальмувати певні вчинки дітей. Діти в українських селянських родинах росли в атмосфері взаємодопомоги та взаєморозуміння, але з відчуттям строгості. Не зважаючи на переважаючу слухняність у виконанні домашніх обов'язків, дитина могла допустити помилку чи зробити шкоду у власному чи чужому господарстві. За такі дії на дитину чекало покарання, яке могло виражатись як у словесному так і тілесному варіанті. В народі існувало таке правило: «Люби як душу, а труси як грушу» [4], тобто поряд з природною любов’ю використовувались і покарання. За дрібне порушення могли не карати, а тільки зробити зауваження, щось заборонити. При значному нанесені шкоди, такої як недогляд за худобою, залишення без догляду молодших братів та сестер, крадіжки тощо, батьки могли покарати фізично, за допомогою лози ("різки") чи інших підручних матеріалів [9], [11], [15]. Покараннями, за спогадами більшості опитаних респондентів, займалась мати чи бабуся, батько був беззастережним авторитетом, тому до фізичних покарань вдавався не часто, переважно при серйозних порушеннях, які завдали шкоди господарству чи іншій людині. Побиття дитина сприймалось як правильний метод у вихованні, але надмірне знущання засуджувалось громадою. Чужа людина не мала права вдарити дитину, можна було зробити словесне зауваження, та розповісти по порушення батькам, які в свою чергу вибирали при необхідності метод

покарання. Народна педагогіка опиралась на принцип, що діти повинні боятись «духу маминого (батька)», тобто завжди слухатись своїх батьків [6].

Гуманність означає створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил [2, с. 58]. Принцип гуманізму виявляється у гуманному ставленні до дітей, у застосуванні найдоцільніших засобів впливу на них ("Діти, як квіти: полий, то ростимуть"). Моральними засадами у вихованні були християнські (церковні) та народні норми. Народні звичаї в свою чергу можна розділити на ті, що побутували та передавались в сім'ї, і такі, за виконання яких відповідає громада. Місце дитини у сімейній частині обрядовості одне з центральних, вона приймає безпосередню участь в дійствах, в той час як у громадській частині – в більшості випадків, як споглядальний, допоміжний елемент, який тільки переймає досвід. Активність дітей у проведенні обрядів залежала від їх статті та віку, а також мала певну сезонність. Так, дітвора була невід'ємним учасником свят зимового колядки, щедрівки, посівання) та весняного циклів (гаївки, веснянки, ігри).

Вплив церкви на формування дитячої свідомості, поведінки у двох регіонах відрізнявся через історичних причин. На Опіллі в період 20-30-х рр ХХ ст. в переважній більшості сіл діяла Українська Греко-Католицька церква. Діяльність її священників сприяла вивченню дітьми християнських ідеалів, і була невід'ємною складовою сімейного та громадського життя, сприяла збереженню народних традицій, звичаїв, та насадженню гуманних загальнолюдських цінностей. Ситуація змінилась після 1946 року, коли УГКЦ була заборонена уже радянською владою.

Південно-Східне Поділля, яке протягом вказаного періоду входило до радянської держави, з 30-х років було фактично позбавлене церковного впливу. Традиційно релігійна українська громада в силу політичної ситуації та ідеологічної політики держави не мало вільного доступу до храмів. У більшості сіл вони були закриті або знищені, тому селяни не могли регулярно відвідувати богослужіння. В тих селах, де зберегли, дорослі в обов'язковому порядку вели своїх дітей на службу, привчали до християнського обряду, вчили молитви. Там, де храми були відсутні, релігійне виховання обмежувалось вивченням молитов (найчастіше цього вчили старші люди, бабусі та дідусі), дотриманням звичаїв прив'язаних до

церковно-календарних свят. Не зважаючи на складну релігійну ситуацію, у свідомості народу взірцева людина повинна була бути богобоязкою, уникати гріховних вчинків та дотримуватись заповідей та приписів християнської релігії.

Малечу привчали молитись Богу, пояснювали що таке гріх. Християнська мораль вимагала від дітей пошани до батьків, поваги до старших за віком, гуманних відносин між членами сім'ї і родичами. Найпереконливішим і найефективнішим аргументом у вихованні словом була формула: «То є гріх» [18, с. 7].

4. Систематичність і послідовність виховання. Ефективність виховного процесу залежить від послідовності, безперервності педагогічних впливів на дітей. Йдеться про систему педагогічних впливів, яка забезпечує формування в кожного вихованця світогляду, переконань, ідеалів, інтересів, морально-вольових рис, навичок і звичок правильно орієнтованої поведінки, цілісної особистості.

Так як дитина постійно перебувала під наглядом старших, то й педагогічний вплив не переривався. Дитина супроводжувала батьків у полі, в домі, на сільських гуляннях, у церкві, в гостях. Молодше покоління хоч і було обмежене правилами поведінки, які не дозволяли сідати за стіл з дорослими, втручатись у розмову, але можливість споглядати, набиратись трудового та морального досвіду завжди була [9], [11], [15].

Дітвора приймала активну участь як в трудовому житті селян, так і святкових дійствах. Найактивнішу участь приймали під час зимових свят. Починаючи з 4 грудня, дня Введення у храм Пресвятої Богородиці, готувались до різдв'яних свят. Батьки посилали хлопчиків до родичів та сусідів «вводитись», бо вважалось, якщо першим в хату зайде хлопець, то рік буде хорошим. З цього дня починали розучувати з дітьми колядки, щедрівки, «вінчування», готували вертеп тощо. Традиційно дитя спочатку вчилось колядувати найближчим людям – бабусі, дідусеві, батькам [10].

До Різдва готувались заздалегідь – мили, прибирали в хаті, упорядковували в хлівах тощо. Діти віком 8-15 років активно приймали в цьому участь. Дівчата допомагали матері пекти "колачі", пампухи, хліб, солодке печиво, а хлопці порались по господарству. На Опіллі після обіду, дорослі та діти йшли на кладовище, щоб відвідати померлих родичів, помолитись над їх могилами та поставити свічки для заспокоєння душ [6].

Батько зі синами вносив до хати сіно (дідух) і клав під стіл, туди ж могли ставити молоток, сокиру, для успішного ведення господарства. З першою зіркою вся сім’я ставала перед іконами («образами») молитись, а потім вечеряли. Після трапези дорослі з дітьми колядували за столом або виходили на вулиці [10]. На Поділлі діти з батьками носили вечерю хресним батькам [7]. Усі зимові свята проходили під спів дитячих колядок, щедрівок, "вінчувань" та вертепних дійств.

Участь дітей у зимовій обрядовості робила ці свята ще більш урочистими та світлими. З творчості дорослих прийшли у дитячий фольклор основні теми та мотиви колядок, щедрівок, проте дитячі пісні вирізняються своєю специфікою, своєрідною манерою виконання [10].

Весняний цикл календарних свят та обрядів у середовищі українців мав особливе значення, бо пов'язувався з найважливішою життєвою справою — закладанням майбутнього врожаю. Діти найбільше участь приймали у обрядах Великодніх свят. За тиждень до Великодня відзначають Вербну (Вербова) неділю. Всією сім’єю їшли на богослужіння, після якого освячували вербові лози, з якими повертались додому. Діти обмахували і били один одного лозами, примовляючи - «Я б’ю, не я б’ю, шутка б’є, від нині за тиждень буде Великдень» [6]. В останній тиждень перед Пасхою всі, в тому числі і діти, дотримувались строгого посту. За цей тиждень кожна дитина старше 6-7 років, повинна була піти до сповіді та святого причастя, бо вважалось, що без відпущення гріхів освячену паску і яйця їсти не може. В п’ятницю чи суботу останнього тижня або Страсного тижня, дорослі з дітьми мали відвідати в церкві Плащаницю, і символічно прощатись з Ісусом Христом [15]. Протягом тижня старші діти допомагали батькам поратись по господарству, готуватись до свят. В суботу було прийнято розписувати писанки, "галунки" (яйце зафарбоване в однотонний колір), чим займались дівчата-підлітки та молоді жінки, менші діти спостерігали за дійством, але до активної діяльності не залучались.

На Великдень раненько вся родина поспішала з прибраними кошиками до церкви. Найпоширенішими забавами у ці дні були дівочі та дитячі хороводи, ігри у супроводі весняних обрядових пісень, яких в народі називали гаївками, а саме дійство – «виводити гаївки» [9]. Діти та дорослі збирались біля церкви чи на площі, де дівчата співали веснянок та

гаївок, а хлопцям дозволяли дзвонити у церковні дзвони та «калатати» (бити у дві дерев'яні дощечки скріплені між собою, та рухомою деталлю між ними, яка під час коливальних рухів б'ється об дощечки). Під вечір збирались за селом по кутках і палили вогнища, біля яких продовжували святкування. Наступний після Великодня день на Опіллі називали Вбливаний понеділок, головною забавою цього дня було обливання водою. Дітвора бігала від хати до хати і обливала господарів, один одного, щоб усі мали хороше здоров'я.

Серед урочистостей літнього обрядового циклу важливими були Зелені свята, які святкують через сім тижнів після Великодня. Під час Зелених свят, дітвора прикрашала свої двори зеленими гілками, букетами квітів на воротах, на пасовищах плели вінки які заселяли на шию чи роги худобі, щоб була вона спокійною та плодовитою.

Одним з важливих осінніх свят день пам'яті мучеників Макавеїв – у народі називали Маковей. Ще напередодні жінки та діти йшли до лісу, на луки збирати квіти і трави, робили вінок куди встромляли головки маку і воскову свічку. Вранці на Маковея діти несли цей своєрідний букет в церкву. Другим важливим святом був день Преображення Господнього чи Спаса (19 серпня). У цей день батьки з дітьми несли освячувати перші фрукти - яблука та груші. 28 серпня відзначали Успіння Пресвятої Богородиці, в рогатинському Опіллі цей день називають – Першою Маткою Божою. Як і на Спаса несли на освяту перші колоски жита, пшениці, конопель. Вечері напередодні свята, старші жінки та діти збирались біля церкви чи каплиць співати церковних та народних пісень [6].

Представлений польовий матеріал показує роль дитини у відзначені календарних свят, як невід'ємної частини громади. Активність дітей у проведенні обрядів залежала від їх статті та віку, а також мала певну сезонність. Так, дітвора була невід'ємним учасником свят зимового (колядки, щедрівки, посівання) та весняного циклів (гаївки, веснянки, ігри). На прикладі участі дітей у календарних святкуваннях простежується чітка систематичність та послідовність у передачі між поколіннями знань про народні звичаї та традиції.

6. Народність виховання. Воно передбачає єдність загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання передбачає вивчення рідної мови, формування національної свідомості,

любові до рідної землі і свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв усіх народів, які населяють Україну. Цей принцип виховання реалізовувався в контексті спілкування та вивчення рідної української мови, дотримання календарної обрядовості, звичаїв та традицій. Як уже згадували, невід'ємним атрибутом усіх головних церковних свят були дитячі ігри, забави, участь в обрядах, таких як коляда, щедрування, посівання, носіння вечері до своїх хрещених батьків, розмальовування галунок, «калатання» у церковні дзвони тощо [3], [7], [8].

В зимовий період року, коли зменшувалась кількість польової роботи, дорослі, особливо жінки, збирались на віче, де були присутні і діти. Під час такого роду неформальних зібрань молоде покоління не тільки допомагало дорослим, діти слухали історії з минулого, вивчали народних пісень та інше [6]. Та інформація, вербальна і невербальна, яку отримували діти під час спільних зі старшими праці та дозвілля, містила в собі етнічне забарвлення, яке закріплювалось у свідомості дітей. Таким чином передавались з покоління у покоління традиції та звичаї українського народу. Завдяки звичаям, дитина звикає дотримуватись правил поведінки значно раніше, аніж осягне їхню моральну суть [16, с. 43]. Педагогічна сила звичаю полягає в тому, що він (у дитячому віці) підсилюється фізіологічним виробленням певних умовних рефлексів, які формують стереотипну поведінку [16, с. 47].

Аналіз польового матеріалу з Опілля та Південно-Східному Поділля, дає змогу ще раз підтвердити провідні принципи етнопедагогіки, які притаманні українцям даних районів: гуманізм, природовідповідність, зв'язок виховання з життям, виховання працею, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців, систематичність і послідовність виховання, єдність вимог і поваги до особистості. Ці поняття мають загальнолюдський характер, але наповнені етнічним забарвленням яке притаманне українському народу. Незважаючи на різні політичні, ідеологічні системи, в межах яких розвивались досліджувані регіони у зазначений період, це мало вплинуло на принципи, методи та засоби яких дотримувались батьки під час виховання дітей, так як вони сформувались задовго до XX століття і мають спільне походження.

N. B. Galushka

UPBRINGING OF CHILDREN PRINCIPLES BY WHICH ETHNOCULTURAL'S INFORMATION IS EXCHANGED BETWEEN GENERATIONS (OPOLE AND SOUTHEAST PODOLIA)

In research shows the main upbringing of children principles by which ethnocultural's information is exchanged between generations. Based on field data given to characteristic means and methods of education in Opole and Southeast Podolia.

Key words: *principles of education, ethnopedagogics, field data, generation's broadcast.*

Н. Б. Галушка

ПРИНЦИПЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В КУЛЬТУРЕ УКРАИНЦЕВ КАК ВОЗМОЖНОСТЬ МЕЖПОКОЛЕННОЙ ПЕРЕДАЧИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ (НА ПРИМЕРЕ ОПОЛЬЯ И ЮГО-ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЬЯ)

В исследовании приведены главные принципы воспитания детей благодаря которым происходит обмен этнокультурной информации между поколениями. На основе полевого материала дана характеристика средствам и методам воспитания на Ополье и Юго-Восточном Подолье.

Ключевые слова: *принципы воспитания, этнопедагогика, полевой материал, поколениями трансляции.*

Джерела та література

1. Байрак Галина Олександрівна, 1938 р.н, с. Андрієво-Іванівка, Миколаївського р-ну Одеської обл.
2. Брошкова Ганна Іванівна, 1936 р.н., с. Івашків Кодимського р-ну Одеської обл.
3. Войтина Ганна, 1919 р.н., с Стрюкове, Миколаївського р-ну Одеської обл.

4. Волкова Н. П. В Педагогіка: Навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб., доп. / Н. П. Волкова − К.: Академвидав, 2007. − 616 с.

5. Гайдай Галина Петрівна, 1930 р.н. с. Каховка, Миколаївського р-ну Одеської обл.

6. Галай Анастасія Дмитрівна, 1926 р.н. с. Стратин, Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

7. Занудний Микола Іванович, 1937 р.н., с. Андрієво-Іванівка, Миколаївського р-ну Одеської обл.

8. Казновська Ніна Дмитрівна, 1949 р.н. с. Баштанків, Кодивського р-ну Одеської обл.

9. Кодимський район Одеської області, польовий матеріал автора, 2012.

10. Марцінковська Ганна Михайлівна, 1928 р.н. с. Стратин, Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

11. Миколаївський район Одеської області, польовий матеріал автора, 2009 р

12. Олійник Ганна Омельянівна, 1928 р.н, с. Івашків, Кодивського р-ну Одеської обл.

13. Палясна Ганна Юхтимівна, 1927 р.н. с. Івашків, Кодивського р-ну Одеської обл.

14. Подульська Ксенія Михайлівна, 1939 р.н. с. Івашків, Кодивського р-ну Одеської обл.

15. Рогатинський район Івано-Франківської області, польовий матеріал автора, 2011-2012 рр.

16. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович − К. ІЗМН, 1997. − 232 с.

17. Тацієнко Варвара Меланівна, 1930 р.н. с. Стрюкове, Миколаївського р-ну Одеської обл.

18. Чмелик Р. Християнські засади української сім'ї (друга половина XIX - початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія - 1995 - № 1. - С. 6-11

О. Г. Кожолянко

УДК 39. 615.89 (477.85)

ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ

В статті досліджено праці українських, австрійських, румунських вчених від другої половини XIX – до початку XXI ст. стосовно їх внеску в вивчення календарної обрядовості Буковини в контексті народної медицини. Зокрема, показано внесок українських і австрійських істориків в дослідження календарної обрядовості українців Буковини кінця XIX – початку XX ст.

***Ключові слова**: свята, вітчизняні дослідники, праці, народна медицина, хвороби, етнографи, календарні обряди.*

Буковинський край як історико-географічний регіон України з певною етнографічною специфікою становить своєрідну перехідну зону між Поділлям, Покуттям, Гуцульщиною та сусіднім східнороманським етнічним масивом. Особливості геополітичного розташування краю як зони етнокультурних контактів давньоукраїнського та східнороманського населення, тривале перебування цієї території у складі Київської держави, Галицько-Волинської Русі, Молдавського князівства, Австрійської імперії та Румунського королівства справили певний вплив на історичний розвиток Буковини, етнічний склад її населення, традиційну культуру місцевих жителів.

Важливою складовою традиційної культури української етнічної спільноти на Буковині були народні медичні знання, під якими розуміють комплекс лікувальних прийомів та засобів, які виникли в середовищі знаючих людей і передавалися усно з покоління у покоління.

Помітна позитивна робота у напрямку дослідження народних медичних знань українців знайшла відображення в працях вітчизняних дослідників. Це були етнографічні праці авторів XIX століття які лише фрагментарно торкались питання народної медицини українців. Зокрема, це стосується праці Гринченка Б. Д. “Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях” [7, 1895], яка була видана в Чернігові у 1895-1897 рр. [7, 1897]. В даній праці автором були зібрані та

опубліковані різноманітні розповіді, казки, загадки, прикмети та забобони, а окремим третім розділом у першому та другому томах під назвою “Знахарство, замовляння і інше”, наводяться різні заборони, які стосуються лікування найрізноманітніших хвороб. Цікавими для даної роботи є також відомості вміщені у даній праці шостим розділом, в якому йдеться про вірування та розповіді, про людей з надприродною силою, це зокрема відьми, ворожки та інші носії езотеричних знань.

Не менш цікавою є праця М. Дікарєва[12], яка стосується народного календаря українців. Серед описів різних свят календарного циклу зустрічаються оказіональні вказівки на різні заборони та зауваження щодо здоров’я людини, а також простежується зв’язок народної медицини з межовими святами.

Різні публікації медичного характеру вміщують праці Змєєва Л. Ф. “Руські лічильники…”[14] та “Лікарський збірник” під редакцією Євгена Озаркевича [28]. Зокрема, в даних публікаціях вміщені збірники, відомі під назвою “Вертогради”, які є свого роду медичні енциклопедії. Поряд з ботанічними описами різних рослин, мінералів і тварин, в “Вертоградах” наводилась також велика кількість рецептів для лікування всіх тоді відомих хвороб, причому в рецептах вказувались рослини, мінерали та тваринні продукти саме як засоби терапії.

Більш детальне дослідження народної медицини українців вміщено в праці “Збірник матеріалів з малоруського фольклору” [36], яка була опублікована в Чернігові у 1902 році. Дані матеріали були зібрані А. Н. Малинкою, дійсним членом імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. В даній роботі, серед багаточисельного етнографічного матеріалу вміщені дані про різні замовляння та народну медицину українців.

Спеціальне дослідження по народній медицині було опубліковано у Львові у 1905 р. В. Доманицьким [11] в збірці “Матеріали до українсько-руської етнології”. В даній роботі автор наводить різні причини виникнення хвороб, подає різноманітні характеристики народних цілителів, вказує на різні рецепти лікування та дає опис багатьох замовлянь.

В контексті календарних звичаїв і повір'їв та обрядів сімейного циклу розглядав деякі профілактичні та лікувальні засоби українців на Волині та Наддніпрянської України. І. Беньковський у праці "Звичаї і повір'я присвячені Великодню" [1] наводить звичаї очисного купання у річці до схід сонця в "Чистий четвер". Також про полегшення смерті за допомогою Страсної свічки, вживання воску цієї свічки як засобу проти лихоманки та застосування українцями ліків тваринного походження, таких як яєчна шкорлупа. Про звичаї і обряди що стосуються Спасу та місце народної медицини в контексті даного свята йдеться у праці "Народні звичаї та обряди присвячені Спасу"[1], яка була опублікована 1895 р. в " Київський старині". В даній роботі чільне місце відведено народному лікуванню. Зокрема, вказується на використання, з лікувальною метою, протягом року свяченого меду, фруктів, зілля та говориться про способи їх застосування при певних захворюваннях. Інша публікація І. Беньковського "Повір'я і обряди родин і хрестин" [1] містить вказівки на застосування народної медицини в родильній обрядовості.

Народна медицина в контексті сімейно-побутової обрядовості простежується в матеріалах зібраних З. Кузелею і опублікованих у 1906 р. у Львові і "Матеріалах до українсько-руської етнології" у двох томах [10]. В даних публікаціях автор подає багато відомостей пов'язаних з заборонами та застереженнями під час вагітності, про запобігання та переривання вагітності, роди, купіль, дитячі хвороби та про роль баб-повитух в родильній обрядовості.

Нажаль, менш вивченими є традиції народного лікування в буковинському краї, який служить своєрідною етноконтактною зоною української, румунської та молдавської етнічних спільнот. В різний час цієї проблеми оказіонального торкалися буковинські дослідники.

Середина XIX та початок XX ст., коли Буковина входила до складу Австро-Угорщини, збір етнографічних матеріалів та їх аналіз проводився з описово-пізнавальною метою. Лише поодинокими є випадки, коли дослідники прагнули розібратись у питаннях коренів певних етнографічних явищ, зв'язували їх з соціально-економічними факторами певного історичного етапу [20, 2000, с. 35]. Це ж саме стосується і дослідження народної медицини в цей час на Буковині.

Одним з перших дослідників – представників буковинських етнографів, був Григорій Купчанко [22], який ще з студентських років почав займатися збиранням етнографічних матеріалів. В його публікаціях знаходимо фрагментарні згадки, які стосуються традиційного лікування на Буковині. Г. Купчанко записав чимало замовлянь у надпрутських селах Буковини. Це, зокрема, примівки від "уроків", проти золотухи ("на жовни"), "на болячку", від "уровища", пухлини на шиї ("від душі"), проти рожі ("на бешегу"), "на більмо", проти шлункового корча ("на сонці"), "на плакси", "коли вкусить гадина" [22, 1875, с. 101-108.].

Дещо відрізнявся своїми ідеологічними переконаннями австрійський буковинський етнограф кінця XIX ст. Раймунд Фрідріх Кайндль [45], який у 1893 р. після захисту докторської дисертації став доцентом, а потім професором Чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль майже щорічно проводив кількамісячні дослідницькі експедиції у різні етнографічні зони Буковини (Прутсько-Дністровське межиріччя, передгір'я, Гуцульщину) [46]. В його публікаціях знаходимо відомості про стан медицини на Буковині у XIX ст. У 2000 році була перевидана його праця "Гуцули", де розділом "Цілительство" подані численні домашні лікувальні засоби [44].

Цінні відомості про носіїв знахарського жанру, про етіологію хвороб, багато примівок і замовлянь на Буковині були зібрані етнографом з Плоскої В. Козарищуком [19], які були опубліковані в газеті "Буковински Въдомости" за 1896 рік. Дана газета була друкованим органом політичного товариства "Народна рада" в Чернівцях. За твердженням того ж В. Козарищука, "сільські знахарі відпровадили вже немало жертв на той світ своїми отруйними напоями і отруйними рослинами. Так лікують знахарі чоловіку наш простий народ і лише одні примівники зі своїми нашіптуваннями менше шкодять" [19. 1889, с. 729-744]. Сам же він в своїй публікації за 1890 рік в "Буковинських Въдомостях" критикує знахарів-брехунів (тобто фальшивих знахарів), які нищать в багатьох буковинських родинах "домашній мир та родинний рай" [19. 1890, с. 3-4]. Харктеризуючи цей жанр традиційної магії В. Козарищук цілком слушно відзначив, що "примівки складають в середовищі простого народу свого роду культ, містять в собі багато цікавого для науки матеріалу. Але записати примівки дуже важко" [19. 1890, с. 1], бо носії традиції покривають їх великою таємницею. Тим не меш, дослідникам XIX ст., в

різних місцевостях Буковини цілу низку давніх примовлянь. Серед них варто згадати замовляння від холери, болів у шлунку, кровотечі, гикавки та ін.

Чимало примовлянь, зокрема тексти примовлянь від болю, спазмів шлунку та страху, зібрав О. Манастирський [48, с. 228-274]. В його праці є також данні про традиційне лікування у зв'язку з народженням дитини, чарівництво, ліки, знахарство та про ворожок у русинів Буковини. За словами О. Манастирського, наприкінці XIX ст. найбільшою популярністю і успіхом в буковинському краї користувалися дві ворожки. Одна з них жила у Борівцях Кіцманського повіту, а друга – в селі Чортория (Сторожинецький повіт) [48, с.265]. Певний інтерес для даної роботи представляє також стаття О. Манастирського "На Великдень" [25, с. 3-4], опублікована в 1895 р. в газеті "Буковински Въдомости", в якій зустрічаються оказіональні вказівки на народну медицину в контексті свята Великодня. За словами О. Н. Пипіна, сам О. Манастирський та його праця "має найближче відношення до етнографії, а саме включає опис побуту та народних вірувань на півночі Буковини" [32, с. 419].

Чимало матеріалів стосовано народної медицини в зв'язку з календарною та сімейною обрядовістю буковинців, різні забобони які стосуються профілактики захворювань та про стан здоров'я населення Буковини зустрічаємо у Людвига Адольфа Сімігіновича [49]. Його праця "Die Volkergruppern der Bukowina" вміщує етнографічний опис звичаїв та обрядів малорусів, румунів та гуцулів Буковини, зокрема весільні звичаї, обряди поховання у буковинців, опис різних християнських свят. Щодо традиційного лікування в праці даного дослідника, то вона досить часто подає різні відомості зі вказаної теми. Це, зокрема, про ставлення буковинського населення до народних цілителів (баб-ворожок, відьом, мош), наводяться різного роду закликання при різноманітних хворобах та про способи та час їх застосування; наводиться рецепт, як відвернути жінку від заняття відьомською справою; про людей, які володіють "мистецтвом" лікування та про різноманітні зілля, де і коли його збирають.

Серед румунських дослідників, які займались етнографічним вивченням буковинського краю у XIX ст. і у яких знаходимо вказівки на традиційне лікування буковинців і румунів, слід відзначити Димитрія

Дана [43]. За словами буковинських дослідників сучасного періоду С. Пивоварова та М. Чучко, Д. Дан є показовим прикладом такого дослідника, який зробив політичний внесок у вивчення традиційних культур різних етносів Буковини [37]. З кінця серпня 1880 р. по жовтень 1881 р. він – священик в парафії Магала, пізніше в Южинці, а з грудня 1890 р. по квітень 1896 р. – парохом у Лужанах. В цей період він публікує в різних часописах чисельні розвідки з етнографії Буковини. 1895 р. в газеті "Буковински Въдомости" він опублікував добірку зібраних ним "Буковинско-руски народни пословицъ" [43, с. 41-42].

З-поміж значної творчої спадщини Д. Дана на особливу увагу заслуговує праця "Рутени на Буковині", яка вийшла 1912 р. Це етнографічне дослідження становить значний інтерес насамперед вміщеним у ньому фактичним матеріалом, який автор зібрав серед буковинських руснаків Пруто-Дністровського межиріччя. В окремому розділі розглянуто народну медицину місцевих українців, а саме: про розповсюджені на той час на Буковині хвороби, про переважне звернення буковинців до народних лікарів (знахарів), про найрозповсюдженіші методи лікування на Буковині з вказівкою на рецепти різних народних ліків, про різні засоби запобігання хвороби та лікування наврочень [43, с. 40-42]. Творча спадщина Д. Дана і до сьогодні залишається цінним джерелом з вивчення старожитностей краю, а його ім'я назавжди увійшло в історію буковинського краєзнавства.

Після Першої світової війни етнографічні дослідження з народної медицини Буковини абсолютно відсутні. Певне пожвавлення у цій галузі розпочинається з другої половини XX століття. У 50-60 роках з'являються праці присвячені розвитку медичної науки та історії медицини. Це, зокрема, праці загального характеру в яких вміщено матеріали і про розвиток народної медицини, серед яких "История медицины (Материалы к курсу истории медицины)" (Москва, 1954) [15], "Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине" (Київ, 1954) [30], Шилов М. "Советская медицина в борьбе со знахарством и суеверием" (Володимир, 1958) [41], Заблудовский П. "История отечественной медицины" (Москва, 1960) [13], Бородулін Ф. "История медицины. Избранные лекции" (Москва, 1961) [4], Отамановський В. "Борьба медицины с религией в Древней Руси" (Москва, 1965) [28], Вітте М. К.

“Розвиток медичної науки на Україні” (Київ, 1965) [6], Мультановський М. П. “История медицины” (Москва, 1967) [27] та “Хрестоматія по історії медицини” Заблудовского П. (Москва, 1968) [39].

У 70-80-ті роки основна увага зверталася на практичний бік народної медицини, коли почали укладати різноманітні збірники народних рецептів щодо приготування та використання різноманітних лікарських засобів. В числі таких книг варто згадати праці Попова О. “Лікарські рослини в народній медицині” [33], Йорданова Д. “Фітотерапія. Лікування рослинами” [17], Мамчура Ф. “Рослини лікують” [24].

В радянських етнографічних дослідженнях 70-80 років робиться спроба уточнити сам термін “народна медицина”, визначити її місце в системі медичних знань, виявити взаємозв’язки, спільні та відмінні риси з науковою медициною. Зокрема, чільне місце в даній галузі посідає стаття Ю. Бромлея та О. Воронова “Народна медицина як предмет етнографічних досліджень” [5] та праця А. Поріцького та М. Приходько “Вивчаймо народну медицину” [34].

В цей період з’явився також цілий ряд наукових досліджень присвячених народній медицині українців. Це, зокрема, праця З. Болтарович “Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст.” (Київ, 1980) [2, 1980]. В даній роботі дослідниця торкається подекуди і території Буковини. В монографії висвітлено народні методи профілактики захворювань, лікувальні засоби рослинного, тваринного, мінерального походження і т.п. Народна медицина розглядається в тісному зв’язку з соціально-економічним становищем населення українських Карпат, акцентується увага на негативних сторонах знахарства, магії і разом з тим підкреслюється все раціональне, що накопичила народна медицина на протязі багатьох століть. Помітний внесок у дослідженні питань народної медицини українців Буковини, зробила праця З. Болиарович “Загальнослов’янські і специфічні риси народної медицини українського населення Карпат” [2, 1989] та “Народ і засоби лікування на Буковині” [2, 1990].

Дослідження і вивчення етнографічних проблем у наші дні є особливо актуальним, оскільки стосується не лише пізнавального інтересу, а має й суто практичні завдання – обґрунтувати і сприяти національно-культурній розбудові України і її складової частини – історико-етнографічного

регіону – Буковини. З проголошенням незалежності України і зміною методологічних засад української етнографії відмічаються нові якісні зміни в етнографічних дослідженнях народної медицини Буковини.

Проблемою народної медицини українців Буковини спеціально ніхто не займався. Однак, в працях народознавців сучасного періоду міститься чимало фрагментарних свідчень про зв'язок народної медицини зі сімейно-побутовою та календарною обрядовістю буковинців. Зокрема, побіжно згаданої проблеми торкалися у своїх працях Борисенко В. "Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-побутової культури українців" [3, 2000], Щербак І. "Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційні українців" [42].

Особливо багато відомостей про народну медицину у звичаях і обрядах українців міститься у працях Г. Скрипник "Традиційні народні знання" [37], серед яких автор виділяє народну медицину та народну метеорологію. В даній праці автор наводить різні погляди населення України на етіологію хвороб, на народних лікарів, способи лікування та народну медицину в контексті календарної обрядовості українців.

В цілому, про народну медицину українців ми маємо грунтовні праці 90-х років, серед яких монографія відомого лікаря-фітотерапевта Є. Є. Товстухи "Українська народна медицина" [38, 1994], яка розповідає про тисячоліття розвитку української народної медицини; вона містить конкретні поради щодо лікування словом, рослинами, тваринними продуктами. Стаття Є. Товстухи "Криниця здоров'я… Українська народна медицина – спадкоємний пласт міфопоетичної творчості, мудрості, культури та езотеричної науки" [38, 1999], розкриває роль та внесок української медицини в світову, а також розповідає про довготривалий її розвиток.

Помітна позитивна робота у напрямку дослідження народних медичних знань українців, уже тривалий час ведеться вітчизняними дослідниками. Зокрема, вона знайшла відображення в працях Болтарович З. Є. "Народна медицина українців" [2, 1990], яка розкриває місце народної медицини в системі традиційно-побутової культури, традиційні раціональні засоби лікування, такі як народна фітотерапія, лікування засобами тваринного та мінерального походження, а також види лікувальної магії, серед яких вербальній магії надається чи не

найважливіше значення. Зоряна Болтарович в даній роботі зробила спробу на основі літературних джерел, архівних даних та матеріалах польових досліджень автора реконструювали народну медицину українців XIX – початку XX ст., узагальнити багатовіковий досвід, накопиченого в цій галузі традиційних знань. Ця робота зроблена у формі порівняння української народної медицини з іншими східнослов'янськими народами. Дещо більш розширеною і доповненою виступає інша праця З. Болтарович "Українська народна медицина: Історія і практика" [2, 1994].

Але, у вищевказаних працях, на жаль містяться лише згадки про Буковину.

Інформацію про окремі моменти народної медицини можна почерпнути з етнографічних і народознавчих досліджень буковинських науковців. Серед них, зокрема, праці Г. К. Кожолянка "Етнографія Буковини" [20. – Т1, 1999; – Т.2, 2001; – Т.3, 2004], "Весняні свята на Буковині" [20, 2002. – 1], І. Чеховський "Вогонь і вода в антропеїчній календарній магії українців"[40, 2002], "Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону" [40, 2001], О. Г. Кожолянка «Календарні зимові свята в етнологічних дослідженнях» [21, 2005], «Новорічний обрядовий карнавал румунів Буковини – «Маланка» [21, 2010], «Християнські та народні різдвяні театралізовані вистави українців Буковини кінця XIX –поч. XX ст.» [21, 2011], Г. Маковій "Затоптаний цвіт"[23], Л. Іонець, І. Бульбук та І. П'яза "Етнографічні аспекти народної медицини українців Буковинського Припруття" [16], Сандуляк І. "Сімейно-побутові вірування Передгір'я Буковини" [35], Кобилянський С. Д., Пішак В. П., Дробніс Б. Я. "Історія медицини Буковини, цифри і факти"[8], Грябан В. "Очисна функція вогню в календарних святах українців Буковини"[8, 2002. – Т. 2], "Культ небесного вогню у давніх слов'ян та його релікти серед українського населення Буковини XIX – XX ст." [8, 2002].

Отже, огляд наукових досліджень засвідчує, що попри ряд згадок і окремих невеликих розвідок, переважно описового характеру, спеціального комплексного дослідження про традиційну медицину української спільноти Буковини досі немає. А ряд проблем взагалі не знайшли наукового висвітлення, серед них, зокрема, залишилися

недослідженими семантика примовлянь, носії езотеричної традиції, традиційні способи профілактики хвороб та лікувальної магії в календарній обрядовості тощо.

О. Г. Кожолянко

ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ В КАЛЕНДАРНОЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНСКОЙ БУКОВИНЫ

В статье исследованы работы украинских, австрийских, румынских ученых от второй половины XIX - в начале XXI века. относительно их вклада в изучение календарной обрядности Буковины в контексте народной медицины. В частности, показано вклад украинских и австрийских историков в исследование календарной обрядности украинской Буковины конца XIX - начала XX в.

***Ключевые слова**: праздники, отечественные исследователи, труда, народная медицина, болезни, этнографы, календарные обряды.*

О. Kozholyanko

HISTORICAL RESEARCH ETHNOLOGICAL FOLK MEDICINE IN THE CALENDAR RITUALISM UKRAINIAN BUKOVYNY

The paper investigates labor Ukrainian, Austrian, Romanian scholars of the late nineteenth - to the beginning of. in relation to their contribution to the study calendar ritualism Bukovina in the context of traditional medicine. In particular, we show the contribution of Ukrainian and Austrian historians in the study calendar ritualism Ukrainian Bukovina late XIX - early XX century.
***Keywords:**: holidays, domestic researchers, labor, traditional medicine, illness, ethnographers, calendar ceremonies.*

Джерела та література

1. Беньковский И. Народные обычаи и обряды приуроченные к «Спасу»// Киевская старина. – 1895. – Т. 50. С. 9-14; Його ж. Поверья и обрядности родин и хрестин // Киевская старина.-1904.-№10. С. 2-7; Його

ж. Обычаи и поверья, приуроченные к «Великодню»// Киевская старина. – 1895. – Т. 49. – С. 70-76.

2.Болтарвич З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. – Київ: Наукова думка, 1980. – 120 с.; Її ж. Народ і засоби лікування на Буковині // 50 років возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною у складі СРСР.: Тез. доп. Конф. / травень, 1990 р./. – С. 243-244; Її ж. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990. – 232 с.; Її ж. Українська народна медицина: Історія і практика. – К.: Абрис, 1994. – 320 с. Її ж. Общеславянские и специфические черты народной медицины украинского населения Карпат // Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах. (Тезисы довладов). – Уфа, 1989. – С. 15-17.

3.Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К.: Унісер, 2000. – 191 с.

4.Бородулин Ф. Р. История медицины. Избранные лекции. – М.: Медгиз, 1961. – 252 с.

5.Бромлей Ю. Ю., Воронов А. А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // Советская этнография. -–1976. - № 5. – С. 3-18.

6.Вітте М. К. Розвиток медичної науки на Україні. – К.: Здоров'я, 1965. – 52 с.

7. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895. – 308 с.; Його ж. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1897. – 390 с.

8.Грябан В. Культ небесного вогню у давніх слов'ян та його релікти серед українського населення Буковини // Археологія та етнологія Східної Європи. Том 3. Збірка наукових праць. – Одеса: Друк, 2002. – С. 288-292; Її ж. Очисна функція вогню в календарних святах українців Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – том. 2. – С. 228-240; Її ж. Очисні властивості вогню в сімейній обрядовості, господарсько-побутовій і лікувальній магії наприкінці XVIII – XX ст. на Буковині // Буковинський журнал. – 2002. – ч. 3-4. – С. 202-212; Її ж. Роль вогню у поховальній обрядовості слов'ян //

Буковина – мій рідний край: ІІІ історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Чернівці, 17 травня 1998 р. Матеріали. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 10-11.

9. Дан Дм. Буковинско-руски народни пословицъ // Буковински Въдомости. – 12 (24) марта. – 1895. – С. 5.

10. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрані З. Кузелею // Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, комісія етнографічна. Матеріали до українсько-руської-етнології – Львів, 1906. – том VIII, 1907. – том IX. – 213; 143 с.

11. Доманицький В. Народна медицина у Ровенському повіті на Волині // Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії, за ред. Хв. Вовка. – Львів, 1905. – том VI. – С. 100-107.

12.Дікарев М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської воловті) у Вороніжчині // Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. – Львів, 1905. – том VI. – С. 114-204.

13. Заблудовский П. Е. История отечественной медицины. – часть Ы. Период до 1917 года. – М., 1960. – 400 с.

14. Змеев Л. Ф. Русские врачебники. Исследование в области нашей древней врачебной письменности // Памятники древней письменности. – С-Пб. – 1895. – т. CXII. – 274 с.

15.История медицины (Материалы к курсу истории медицины). – том 1. – М.: Медизд., 1954. – 282 с.

16.Іонець Л. А., Бульбук І. І., П’яза І. Д. Етнографічні аспекти народної медицини українців Буковинського Припруття // Буковина – мій рідний край: Третя історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Чернівці, 17 травня 1998 р. Матеріали. – Чернівці, 2000. – С. 83-84.

17. Йорданов Д. Фитотерапия. Лечение лекарственными травами. – София: Медицина, 1970. – 342 с.

18. Кобилянський С. Д., Пішак В. П., Дробніс Б. Я. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 249 с.

19. Козарищукъ В. Буковинско-руски примовки // Буковински Въдомости. – 1896. – 14 (26) января; 21 января (2 февраля); 25 февраля

(8 марта); 9 (21)июня; Його ж. Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемъсячный иллюстрированный журналъ для русского народа за 1889-й годъ. Годъ издания XVIII. – Вына, 1889. – С. 729-744; Його ж. Средство против судороговъ по правиламъ наших знахаровъ въ горахъ // Буковински Въдомости. – 1890. – 19 ноября (7 декабря). – С. 3-4.

20.Кожолянко Г. Весняні свята на Буковині // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – том. 1. – С. 173-188; Його ж. Етнографія Буковини другої половини XIX-XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. –С. 35; Його ж. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – т. 1. – 384 с.; його ж.Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – т. 2.– 424 с.; його ж. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – т. 3. – 392 с.; Його ж. Родинно-хрестинна обрядовість українців Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – том. 2. – С. 172-186.

21. Кожолянко О. Г. Календарні зимові свята в етнологічних дослідженнях. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут.– 2005. – Т. 1 (19).с. 53-61; його ж. Новорічний обрядовий карнавал румунів Буковини – «Маланка». // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць /Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця, «Черемош», 2010. – Том 2 (30), с.195-206; його ж. Християнські та народні різдвяні театралізовані вистави українців Буковини кінця XIX –поч. XX ст. «Історія релігії в Україні» Науковий щорічник 2011 рік. – Кн. ІІ. Інститут релігієзнавства. Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Львів, 2011. – с. 403-412; його ж. Новогодний карнавал молдаван и румын Буковины (Черновицкой области Украины): Маланка-Свадьба украинцев, молдаван и румын Буковины (предсвадебный период) // Журнал этнологии и культурологи. – Том XIII – XIV. – Кишинев, 2013. – С. 201-210.

22. Купчанко Г. Изъ сборника буковинских простонародных пъсен, сказок, повъстей, пословицъ, суевърій и пр. // Буковинская Зоря. – 1870. –

9 февраля; Купчанко Г. Нъкоторыя историко-географическія свъдънія о Буковинъ. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – 315 с.

23. Маковій Г. Затоптаний цвіт. Народознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – 205 с.

24. Мамчур Ф. І. Рослини лікують. – М., 1971. – 48 с.; Мамчур Ф. І., Глорун Я. Д. Лікарські рослини на присадибній ділянці. – К.: Здоров'я, 1985. – 230 с.

25. Манастырскій А. Д. На Великдень // Буковински Въдомости. – 1895. – 25 марта (6 апреля); 2 (14) апреля. – С. 3-4.

26. Мойсей А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарної східнороманського населення Букоівин6и. – Чернівці, 2010. -304 с.; Його ж. Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини. – Чернівці, 2008. – 320 с. ; Його ж. Праця С. Ф. Маріана "Свята у русинів" як важливе джерело з етнографії Північної Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Вип. 3. – С. 133.

27. Мультановский М. П. История медицины. – М.: Медицина, 1967. – 272 с.

28. Лікарський збірник / Під редакцією доктора Євгена Озаркевича. – Львів, 1899. – том II, вип. I. – 51 с.

29.Отамановский В. Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси / Под ред. М. И. Барсукова, Н. А. Устинова. – М.: Медицина, 1965. – 186 с.

30. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся и К. Ф. Дупленко. – К., 1954. – 437 с.

31. Пивоваров С., Чучко М. Димитрій Дан – дослідник старожитностей Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – С. 88.

32. Пыпин А. Н. Історія русской этнографіи. – том III. Этнографія малорусская. – С.-Петербург, 1891. – С. 419.

33. Попов О. П. Лікарські рослини в народній медицині. – К.: Здоров'я, 1972. – 312 с.

34. Порицький А. Я., Приходько М. П. Вивчаймо народну медицину // Народна творчість та етнографія. – 1965. - № 4. – С. 69-72.

35. Сандуляк І. Сімейно-побутові вірування Передгір'я Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – С. 48-50.

36. Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и нъкотор. др. губ.) Собрал А. Н. Малинка. (Колядки, щедровки, загадки, пословицы, заговоры, народная медицина, приметы, рассказы и сказки). – Чернигов, 1902. – 388 с.

37. Скрипник А. А. Традиционные народные знания. Народна медицина // Украинцы. – С. 447-462.

38. Товстуха Є. С. Криниця здоров'я. Українська народна медицина – спадкоємний пласт міфопоетичної творчості, мудрості, культури та езотеричної науки // Київ. – 1999. - № 1 – 2. – С. 150-158; Його ж. Українська народна медицина. – К.: Рось, 1994. – 350 с.

39. Хрестоматия по истории медицины / Под ред. П. Е. Заблудовского. – М.: Медицина, 1968. – 360 с.

40. Чеховський І. Вогонь і вода в апотропеїчній календарній магії українців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – том. 1. – С. 187-205; Його ж. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 303 с.; Його ж. Календарні вірування у відьом та інших демонічних істот в українців Карпат і Прикарпаття // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип.. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 219-227.

41. Шилов М. Советская медицина в борьбе со знахарством и суевериями. – Владимир, 1958. – 52 с.

42. Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2000. - № 1. – С. 114-118.

43. Dan D. Rutenii din Bucovina. Schiţā etnograficā. – Bucureşti, 1912. – 44 p.

44. Kaindl R. F. Die Huzulen // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien, 1895. – S. 171-282 (перевидано укр. мовою, Кайдль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.)

45.Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den altesten Zeit bis zu Gegenwart. – Czernowitz: Uniwersitats-Buchhandlung H. Pardini, 1908. – 227 s.

46.Kaindl R. F. Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien // Globus. – Braunschweig, 1892. – LXI. Band. S. 279-282.

47.Kupczanko G. Krankheitsbeschworungen bei russischen Bauern in der Bukowina // Am Ur-Quell. – Hamburg, 1891. – B. II. – Hf. 1. – S. 12-14.

48.Manastyrski A. Die Ruthenen // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von Eduard Beiyer, 1898. – S. 228-271.

49. Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppern der Bukowina. Ethnographisch – culturhistorische Skitzzen. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1884. – 203 s.

В. Г. Кожухар

УДК 39(=161.2):728.6(478)

РЕГІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЖИТЛА В РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА

У статті розглядаються важливі чинники, які обумовили регіональну своєрідність формування і розвитку українських поселень та житла в Республіці Молдова. Автор характеризує регіональні особливості за зонами та їх вплив на особливості забудови українських сіл, садиб і типи житлових будинків. Джерелами для написання статті стали зібрані автором в українських селах Молдови етнографічні матеріали, а також наукова література за темою дослідження.

Ключові слова: *поселення та житло українців Молдови, регіональні особливості, етнічні обриси, природно-географічні умови, рельєф місцевості, типи поселень, садиба, житлові будинки.*

Українське традиційне житло – це не лише «природне чи штучне сховище для захисту людини від негоди, різним чином влаштоване відповідно до кліматичних умов з метою задоволення загальних людських потреб в житлі…» [16, с. 36], але й цілий культурний комплекс, який є одночасно і проявом, і форматором світоглядних уявлень українського

народу. В ньому знаходять яскравий вияв спадковість традицій, естетичні засади, доцільність і соціальна зумовленість.

Українському житлу в умовах діаспори притаманні значні особливості, тому дослідження формування і розвитку українських поселень і житла в конкретних умовах Молдови має неабияке значення як з точки зору подальшого наукового дослідження теми розвитку традиційно-побутової культури на конкретному матеріалі окремого регіону, так і у частині пізнання процесу трансформації саме українських поселень і житла.

Різним аспектам матеріальної культури і зокрема поселенням та житлу українців присвячена чисельна література. Це узагальнюючі роботи українських дослідників В. Борисенко [2], С. Макарчука [15], Г. Лозко [14], С. Павлюка [18] та інших, спеціальні роботи Т. Косміної [9], А. Данилюка [3], В. Самойловича [21] та інших, де дається характеристика українського народного житла. Народному житлу присвячені роботи і молдавських дослідників, в яких вони тим чи іншим чином торкаються і житла місцевих українців – археологів І. Хинку [27], Г. Федорова і М. Салмановича [26], етнологів С. Бобока, П. Бирні, М. Лівщиця [1], архітекторів К. Родніна, И. Понятовського [20], З. Мойсеєнко [17], А. Захарова [5] та інших. Цікавими для нас є роботи українських вчених, які досліджували матеріальну культуру сусідніх з Молдовою регіонів України, – Г. К. Кожолянка [6 та інші], В. Г. Кушніра [11, 12, 13 та інші]. В останні роки дослідження матеріальної культури саме українців Молдови, у тому числі і житла, знайшли відображення в роботах В. Кожухаря [7, 8 та інші], В. П. Степанова [22, 23 та інші].

Зазначені вчені зробили певний внесок в розробку заявленої теми, але, наскільки нам відомо, спеціально дана тема в наукових публікаціях не розглядалась, а лише згадувались її окремі аспекти.

Мета статті – дати характеристику регіональних особливостей поселень та житла українців Молдови, основних чинників, що впливали на їх формування і розвиток, в першу чергу етнічних та природно-географічних; розглянути основні типи поселень та житла, в яких місцях і чому українські поселенці заснували свої села, характерні типи забудови подвір’я, типи житлових будинків та інше.

Народна матеріальна культура, у тому числі поселення і житло, є надзвичайно складним явищем, сформованим у системі різноманітних чинників: історичних, соціально-економічних, політичних, природно-географічних, етнічних та інших. Сукупно вони визначають як етнічні обриси українських поселень на території Республіки Молдова, так і регіональну їх своєрідність.

Формувалось це явище тривалий час у досить специфічних умовах, коли, з одного боку, відбувається своєрідна консервація культурних традицій свого народу, а з іншого – безпосередній вплив традиційної культури оточуючого населення, у нашому випадку – молдавського, гагаузького, болгарського та інших. Значного впливу українське житло зазнало і в наслідок складних міграційних процесів, в результаті яких на територію Молдови з материкової України переселялись носії культурних традицій різних етнографічних груп українського народу.

Слід зазначити, що при цьому регіональні риси певною мірою превалювали над етнічними. Звичайно, якщо, скажімо, порівнювати житла з снігу – *іглу* (характерні для ескімосів) з плавучими житлами народів Південно-Східної Азії або з саманними хатами нашого регіону, то відмінності дуже разючі. А в межах одного регіону, в практично однакових соціально-економічних, політичних, природно-географічних умовах житло носіїв різних культур зовні має незначні відмінності [4, с. 260]. Але етнічна своєрідність простежується в особливостях технології і техніки будівництва, і в художньо-декоративному оздобленні, а головним чином – в особливостях сприйняття житла як свого простору, способах його освоєння, уявленнях, пов’язаних з ним, що може відображатися в обрядовості, організації простору за різними ознаками тощо. Звідси випливає необхідність вивчення житла як єдності матеріального і духовного об'єктів, тим більше, що межа між ними носить досить умовний характер.

Природно-географічні умови Молдови, не дивлячись на її невелику протяжність, відрізняються значною різноманітністю. Умовно всю територію ділять на північну, центральну і південну. На північ країни заходять відроги Хотинської височини, на південь від них простягається розчленована долинами річок безліса рівнина – Бельцький степ. Вздовж правого берега Дністра простягається Придністровська (Сорокська)

височина, яка також розчленована долинами і балками. Характерна ознака центральної частини країни (Кодри) є сильно пересічений рельєф, чергування довгих і вузьких вододілів з глибокими і довгими річковими долинами. Більшу частину південного регіону займає Буджацький степ [17, с. 6]. Для рельєфу Лівобережного Придністров'я характерними є глибокі і широкі балки з крутими берегами.

Безумовно, ці особливості не могли не позначитися на народній архітектурі, розпланування вулиць і села в цілому, садибі, розміщенні в ній присадибної ділянки, господарських споруд і житла.

Найдавніший тип планування поселення на території Молдови – кучовий або гніздовий, коли село складалося з гнізд, які об'єднують кілька господарств. Подібне планування було характерним для молдавських сіл, що складалися з кількох патронімних селищ-кутів. Села, що складаються з кутів, збереглися в Молдові до цього часу і наочно демонструють гніздове планування, в основі якого лежать родинні стосунки між мешканцями кута. Українські поселенці теж часто використовували кучовий або гніздовий тип планування, пристосовуючись до місцевих природно-кліматичних умов та традицій, тим більш, що і в Україні цей тип побутував, переважно в південному степовому регіоні [24, с. 8].

Подальша еволюція призвела до появи нового планування – лінійного, або рядового, коли будинки розташовувалися в один або кілька рядів. В XV-XVII століттях це планування співіснувало з гніздовим, але вже переважало. Поява лінійної забудови цілком закономірна, так як з подальшим розвитком феодальних відносин, мабуть, кожен господар ставав власником двору-садиби, продовжував загальну лінію будинків, на відміну від попереднього періоду, коли всіма забудовами володіла громада.

Пізніше з розвитком землеробства приблизно з кінця XVII − початку XVIII ст. з'являється вулично-квартальний тип забудови поселень, який зберігав давню традицію гніздового планування – фамільні квартали [1, с. 151].

Для північної Молдови зі спокійним рельєфом території характерним є регулярне планування сіл з прямолінійними вулицями – квартальний, радіальний типи. Це більш пізній тип забудови, що з'явився в Молдові в 20-30-х роках 19 століття [20, с. 86]. Так, радіальне планування характерно

для села Дану Глодянського району, а суто квартальним є планування села Тецкани Бричанського району, яке розташоване на практично рівному плато на березі р. Прут. Село розплановане кварталами, де вулиці пересікаються під рівними кутами.

Забудова вулиць в селах півночі Молдови характеризується регулярною постановкою житлових будинків, звернених у бік вулиці. Різне кольорове рішення в оформленні житлових будинків, влаштування огорож, озеленення створюють різноманітність у забудові вулиць.

Для пересіченого рельєфу місцевості центральної Молдови характерне вільне розміщення будівель. Невеликі вулички і тупики, що відходять від центральної вулиці села під різними кутами, слідуючи рельєфу місцевості, створюють своєрідну композицію житлових будинків, зелені та малих архітектурних форм. Присадибні ділянки мають менші розміри і більш компактну форму; виноградники і сади виносяться за межі населеного пункту, на більш родючі землі. По відношенню до вулиці будинки можуть бути поставлені під різними кутами [17, с. 10-11].

У південних районах переважає лінійне планування села. Крім того забудова вулиці відрізняється від забудови в північних районах. Якщо в останніх фасади житлових будинків, як правило, звернені до вулиці, то в південних районах житлові будинки звернені до вулиці причілком. Озеленені вулиці деревами швидкозростаючою білої акації, яка часом закриває забудову від вулиці, але створює рясну тінь, що важливо в умовах спекотного півдня (фото № 2).

У Лівобережному Подністров'ї більшість сіл розташовані в поймах річок на схилах їх берегів, і мають видовжену форму. Вулиці прокладені паралельно русла річки, сполучуються між собою перпендикулярними перевулками. Будинки розташовані в залежності від рельєфу – або причілком, або чільною стороною до дороги (Фото № 1).

У розташуванні будівель на садибі можна виділити три типи: а) незв'язані будови, б) частково пов'язані (прибудови + окремі споруди), в) повністю пов'язані.

Для українців Молдови більшою мірою характерний тип з непов'язаними між собою будівлями, який широко поширений на всій території України, але особливо характерний для південних і центральних районів [10, с. 104]. Прибудовані до хати під окремим дахом господарські

будівлі зустрічаються переважно в північних і центральних районах республіки, вони розташовуються біля тильної або біля бокової стіни хати. При цьому інші господарські будівлі розташовувалися окремо. Тип розташування будівель на садибі з повністю пов'язаними будівлями (*довга хата*), коли під одним дахом з хатою і на одному рівні розташовані господарські будівлі з окремим входом (сарай, хлів та ін.), в Молдові, зустрічається практично тільки на півдні республіки (фото № 2, 3). Цей тип характерний для Полісся, Карпат, Західного Поділля, Буковини і Полтавщині на Україні і для місцевих болгар, з якими українці є сусідами на півдні. А прибудовані до хати господарські будівлі були поширені на півдні ще 100 років тому. Українські переселенці, які заселяли південь Молдови в XIX столітті, принесли з собою і свої звичні прийоми забудови ділянки, виправдані в інших, більш суворих кліматичних умовах. Але в умовах теплої південної зими цей прийом себе не виправдав, тому вже з початку XX століття він почав поступово відживати [17, с. 12].

За характером взаєморозташування житла і господарських будівель на більшості території Молдови поширеною була вільна забудова, при якій хата і господарські будівлі розташовувалися без певного регулярного плану, в залежності від особливостей рельєфу і побажань господаря. На півдні, де існувала «довга хата», господарські споруди розташовувалися в один ряд з хатою (однорядна забудова).

Природно-кліматичні умови Молдови сприяли тому, що практично на всій території сформувався відкритий тип двору, в якому вільна земельна ділянка прилягала до хати і господарських будівель, завжди залишалася під відкритим небом. Це характерно як для українців, так і для молдаван.

Щодо розташування хати відносно вулиці, то зазвичай етнографи виділяють три варіанти: віддалений, наближений і безпосередньо розміщений на вуличній межі [24, с. 16]. Для місцевих українців характерні в основному садиби з віддаленим розташуванням хати відносно вулиці і постановкою її в глибині двору (*глибокий двір*). Зустрічається варіант приближеного до вулиці розташування будинку. Це характерно в основному для півдня (фото № 2). Варіант з безпосереднім розташуванням будинку на межі вулиці теж зафіксований нами на півдні (фото № 4).

Загальною ж символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив’язаність до річок, хоча така етноекологічна ознака притаманна в цілому й багатьом іншим народам. На українському етнокультурному тлі така загальнолюдська закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній духовній культурі. Річка для них уособлювала не просто господарські, економічні, соціальні чи суто людські зв’язки, як це характерно для багатьох інших народів, вона ставала духовним началом для людності, що пов’язувала з нею своє буття. Адже більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією: купальські обряди, русалії й водохреща, обливання та ворожіння на мосту, біля криниці чи ополонки; водна магія та культ води лежали в основі багатьох вірувань та повір'їв, втілюючись у колоритних демонологічних обрядах, що стали етнічними символами духовної культури українців, − у образах русалки, нявки, водяника тощо [9, с. 36].

Що стосується етнічного чинника в архітектурному вирішенні житлових будинків, то він теж мав значний вплив на регіональне житло. Так, на півночі українці жили поруч в основному з молдованами, які, за визнанням молдавських дослідників, значною мірою перейняли будівничий досвід майстрів з Закарпаття і сусідній з Молдовою Чернівецької області України (який, зрозуміло, використовували і місцеві українці) [17, с. 10]. Аналогічні процеси відбувалися і в лівобережному Подністров’ї, де в архітектурному вирішенні житлових будинків відчувається значний вплив подільського регіону України. На півдні ж народне зодчество не відрізняється такою єдністю архітектурних рішень, що пояснюється строкатістю національного складу сільського населення, який склався в процесі заселення та колонізації краю. Тут українські переселенці пристосовувались до природно-кліматичних умов спекотної степової зони, переймаючи досвід молдован, гагаузів і болгар.

Вибір місця для будівництва хати місцевими українцями теж відбувається відповідно до народних традицій, де чисто прагматичні, господарські підходи тісно переплітаються з народними віруваннями. Рано навесні господарі спостерігали за першими проталинами на майбутній садибі. Для нового житла намагались знайти таке місце, де вранці не буває роси, не ростуть дерева, особливо кущі бузини, терну і вкрай небезпечної калини, які вказують на те, що в будинку буде волого. Не можна будуватись на межах, на роздоріжжях, на вигонах, пустирях. До реалістичних знань додавались

елементи містики: не можна ставити житло на тому місці, де колись молотили («бо будуть чорти молотити»); на садибі родини, де були п'яниці, злодії тощо; там, де люди вимерли від пошесті; де часто хворіли; де були сварки і розлучення тощо. Ці традиції значною мірою перегукуються з тими, що побутували в Україні [24, с. 27-28]. Українські дослідники з Інституту народознавства НАНУ (Львів) відмічають, що багато із місцевих звичаїв та пересторог, що супроводжували вибір місця під забудову та початок будівництва, зустрічаються в Карпатах [25].

На лівобережжі Дністра, так само, як в сусідніх районах українського Поділля, перед тим, як вибирали місце під ймовірну хату, висівали жито. Якщо воно росло добре, то вважалось, що місце вибрано вдало. Так само при будівництві житла певна роль відводилась столу, хлібу, воді. Посередині майбутнього житла на столику (або стільці), застеленому рушником, клали хрест (який потім при будівництві переносився на покутний стовп), хліб, сіль, залишали яку-небудь міру з водою, наповнену не до самого верху, щоб у подальшому було видно, прибуде чи убуде в ній води [19, с. 244].

Що стосується південних районів, то там під час колонізації села часто будувалися за планом, і господарі не завжди мали можливість вибирати самі місце для хати. Тому традиції, пов'язані з вибором місця для будівництва не були так розповсюджені, як, до речі, і на півдні України [24, с. 27].

Таким чином, можна констатувати, що, не зважаючи на відносно невелику територію Молдови, певні регіональні особливості українських поселень та житла все ж мають місце, що підтверджується як досвідом наших польових досліджень, так і дослідженнями молдавських та українських науковців. Ці особливості відбиваються в типах поселень, плануванні садиби, традиціях житлового будівництва, виборі місця для забудови тощо. І хоча українське житло формувалось в ідентичних з молдовським природно-географічних, соціально-економічних і політичних умовах, що обумовило значною мірою схожість народних будівельних традицій, етнічні особливості у традиціях житлового будівництва місцевих українців посідають чільне місце.

Яскраво і образно підтверджує наші висновки художньо-декоративне оздоблення українського житла. Але це вже тема для окремого дослідження.

V. G. Cojuhari

REGIONAL PECULIARITY OF UKRAINIANS SETTLEMENTS AND HOUSING IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

The article discusses the important factors that led to the regional peculiarity of the formation and development of Ukrainian settlements and housing in the Republic of Moldova. The author characterizes the regional features of the zones and their influence on development of Ukrainians villages decision estates and types of houses. Sources for writing articles were collected by the author ethnographical materials in Ukrainian villages in Moldova, as well as scientific literature on the subject of research.

Keywords: *settlement and housing Ukrainians of Moldova, regional characteristics, ethnic outlines, natural and geographical conditions, topography, the types of settlements, manor houses.*

В. Г. Кожухарь

РЕГИОНАЛЬНАЯ СВОЕОБРАЗИЕ УКРАИНСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ И ЖИЛИЩА В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

В статье рассматриваются важные факторы, которые обусловили региональное своеобразие формирования и развития украинских поселений и жилища в Республике Молдова. Автор характеризует региональные особенности по зонам и их влияние на особенности застройки украинских сел, решение усадеб и типы жилых домов. Источниками для написания статьи стали собранные автором в украинских селах Молдовы этнографические материалы, а также научная литература по теме исследования.

Ключевые слова: *поселение и жилище украинцев Молдовы, региональные особенности, этнические очертания, природно - географические условия, рельеф местности, типы поселений, усадьба, жилые дома.*

Джерела та література

1. Бобок С. С., Бырня П. П., Лившиц М. Я. Поселение и жилище // Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, С.150-176.
2. Борисенко В. Українська етнологія. – К., 2007.
3. Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991
4. Душакова Н. Современные теории и методы исследования традиционного жилища // Этносоциологические и этнопсихологические практики: методологические подходы и комментарии. Учебно-методическое пособие для высшей школы. Серия: Этносоциальные практики. – Кишинев – Комрат, 2010.
5. Захаров А. И. Народная архитектура Молдавии. (Каменная архитектура центральных районов). Кишинев, 1960.
6. Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. – Т. 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.
7. Кожухар В. Традиційно-побутова культура українців Бессарабії в романах К. Ф. Поповича // Академик Коснтантин Попович. Человек. Ученый. Писатель. – Chişinau, 2006. – С. 472-480.
8. Кожухарь В. Материальная культура вчера и сегодня // В земле наши корни. – Кишинев, 1997. – С. 132-148.
9. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст.: Історико-етногрфічне дослідження. – К., 1980
10. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.
11. Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і нижнього Подунав'я (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – Одеса: КП ОМД, 2012.
12. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. – Одеса, 1998.
13. Кушнір В. Г. Житлові і господарські споруди українців Кам'янского і Рибницького районів Молдови // Українці Придністров'я. Матеріали етнографічних досліджень. – Вип. 1. – Одеса, 2005.
14. Лозко Г. С. Українське народознавство. – К., 1995.
15. Макарчук С. А. Етнографія України. – Львів, 1994.
16. Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3. – М.: Наука, 1989.

17. Моисеенко З. В. Архитектура сельских жилов домов Молдавии. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1973.

18. Павлюк С. П. Українське народознавство. – К., 2004.

19. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994.

20. Роднин К. Д., Понятовский И. И. Пямятники молдавской архитектуры XIV – XIX вв. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1960.

21. Самойлович В. П. Українське народне житло. – К., 1972.

22. Степанов В. Культура и быт украинцев Бессарабии в рукописях Одесского общества истории и древностей // Славянские культуры в инонациональной среде. – Кишинев, 1995. – С. 107-109.

23. Степанов В. Труды по этнографии населения Бессарабии XIX - начала XX в.в. – Кишинев, 2001.

24. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. – Київ 1993.

25. Файник Т. Традиції житлового будівництва українців Молдови: духовний аспект // Архів сектору етнології українців Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови.

26. Федоров Г. Б., Салманович М. Я. Этнокультурные комплексы по данным материальной культуры: Исследования в Прутско-Днестровском междуречье // Вестник АН СССР. – 1970. - № 8. – С. 55-64.

27. Хынку И. Г. Жилище на территории Молдавии в X – XVII веках // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 88-104.

В. Г. Кушнір

УДК 394(=161.2)(477.7)“1850/1900”

ТРАДИЦІЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАЦІ УКРАЇНЦІВ СТЕПУ В СЕРЕДИНІ XIX ст.

В статті розглядаються традиційні форми колективної праці українців в Степу в середині XIX ст., зокрема питання організації виробничих колективів, умови праці під час жнив, взаємини з роботодавцями.

Ключові слова: *толока, жнива, Степ, українці.*

Колективна праця в українській традиції явище відоме [2, с. 233; 3, с. 348-354]. Різноманітні роботи толокою в будівництві, сільському господарстві відомі в різних регіонах України. До того ж, колективну працю не слід розглядати лише як виробничу практику. Колективні роботи є ще й важливим аспектом морально-етичного значення – молодь виховувлась на прикладах старших, працюючи поруч з дорослими, набувала необхідні знання і навички.

Для населення степової зони у середині XIX ст. колективна праця особливо була актуальною. На цей час Степ, і зокрема Буго-Дністровське межиріччя, приєднане до Російської імперії, поступово перетворювалося у землеробську провінцію. Процес цей виявився складним, потребував пристосування до жорстких для землеробства умов. Не вистачало не тільки знань і відповідного досвіду, але й необхідної кількості населення. Тому, наприклад, жнива для землевласників у степовій зоні перетворювались у складну, а іноді й невирішену проблему. Не завжди вдавалось зібрати вирощене збіжжя. В цих умовах особливого значення надавалось громадсько-побутовим традиціям і звичаям. Натомість в джерелах свідчення про колективну працю в Степу обмежені, відповідно і в історіографії інформації обмаль. Завданням даної розвідки є аналіз статті А. Камарницького про сільськогосподарські звичаї та їхню ідентифікацію, адже автор, як і багато інших на той час, з різних причин, не вважав за потрібне вказати на етнічну приналежність описаних ними елементів традиційної культури.

Стаття А.Камарницького надрукована на сторінках видання під назвою «Записик императорского общества сельского хозяйства Южной России», що виходили в Одесі у 1832-1915 роках. Одними із основних завдань цього товариства стало накопичення і розповсюдження досвіду і знань про ведення господарства в умовах Степу. При цьому особливої уваги не приділялось питанням етнічної складової в системі степового землеробства. Винятком є хіба що німці, яких згадують, зокрема, як ініціаторів впровадження в господарство механізмів і машинних технологій тощо. Ми наголошуємо на етнічному факторі у зв'язку з тим, що форми організації колективної праці, які довели свою ефективність на ранніх етапах сільськогосподарського освоєння краю, відносяться саме до української традиції. В статті ж, В. Камарницького знаходимо не тільки свідчення для вивчення специфіки організації колективної праці під час жнив, а й достатньо вказівок на те, що традиція є українською.

Косовицю українці розпочинали на другий тиждень після Зелених свят (Трійці), (якщо вони в окремі роки не були занадто ранніми). Так чи інакше, але в цьому краї термін початку косовиці тісно пов'язувався ще й з ярмарком у Балті, який також розпочинався на Трійцю. Ймовірно ярмарок у Балті влаштовували перед жнивами з метою надання можливості підготуватися технічно і фінансово до успішного проведення робіт. У Балті свої послуги пропонували селяни з Подільської, Київської, Волинської губерній, Бессарабії [4, с. 242]. Вони об'єднувались у гурти із знайомими з попередніх років, а також із тими, хто починав наймитувати, адже поза колективом знайти роботу – справа малоперспективна. Прикметно, що, перебуваючи навіть за межами своїх сільських громад, у незнайомому середовищі, люди дотримувались усталених звичаїв поведінки у взаєминах між собою і при досягненні угод. У базарний (вихідний) день зранку не снідали, активно шукали роботу. Намагалися знайти її у першій половині дня. По-обідня пора для договірних справ вважалася непридатною, ніякі справи не вирішувались. Уклавши угоду, обідали у роботодавця [4, с. 247]. Роботодавцями були поміщики, заможні десятинщики і колоністи. Укладали угоди у присутності місцевої влади. Угода вважалася чинною після надання роботодавцем могоричу і грошового задатку. Але селяни, навіть домовившись зранку, не поспішали

брати могорич і задаток, очікуючи обідньої пори – кінцевого терміну домовленостей – на випадок можливої більш вигідної пропозиції.

Умови роботи були зрозумілими і чіткими, хоча дискусій між роботодавцями і селянами-наймитами точилося чимало, наприклад, на кшталт розмірів снопа. Косарі отримували платню за кількість снопів. Зрозуміло, що від його товщини залежала кількість, а відповідно і плата. Вона була різною і залежала від низки факторів – урожайності року, кількості косарів, які пропонували свої послуги, щедрості господаря. В Ананьївському повіті хліб жали серпами і косили косами. Два косарі і 4 в'язальниці за день збирали збіжжя з площі в 1 десятину, тоді як серпом цю норму виконували 15 душ – по одній копі на кожного. Плата за копу (60 снопів) – 30-40 копійок сріблом [1, с. 6]. Крім плати, косарів забезпечували їжею на весь період жнив. І не тільки косарів. Чимало було випадків, коли на жнива наймалися родинами. Всі члени родини працювали і отримували харчування. Таке ставлення до найманих працівників відповідало українській традиції, за якою наймитам – людям, які наймалися на роботу на рік, платили гроші, надавали харчування і одяг [4, с. 244].

Така форма жнив мала традиційну назву "толока", але вона відрізнялася від звичайної сільської толоки. Насамперед складом. Це могли бути досвідчені косарі, які не перший рік наймалися на подібні роботи, а також молоді заробітчани, що тільки починали свою діяльність. До того ж, далеко не завжди колектив складався з односельців. Однак, основного принципу толоки – працювати колективно і нести колективну відповідальність за результат – дотримувалися всі.

Варто відзначити таку особливість. У російськомовному виданні, якими були "Записки…" і в яких етнічна приналежність учасників сільськогосподарського процесу вказувалась як виняток, часто-густо, щоб представити факт, явище, події більш переконливими, автори статей підкріплювали свої спостереження цитуваннями селян. Практично всі вони подані українською мовою, що опосередковано вказує: український селянин і був основною рушійною силою формування сільськогосподарської системи степової зони.

Робочий день розпочинався зі сходом і закінчувався із заходом Сонця. Під час жнив косарі вживали їжу п'ять разів на день, тоді як зазвичай їли

тричі – зранку, в обід і увечері. Перший раз снідали після виконання частини роботи. Потім обідали. Після обіду обов'язковий короткий відпочинок. Між обідом і вечерею – полудник. Вечеряли після закінчення роботи. Цікавими є спостереження щодо поділу доби українцями-заробітчанами. Добу селяни-заробітчани поділяли за положенням Сонця, а не на години. Півдня – Сонце в зеніті. Частини дня відповідали назвам вживання їжі: сніданок, обід, полудник, підвечірок, вечеря. Ніч також поділялася на частини: "перші півні прокричали", "другі півні прокричали"[4, с. 247].

Працювали одним колективом, який називали "ручка". Ручку очолював один з косарів – досвідчений і умілий. Він задавав темп роботи. За ним у відповідному порядку йшли інші косарі. Ручкою також називали ділянку лану, на якій скошували збіжжя, наприклад, від сніданку до обіду чи від обіду до полудника.

Крім косарів, до складу толоки входили й інші працівники – в'язальниці; якщо косили траву, її згрібали громадильники. Залучали до роботи і підлітків (віком близько 14 років [4, с. 251], які, працюючи з дорослими, не тільки отримували від них знання, а й напрацьовували виробничі навички, виховували у собі відповідальність. Косарів вважали, у порівнянні з іншими, більш кваліфікованими працівниками. Вони отримували більшу платню, першими сідали до столу, і тільки їм до їжі подавали вино [2, с. 251].

Косар отримував за день у середньому від 20 до 70 копійок сріблом, менше ті, що складали скирти, тоді як громадильник отримував удвічі менше, ніж косар [4, с. 253].

Роботу починали із "закіску" – початку косовиці [4, с. 242]. Йдеться не про обряд, а приготування до роботи. Косарі клепали коси, демонстрували своє вміння володіти косою, а господарі краще, ніж в інші дні, пригощали.

Форму організації колективної праці на сільськогосподарських роботах вважали гуртовою і наголошували, що така організація роботи притаманна українцям: "…малорос любить працювати гуртом (в громаді)" [2, с. 257]. Це дійсно колективна праця, об'єднання людей для виконання певного обсягу робіт. Така форма організації громади доводила свою ефективність і цілком природно стала важливою складовою

соціонормативної культури життєдіяльності сільської громади. Це не є класична українська толока, від якої вона відрізняється низкою важливих ознак. Традиційна сільська толока насамперед є формою колективної безкоштовної допомоги. До складу сільської толоки входили мешканці одного села чи навіть окремої його частини – кута, вулиці, магали, тоді як в описаному варіанті толока складалася з селян – вихідців з різних місцевостей. Це був колектив, сформований за професійними ознаками, його члени володіли відповідними уміннями і навичками і виконували специфічну роботу, тому і заробітна плата у косарів була найвищою.

Щоправда, традиційні трудові колективи також мали місце у цій же місцевості. І назву вони зберегли традиційну – толока. Особливо під час жнив, коли за короткий період потрібно було якомога швидше зібрати врожай: господар ниви готував смачні страви – варене, печене з салом і свининою, рибою, запрошував на толоку людей різних вікових груп – від дітей і підлітків до літніх жінок і чоловіків – для всіх знаходилась робота. Хоча і тут простежуються вплив нових громадських об'єднань – запрошували людей з сусідніх сіл [4, с. 265].

Роботу розпочинали з "обіду" – пригощання перед виходом у поле. Попрацювавши до обідньої пори, полуднали (обідали) і продовжували працювати до вечора. Після роботи вечеряли. "Подвір'я господаря підметене чисто…. розстелені рядна, що замінюють столи; на них розставлені миски зі стравою, такою ж смачною, але більш різноманітною, ніж в обід. Починається вечеря: гості усілися хто як; господар або його люди пригощають їх горілкою, приправленою найщирішою гостинністю; наїдки швидко змінюються один на іншій…. Щойно закінчилася вечеря, як залунали звуки повного сільського оркестру: скрипки, цимбал та бубна. Молода кров закипіла, спритний парубок підхопив чорноброву дівчину і вихорем закружляв з нею; за першою парою понеслася друга, третя, десята. Всі танцюють, жартують, сміються, регочуть"[4, с. 266].

Таким чином, у середині XIX ст. у степовій зоні, у даному випадку – Буго-Дністровських степах, під час жнив використовували дві форми колективної праці – наймитство і традиційну толоку. Наймитство у жнива зберегло традиційну назву. Зростання ж обсягів робіт зумовило появу нової форми організації колективу, сформованого із представників різних місцевостей.

V. G. Kushnir

TRADITIONS OF COLLABORATIVE WORK OF THE STEPPE AREA UKRAINIANS IN THE MIDDLE OF THE 19th c.

The paper deals with traditional forms of collaborative work of Ukrainians in the steppe in the middle of the 19th c. In particular it focuses on the problem of production body management, working conditions during harvest time, relations with employers.

Key words: *toloka (mutual assistance), harvest time, steppe, Ukrainians.*

В. Г. Кушнир

ТРАДИЦИИ КОЛЛЕКТИВНОГО ТРУДА УКРАИНЦЕВ СТЕПИ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

В статье рассматриваются традиционные формы коллективного труда украинцев в степи в середине XIX ст., в частности вопрос организации производственных коллективов, условия труда во время жатвы, взаимоотношения с работодателями.

***Ключевые слова*:** *толока, жатва, Степь, украинцы.*

Джерела та література

1. Гижицкий Н. О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России за последнюю треть 1856 года.- Одесса, 1856.

2. Гримич М. Звичаєво-правова культура // Українська етнологія (під редакцією В. К. Борисенко).- К., 2007.

3. Сироткин В. М. Традиции коллективной трудовой взаимопомощи // Украинцы.- М., 2000.

4. Камарницкий А. Сельско-хозяйственные обычаи // Записки императорского общества сельського хозяйства Южной России. - Одесса, 1855.

М. Челноков

УДК 904:811.16/.17

ПРОБЛЕМА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРАБАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО МАСИВУ: МОЖЛИВОСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ

В статті розглядаються можливості поєднання лінгвістичного та археологічного підходів в процесі реконструкції процесів, які обумовили появу слов'янства. Продемонстрована важлива роль археології у визначенні історичної епохи, коли відбувався цей процес. Вказано на велику вірогідність порівняно пізнього формування праслов'янської мови на основі периферійних балтських діалектів. Саме такий сценарій поки що найбільш забезпечений комплексом лінгвістичних та археологічних джерел.

Ключові слова: *балти, слов'яни, ізоглоса, балто-слов'янська діалектна єдність, лінгвістика, археологія.*

Дослідження балто-слов'янських зв'язків завжди займали особливе місце в світовій індоєвропеїстиці. Це пояснюється унікальним положенням балтських та слов'янських мов в системі індоєвропейських мов Європейського континенту. В той час, як в мовах романської та германської груп спостерігалось поступове зникнення ряду рис, притаманних архаїчним індоєвропейським діалектам, балтські та слов'янські мови характеризувались консервативністю, що обумовило збереження в їх складі елементів, які знаходять найближчі аналогії в латині та санскриті. Вони характеризуються високим рівнем інфлексії, що означає збереження основ архаїчної індоєвропейської системи відмінків, наявність розгалуженої системи дієвідмінювання, присутність в деяких випадках трьох родів іменника та ін. Це дозволяє використовувати балто-слов'янські лінгвістичні матеріали під час реконструкції найдавнішого стану індоєвропейської діалектної області.

Крім того, в балтських та слов'янських мовах лінгвістами констатовано досить значний, притаманний лише їм спільний пласт інновацій, відсутній у всіх інших індоєвропейських мовах, що зумовлює виняткову близькість балтської та слов'янської мовних груп в рамках

індоєвропейської мовної сім'ї, вперше відзначену в XIX ст. видатним німецьким мовознавцем А. Шляйхером.

Хоча з часу виходу фундаментальної роботи А. Шляйхера значний рівень подібності балтських та слов'янських мов не підлягав сумніву, в науковому середовищі вже в першій чверті XX ст. викристалізувались декілька можливих сценаріїв їх взаємозв'язку та взаємодії [34, S.12]. Перша схема балто-слов'янських зв'язків, розроблена А. Шляйхером і підтримана, зокрема, К. Бругманном, передбачала існування в доісторичний час гіпотетичної балто-слов'янської мовної спільності, подібної до індо-іранської та германської спільностей. На противагу А. Шляйхеру, А. Мейє вказував на паралельний розвиток двох мовних гілок, пояснюючи їхню подібність спільним праіндоєвропейським спадком. Компромісні схеми взаємозв'язків в рамках балто-слов'янського масиву запропонували Я. Ендзелінс та Я. Розвадовський. Якщо польський дослідник, в цілому солідаризувавшись з ідеями А. Шляйхера, передбачав виникнення в давнину особливого стану роз'єднаності між спорідненими мовами, що й зумовив їх відмінності, то Я. Ендзелінс схилявся до побудов А. Мейє, вказуючи на факт контактів між мовами двох груп вже після виділення окремих балтських та слов'янських мов з праіндоєвропейського мовного масиву.

Наступний етап вивчення балто-слов'янських зв'язків характеризується поступовою відмовою від прямолінійних схем узагальнюючого характеру, розроблених раніше. Значний вплив на сприйняття балто-слов'янської проблематики спричинили ряд фундаментальних робіт визначного норвезького славіста Х.-Ш. Станга. За підсумками проведених досліджень Х.-Ш. Станг запропонував компромісне поняття балто-слов'янської діалектної області. Вона, згідно з його теоретичними побудовами, представляла собою групу споріднених говірок, що ніколи не утворювали повністю гомогенний масив і представляли певну єдність насамперед завдяки комплексу спільних інновацій, які досить часто охоплювали лише частину діалектної області [33, S. 20]. Цінним спостереженням Х.-Ш. Станга стала констатація різного рівня гомогенності відомих балтських та слов'янських мов. Основа балтських мов, на думку дослідника, характеризувалась меншим рівнем однорідності в порівнянні із слов'янськими. Х.-Ш. Станг

припускав поступовість диференціації в середовищі балто-слов'янської діалектної області та відсутність на початку даного процесу чітко окреслених праслов'янської та прабалтської областей.

Втім, існували і протилежні погляди стосовно даного питання. Так, А. Зенн припускав розділення балтських та слов'янських мов вже на початку І тис. до н.е., внаслідок чого принаймні східнобалтський ареал був відділений від праслов'янського зоною прип'ятських боліт. Стійкі контакти між балтами та слов'янами, на думку дослідника, поновилися лише починаючи з VI ст. н.е. [32, S. 37-38]. Рішуче відкидав можливість об'єднання балтських та слов'янських мов в одну групу литовський лінгвіст А. Клімас [27].

На сучасному етапі виняткова близькість балтських та слов'янських мов навряд чи може викликати будь-які сумніви. Не можна погодитись з думкою О. А. Єгорейченка щодо відмови від ідеї балто-слов'янської спільності [4, с.117], яка спостерігається в працях сучасних дослідників. Скоріше, слід говорити про переосмислення ідей А. Шляйхера на основі нових методологічних підходів. Так, разом із значною кількістю західноєвропейських лінгвістів, необхідність об'єднання балтських та слов'янських мов в одну групу підтримує Р. Бейкес [26, p. 22]. Над реконструкцією системи балто-слов'янської акцентуації та субстратного для балто-слов'янських мов діалекту продовжують працювати такі визнані фахівці, як Ф. Кортландт [28], Т. Оландер [31], В. А. Дибо [3] та ін.

Питання ж конкретизації різних аспектів зв'язків балтських та слов'янських мов і тісно пов'язана з ним проблема визначення приблизного часу їх диференціації все ще потребують задовільного вирішення. Поряд з лінгвістикою, останнім часом спостерігається вихід археології на одну з провідних ролей в їх розв'язанні.

До недавнього часу датування процесів диференціації, що згодом призвели до появи сучасних балтських та слов'янських мов, проводилось переважно за допомогою методів глотохронології. Використовуючи різні підходи для підрахунку темпів лінгвістичних змін, мовознавцям та історикам так і не вдалося відшукати загальновизнаної вузької дати відповідної мовної диференціації в рамках індоєвропейського масиву і, отже, встановити ієрархічне положення слов'янських мов по відношенню до балтських. Різними дослідниками поява вже цілком диференційованої

групи слов'янських діалектів допускалась в III/II тис. до н.е. [20, с. 22], в добу пізньої бронзи [9, с. 9] та на початку латену [15, с. 6]. Згідно з таким підходом, на роль праслов'янських можуть претендувати лужицька або тшинецько-комарівська культури [30, p. 207-208].

Певним переворотом в питанні визначення часу остаточного виділення слов'янських мов виявились роботи петербурзьких археологів Д. О. Мачинського та М. Б. Щукіна, які почали з'являтись в середині 1970-х рр.-на початку 1980-х рр. [11; 23, с. 66-69]. В них аргументовано необхідність більш ретельної кореляції даних лінгвістики з даними археології у вирішенні питання походження слов'ян. Вона передбачала побудову еволюційних рядів розвитку матеріальної культури, забезпечених надійним набором хроноіндикаторів, з наступним порівнянням отриманої картини з даними мовознавства. Подібний підхід передбачав необхідність більш тісної співпраці лінгвістів та археологів у вирішенні ключових питань слов'янського етногенезу. Одним з наслідків запропонованого Д. О. Мачинським та М. Б. Щукіним підходу стала організація міждисциплінарних семінарів з різних питань етногенезу балтів та слов'ян за участю О. С. Гердта, В. О. Булкіна, Г. С. Лебедєва та ін.

Д. О. Мачинським, М. Б. Щукіним та їх однодумцями вказано на неможливість прослідкувати «слов'янську» лінію розвитку матеріальної культури на археологічному матеріалі принаймні до початку I ст. н.е. та висунуто ідею «третього шляху» слов'янського етногенезу, що полягала в постулюванні порівняно пізнього виникнення праслов'янської мови на основі периферійних балтських діалектів. На відміну від ряду лінгвістів, в якості одного з ключових районів у вирішенні проблеми ранніх етапів слов'янського етногенезу Д. О. Мачинський та М. Б. Щукін розглядали Полісся. Саме тут, на їх думку, могли відбуватись контакти між носіями зарубинецької культури та балтськими лісовими культурами на зразок культури пізньої штрихованої кераміки, що згодом призвели до зародження слов'янства. Важливу роль в процесі становлення слов'янства М. Б. Щукін відводив «кентумному елементу», гіпотетично привнесеному на територію Східної Європи бастарнами − вірогідними носіями зарубинецької культури [25, с. 60].

Згідно із побудовами петербурзьких вчених, навряд чи будь-яка з поширених на той час концепцій слов'янської прабатьківщини (дунайська,

вісло-одерська, середньодніпровська) відповідала наявним археологічним матеріалам. Найбільш ранніми пам'ятками зі слов'янськими елементами могли бути, за М. Б. Щукіним, старожитності київського типу III-V ст., тісно пов'язані з пізньозарубинецькими. Говорити ж про достовірно слов'янські культури, згідно з поглядами дослідників даної групи, слід лише з початком Доби великого переселення народів. Отже, концепція, розроблена Д. О. Мачинським та М. Б. Щукіним, передбачала факт поступового формування слов'янських мов з окраїнних балтських діалектів. Подібний варіант виділення слов'янського мовного масиву в своїх роботах підтримували також В. М. Топоров [19, с. 4-5] та В. Мажюліс [29].

Разом з тим, в працях вищезгаданих авторів зустрічаються певні контроверсійні моменти. Так, Д. О. Мачинський схилявся по перебільшення ролі лісових культур в становленні слов'янства. Не знайшло широкої підтримки його припущення щодо наявності генетичного та типологічного зв'язку між празькою культурою та культурою пізньої штрихованої кераміки, яка зумовлювала можливість ототожнення частини лісових племен із слов'янами IV-V ст. [12, с.34-35]. Дискусійною, виходячи із сучасних тенденцій в мовознавстві, виглядає ідея М. Б. Щукіна щодо необхідності пов'язувати «кентумний елемент» в слов'янських мовах саме з кельто-германцями у зв'язку з відмовою значної кількості сучасних лінгвістів від виділення особливих кентумної (італійські, германські, кельтські, грецька мови) та сатемної (вірменська, балто-слов'янські та індо-іранські мови) областей в рамках праіндоєвропейського масиву [26, p. 30]. Очевидно, більш розлогої аргументації потребує вказівка М. Б. Щукіна на подібність ряду київських керамічних форм до дніпро-двінських та середньотушемлянських горщиків [22, с. 209-210].

Втім, зроблені Д. О. Мачинським та М. Б. Щукіним припущення, хоча і побудовані на дещо обмеженому колі археологічних матеріалів, в цілому були значною мірою підтверджені в ході розкопок 1980-х рр., які продемонстрували різний характер культурного розвитку майбутніх балтської та слов'янської областей за доби раннього заліза, відсутність принаймні до перших століть н.е. чіткої лінії прототипів слов'янського матеріального комплексу. Так, якщо в межиріччі Німану, Західної Двіни і

Дніпра – тобто в більшій частині ареалу формування балтського етносу, починаючи принаймні з епохи пізньої бронзи і до початку н.е. спостерігалась поступова еволюція основних елементів матеріальної культури, яка проявлялась, насамперед, в зміні виробничих прийомів та переході до залізних знарядь праці без різких етнокультурних змін [4, с. 3-4], то території Середнього Подніпров'я, Верхнього Подніпров'я та Полісся на початку III ст. до н.е. виявились зайнятими мігрантами з Центральної Європи. Саме вони й приносять елементи, притаманні класичній зарубинецькій культурі. Поява пам'яток середньоєвропейського кола на даних територіях відбулася після зникненням будь-яких достовірно датованих комплексів милоградської культури. Остання, можливо, репрезентувала одну із груп прабалтських діалектів.

Всі спроби пов'язати зарубинецьку культуру з попередніми культурами скіфського часу, які, не виключено, разом з милоградськими старожитностями складали південну частину прабалтського діалектного масиву, виявились недостатньо забезпеченими фактично [5, с. 77-78]. Наявний хронологічний розрив та типологічні відмінності між даними культурними явищами не дозволяють говорити про будь-яку поступовість розвитку матеріальної культури в районах, заселених зарубинецькими племенами. Слід говорити скоріше про близькість зарубинецьких пам'яток до поянешти-лукашівських, пшеворських, оксивських та ясторфських, які разом утворювали масив латенізованих культур, що займав значні території від Центральної Європи до Молдови та Середнього Подніпров'я.

Певний час будь-які помітні контакти між носіями зарубинецької культури та лісовими культурами були відсутніми. Ситуація змінюється лише починаючи з середини I ст. до н.е. з появою в Верхньому Подніпров'ї специфічної групи старожитностей типу Кістені-Чечерськ [2]. Одночасно період кризи переживають зарубинецькі пам'ятки Полісся та Середнього Подніпров'я. В той час, як значна частина зарубинецьких племен залишає Полісся і мігрує в південному та південно-західному напрямках, середньодніпровські племена освоюють Південне Побужжя, лісостеп Дніпровського Лівобережжя та Подесення. Наслідком кризи класичних зарубинецьких пам'яток стає поява специфічного пізньозарубинецького горизонту, який включає в себе принаймні дві

складові − старожитності типу Рахни-Лютіж-Почеп [21], що, поряд із включенням певних лісових та сарматських елементів, зберігають виразні риси середньодніпровського локального варіанту класичних зарубинецьких пам'яток, та поки що досить нечисленні і слабодосліджені пам'ятки типу Курадово 1-Симоновичі, поширені на Поліссі та в Верхньому Подніпров'ї − свідчення поступового розчинення притаманних зарубинецькій культурі латенських елементів під впливом балтських лісових культур півночі Східної Європи [1; 2].

В пізньоримський час взаємодія пізньозарубинецького елементу з лісовими культурами отримує своє оформлення в появі своєрідної київської культури, яка, являючи собою набагато більш гомогенне явище в порівнянні із пізньозарубинецьким горизонтом, виступає своєрідним містком між археологічними культурами ранньоримського часу та достовірно слов'янськими пеньківською та колочинською культурами. Свідченням поступового переходу пізньокиївських пам'яток в достовірно ранньослов'янські виступають матеріали поселень Каменєво 2, Заярря, Сенча, Мотовилівська Слобідка 4, Хлопків 1 та ін. [17, с. 95].

Втім, вважати київську культуру суто слов'янською заважає декілька обставин. Так, безумовним є неповний збіг її ареалу з ареалом генетично пов'язаної пеньківської культури, носіями якої найвірогідніше були анти. Пеньківські старожитності Подніпров'я демонструють просування слов'янства на південь − до колишнього ареалу черняхівської культури. Тісні зв'язки київської культури з лісовими культурами, окрім спільних рис в господарських моделях, обумовлених схожістю природно-географічних особливостей їх ареалів, демонструються побутуванням прикрас з кола виїмчастих емалей [13, с. 28-29], нехарактерних для південніших черняхівських комплексів. Інтеграцію київської та лісових культур демонструють верхньодніпровські старожитності типу Абідня-Тайманово [17, с. 49-50], що найвірогідніше виступили основним субстратом ранньопразьких пам'яток, та західнодвінська група типу Узмень-Заозерря [10]. Отже, не перебільшуючи питому вагу лісового елементу в київських пам'ятках, разом з тим не слід недооцінювати його роль і їх складенні та еволюції [24].

Одним з доказів пізнього виділення слов'янських діалектів з прабалтського масиву виступає також порівняно слабкий рівень

диференціації слов'янських мов. Це знаходить ряд підтверджень в археологічних матеріалах. Так, слов'янські культури характеризуються значним рівнем гомогенності. Подібність пеньківської та колочинської культур іноді навіть не дозволяє виділення чисто пеньківських або чисто колочинських матеріалів на поселеннях V ст. н.е. Подесення та Посулля. Це й не дивно, враховуючи формування даних культурних явищ на основі складної взаємодії середньодніпровського, деснянського та сеймсько-донецького локальних варіантів київської культури [16, с. 133-135].

З врахуванням можливої участі центральноєвропейських племен в процесах дестабілізації прабалто-слов'янського масиву знаходять своє пояснення і відзначені рядом дослідників кельтські запозичення в слов'янських мовах [6]. В класичних зарубинецьких пам'ятках, які виступали основним субстратом для наступних пізньозарубинецьких, серед інших кельтських елементів присутні специфічні фібули з трикутним щитком, прототипами яких, згідно з побудовами визначної дослідниці поліського локального варіанту культури К. В. Каспарової, слугували «списоподібні» застібки, притаманні латенським старожитностям Іллірії. З подібними виробами найбільш вірогідні носії зарубинецької культури бастарни могли познайомитись в ході Балканських походів 180-170 рр. до н.е. [7].

Разом з тим, поряд з розробками Д. О. Мачинського та М. Б. Щукіна, однією з найбільш впливових залишається концепція О. М. Трубачова – прихильника ідеї дунайської прабатьківщини слов'ян. Дослідник, цілком допускаючи появу праслов'янських діалектів вже на початку II тис. до н.е., відкидав уявлення про Верхнє Подніпров'я як прабатьківщину балтів, вказуючи на їх ономастичні зв'язки з дако-фракійським субстратом східної частини Балкан та Анатолії. Найбільш важливими в становленні слов'янства О. М. Трубачов вважав центральноєвропейські зв'язки слов'ян з кельтами та італіками. Зближення балтських та слов'янських діалектів, на його думку, було викликано міграцією їх носіїв на північний схід в II тис. до н.е. [20, с.4-5]. Ним було рішуче відкинуто досить добре аргументований К. Годловським факт появи слов'ян в Вісло-Одерському межиріччі в час не раніше VI ст. н.е. [20, с.6]. На його думку, наявність певних виразних кельто-слов'янських зв'язків дозволяла включати Вісло-

Одерське межиріччя до числа районів ранньої слов'янської колонізації, що відбувалася в такому випадку з території Середнього Подунав'я.

Власну модель ранніх етапів слов'янського етногенезу запропонував В. В. Сєдов. Згідно з його побудовами, класичні зарубинецькі та пізньозарубинецькі старожитності, київську та колочинську культуру слід пов'язувати передусім із західною частиною балтського масиву. Появу в лівобережній частині лісового та лісостепового Подніпров'я та в верхньоокському регіоні, де, згідно з поглядами В. В. Сєдова, переважає загальнобалтська та східнобалтська гідронімія, виділеного В. М. Топоровим пласту гідронімів «прусько-ятвязько-галіндського» походження дослідник пояснює саме міграціями зарубинецьких племен I-II ст. н.е. [15, с. 141]. На противагу висновкам більшості польських археологів (в тому числі і К. Годловського), які вважали пшеворську культуру суто східногерманською, В. В. Сєдов розвивав ідею «пшеворського» шляху слов'янського етногенезу. Найбільш ж ранні витоки слов'янства, згідно з його концепцією, можна шукати вже на межі пізньогальштатської та ранньолатенської діб в зоні контактів лужицької та поморської культур, чиї елементи згодом увійшли до складу пшеворського матеріального комплексу. Приймаючи до уваги розробки О. М. Трубачова, В. В. Сєдов погоджувався з тими лінгвістами, які допускали факт існування в Центральній Європі в II тис. до н.е. давньоєвропейської мовної спільності, яка об'єднувала кельтів, італіків, іллірійців, германців, балтів та слов'ян [15, с. 47].

Певним компромісом між «зарубинецьким» та «пшеворським» шляхами становлення слов'янства виглядає концепція Д. Н. Козака. Згідно з його розробками, слов'янською слід вважати насамперед східну частину пшеворської області, представлену пам'ятками зубрицького (волино-подільського) типу, які згодом входять до складу черняхівської культури. Пізньозарубинецькі ж та київські старожитності, за Д. Н. Козаком, також слов'янські, і представляють східну частину єдиного венедського масиву перших століть н.е., який займав значні території від верхів'їв Дністра на заході до верхів'їв Сіверського Донця та Осколу на сході. За Д. Н. Козаком, слов'янство пшеворських та зарубинецьких пам'яток обумовлюється традиціями «праслов'янської» поморської культури, що взяли помітну участь в формуванні притаманних їм рис матеріального

комплексу [8, с. 12]. Втім, питання прямих зв'язків зубрицьких старожитностей із пізньозарубинецькими залишається все ще недостатньо розробленим на конкретному археологічному матеріалі. Отже, єдність етнічної підоснови зубрицьких та пізньозарубинецьких пам'яток залишається поки що значною мірою гіпотетичною.

Таким чином, центральне місце в концепціях В. В. Сєдова та Д. Н. Козака відводиться поморським пам'яткам. Втім, факт їх тривалого існування в добу становлення кола латенізованих культур все ще потребує доведення [5, с. 70-78]. Кількість надійних хроноіндикаторів, які б могли вказувати на це, все ще досить незначна [14, с. 184-185]. Нечисленні поморські елементи в матеріалах досить гомогенної пшеворської культури мають здебільшого залишковий характер і не дозволяють говорити про певний перехідний етап еволюції поморських пам'яток в пшеворські. Не виключено, що поморська культура представляє собою одне з прабалтських утворень, чиї культурні риси виявились значною мірою втраченими в середовищі наступних археологічних угрупувань. В такому випадку, її можлива участь в становленні пшеворської та класичної зарубинецької культур необов'язково повинна вказувати на слов'янство останніх.

Отже, порівняння даних лінгвістики та археології в цілому дозволяє побудувати попередній варіант схеми балто-слов'янських зв'язків. Відзначені археологами та мовознавцями явища в цілому узгоджуються. Важлива роль археології полягає в можливості встановлення, на відміну від глотохронології, досить вузького хронологічного проміжку, в рамках якого відбувався процес виділення слов'янства. Втім, не зважаючи на нові перспективи, які з'являються в ході подальшого послідовного об'єднання зусиль фахівців в різних галузях для реконструкції процесів, що зумовили розділення балтських та слов'янських діалектів, рівень співпраці археологів та мовознавців залишається все ще досить низьким. Це зумовлює в цілому недостатній рівень обізнаності більшості спеціалістів в сфері балто-слов'янських мовних зв'язків з актуальним станом археологічного знання в цій області. Замість кореляції мовних явищ з типологічними схемами археологів, забезпеченими належним комплексом хроноіндикаторів, більшість з лінгвістів покладається на традиційні методи глотохронології. В той же час в роботах археологів, які

займаються ранніми етапами слов'янського етногенезу і, відповідно, в більшості випадків представляють собою вихідців з країн колишнього СРСР, часто зберігається орієнтація на праці тих радянських мовознавців та істориків, які схилялись до применшення ролі прабалтського субстрату в становленні слов'янства, акцентуючи увагу на нечисленних зв'язках слов'ян з кельтами та італіками.

Можливо, деякі розбіжності в запропонованих археологами та лінгвістами схемах виділення слов'янства пояснюються різним розумінням «слов'янського» представниками даних дисциплін [18]. Якщо для мовознавців слов'янство означає сукупність споріднених діалектів, то для археологів це поняття передбачає насамперед кристалізацію своєрідного комплексу матеріальної культури. Оскільки еволюція мови не обов'язково узгоджується зі змінами в матеріальній культурі і навпаки, в подальшому в дослідженні балто-слов'янської проблематики більш ефективним підходом здається незалежна розробка лінгвістами та археологами схем, заснованих на притаманній даним дисциплінам методологічній базі, з подальшим порівнянням отриманих результатів.

M. Chelnokov

THE PROBLEM OF PROTO-BALTO-SLAVIC CONTINUUM DIFFERENTIATION: POSSIBILITIES OF INTERDISCIPLINARY APPROACH

The article considers possibilities of linguistic and archaeological approaches consolidation in reconstruction of processes which led to Slavic people emergence. The important role of archaeology in determination of historic epoch when these processes took place is shown. In the paper is pointed out quite high probability of relatively late shaping of Proto-Slavic language on the basis of peripheral Baltic dialects. Such scenario so far is most supported by archaeological and linguistic evidence.

Key worlds: *Balts, Slavs, isogloss, Balto-Slavic dialectal unity, linguistics, archaeology.*

М. Челноков

ПРОБЛЕМА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ПРАБАЛТО-СЛАВЯНСКОГО МАССИВА: ВОЗМОЖНОСТИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА

В статье рассматриваются возможности объединения лингвистического и археологического подходов в процессе реконструкции процессов, обусловивших появление славянства. Продемонстрирована важная роль археологии в определении исторической эпохи, когда происходил этот процесс. Указано на значительную вероятность сравнительно позднего формирования праславянского языка на основе периферийных балтских диалектов. Именно такой сценарий пока что наиболее обеспечен комплексом лингвистических и археологических источников.

Ключевые слова: *балты, славяне, изоглосса, балто-славянское диалектное единство, лингвистика, археология.*

Джерела та література

1. Белевец В. Г. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в белоруском Припятском Полесье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в епохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3.− Тула, 2012. − С. 281-305.
2. Дробушевский А. И. Памятники чечерской группы (типа Кистени-Чечерск) и древности Верхнего Поднепровья периода римских влияний // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в епохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. −Тула, 2012. − С. 306-329.
3. Дыбо В. А. Балто-славянская акцентная система с типологической точки зрения и проблема реконструкции индоевропейского акцента//Балто-славянские языковые контакты. −М., 1980. − С. 91-150.
4. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики.−Минск, 2006. −207 с.
5. Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III-I ст. до н.э. в Центральной и Восточной Европе. − СПб., 1997. − 232 с.

6. Казакевич Г. М. Слов'яни і кельти: в пошуках історичного контексту мовних контактів // Київська старовина.– 2012. –№ 2. –С. 3-14.

7. Каспарова К. В. Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // Советская археология. –1981. –№ 2. – С. 57-79.

8. Козак Д. Н. Венеди. – К., 2008. – 470 с.

9. Лер-Сплавинский Т. Балто-славянская языковая общность и проблема этногенеза славян // Вопросы славянского языкознания. – 1958.–Вып. 3. – С. 5-14.

10. Лопатин Н. В., Фурасьев А. Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III-V ст. н.э. – М., 2007. – 252 с.

11. Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I-VI веках. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. —1976. – Вып. 17. – С. 82-100.

12. Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н.э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 31-52.

13. Обломский А. М. О характере миграций населения Центральной и Южной Беларуси в лесостепь в римское время// Гістарычна-археалагічны зборнік. –1996. – № 10. – С. 26-32.

14. Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы.– К., 2006. – 372 с.

15. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. – М., 2002. –624 с.

16. Терпиловский Р. В. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. –СПб., 2004. – С.131-143.

17. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. – Люблин, 2004. –232 с.

18. Терпиловский Р. М. Некоторые дискуссионные проблемы археологии и истории ранних славян // Stratum plus. – 2001-2002. – № 5.– С. 420-430.

19. Топоров В. Н. Вступительные замечания (Категории времени и пространства и балтийское языкознание // Этнолингвистические

балтославянские контакты в настоящем и прошлом (Предварительные материалы конференции. 11-15 декабря 1978 г.). −М., 1978. − С. 3-9.

20. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. −М., 1991. −271 с.

21. Щукин М. Б. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тысячелетия−Куйбышев,1986. − С.26-38.

22. Щукин М. Б. Керамика киевского типа с поселения Лепесовка // Советская археология. −1988. − № 3. − С. 207-214.

23. Щукин М. Б. О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян (по поводу статей Э. А. Рикмана, И. С. Винокура, В. В. Седова и И. Вернера)// Советская археология. −1975. − № 4. − С. 57-70.

24. Щукин М. Б. Реплика по поводу киевской культуры // Европейская Сарматия. XIV чтения памяти Анны Мачинской.−СПб., 2011.− С. 239-244.

25. Щукин М. Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славяне: этногенез и этническая история. −Л., 1989. −С. 56-62.

26. Beekes R. Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction. − Amsterdam, 1995. −415 p.

27. Klimas A. Baltic and Slavic revisited // Lituanus. − 1973. − vol. 19/1. − P. 7-26.

28. Kortlandt F. Baltica & Balto-Slavica.− Amsterdam-New York, 2009. − 440 p.

29. Maziulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (deklinacija).− Vilnius, 1970. − 343 p.

30. Novotná P., Blažek V. Glottochronology and its application to the Balto-Slavic languages // Baltistica. −2007. −Vol. XLII (2). − P. 185-210.

31. Olander T. Det baltoslaviske problem. Accentologien. −København, 2003.—138 s.

32. Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. Band I: Grammatik.— Heidelberg, 1966. −495 S.

33. Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. − Oslo, 1966. − 485 S.

34. Van Wijk N. Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationsysteme. −Am-sterdam, 1923. −109 S.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. С. Вінцковський

УДК 94(477.74)”1917”

УКРАЇНСЬКИЙ КЕРІВНИЧИЙ КОМІТЕТ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ І ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ОДЕСИ (1917 р.)

У науковій розвідці аналізується виникнення та діяльність Українського керівничого комітету Одеси, який у перші місяці революції 1917 р. взяв на себе функції організатора української громади міста та виразника її політичних і культурних інтересів.

Ключові слова: *Український керівничий комітет, Одеса, революція, українська громада, Центральна Рада.*

Дослідники Української національної революції 1917-1921 рр., незважаючи на солідну наукову спадщину, що налічує тисячі праць різного формату і ґатунку, продовжують накопичувати емпіричний матеріал, який має сприяти масштабнішому уявленню про механізми розгортання революційних процесів, що привели врешті-решт до відновлення української державності. Попри очевидну першість Києва в леґалізації національної політичної доктрини шляхом переведення її в практичну площину, важливе місце посідали події в регіонах, зокрема Одесі, яка залишалася на той час найчисельнішим містом земель, об’єднаних згодом кордонами УНР. Доводиться констатувати, що незважаючи на достатню кількість наукової продукції, у якій висвітлюються особливості оновлення політичного обличчя причорноморського міста в 1917 р., створення та діяльність місцевого Українського керівничого комітету (далі – УКК або Керівничий комітет) фактично залишилися поза увагою дослідників. Для прикладу, в узагальнюючій історії Одеси, що вийшла друком на початку XXI століття, про УКК згадується лише один раз, й то в завуальованій формі: «<…> С. П. Шелухін – очолював революційний комітет в Одесі<…>» [17, с. 278]. Так само стисло характеризується комітет у деяких інших

творах [9; 11], а також в збірці «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах» [18, с. 530]. Відтак у запропонованій статті ставиться мета дослідити роль даної організації в політичному і освітньому житті міста. Дослідницькі завдання передбачають з'ясувати час виникнення УКК, його персональний склад й цілі діяльності, проведені заходи в межах власної компетенції та яке місце посідала окреслена інституція в житті громади міста.

Керівничий комітет Одеси був створений 4 березня 1917 р. лідерами українського національного руху причорноморського міста ще з дореволюційного періоду С. Шелухиним, В. Чехівським, І. Луценком та іншими, які й сформували основне ядро по управлінню організацією [28, с. 57; 13, 24 серпня]. Новозаснована київська газета «Нова Рада» за місяць опісля повідомляла, що до УКК увійшли по 2 представники від цілої низки товариств – «Наша Кооперація», «Українська Хата», «Стара громада», «Нова громада», «Студентська громада», «Громада курсисток», «Робітнича громада» й прилучилася Українська радикально-демократична партія – таким чином 14-16 осіб. Головою став С. Шелухин, скарбником Селюк, писарем – О. Міняйло [14, 9 квітня]. Але ці дані слід скорегувати, зважаючи на інформацію офіційного часопису УКК альманаху «Українське слово» (головний редактор В. Чехівський). Редколегія стверджувала, що Керівничий комітет збирався на засідання по середам і п'ятницям о 18.00 год., в неділю о 10.00 год., а персональний склад формувався з 2-х делегатів від – УРДП, УСДРП, «Старої громади», «Молодої громади», «Громади курсисток», «Студентської громади», «Робітничої громади», «Солдатської громади», й по 1-му представнику від матросів, 1-ї школи прапорщиків, 2-ї школи прапорщиків, молоді середніх шкіл, редакції «Українського слова», що дає в сумі 21 особу. Серед них, окрім 5-ти вище оприлюднених імен, знаходимо наступні прізвища – В. Боровик (від УРДП), В. Мурський, Ф. Паляничка (студент), Л. Бурдин («Українська Хата»), З. Висоцький (УСДРП), М. Гордієвський, Шмигель («Українська Хата») [20, с. 9-10]. Одеський краєзнавець О. Янчук називає ще й І. Липу [30].

Зважаючи на часовий збіг з датою утворення Центральної Ради у Києві, очевидно, що створення комітету слід розглядати як миттєву реакцію політично активної частини української спільноти Одеси на

падіння царизму й бажання максимально швидко згуртувати громаду навколо спільної ідеї. У своєму зверненні до населення УКК закликав усіх громадян підтримати Тимчасовий уряд і запевнив, що «новий лад несе всім народам і нашій Україні волю й свободу, касуючи всяке поневолення» [28, с. 57; 13, 24 серпня]. Інше послання, у вигляді телеграми, надійшло голові Державної Думи М. Родзянкові: «Одеські українці вітають в вашій особі нащадка славного українського сотника Родзянки. Два сторіччя попереду німець Паткуль, поставлений Петром, обдирав і знущався над нещасними українськими козаками. Ваш предок, сотник Родзянко заступався за них і за се Паткуль звелів убити його, але ж українці врятували життя своєму щирому оборонцеві, щоб в Вашій особі його нащадок виступив у тяжку годину на оборону Росії од німецького лиха. Дай, Боже, Вам силу й успіх!...» [16, 6 марта].

Вже у квітні до Петрограда від УКК надійшла ще одна телеграма, адресатом якої стала Українська національна рада при Тимчасовому уряду. У ній вітався факт її заснування й висловлювалося сподівання на успішне виконання своїх обов’язків, себто «твердо стояти на чолі українського громадянства і <…> домагатися національно-територіальної автономії України». Водночас Керівничий комітет просив УНраду вважати себе за її місцеве представництво [20, с. 10].

Одразу зазначимо, що у перші тижні революції УКК проявляв себе неабияк активно, оскільки помітна активізація суспільства та розгортання національної революції, хід подій та поставлені завдання вимагали тіснішого згуртування українських організацій Одеси навколо мети сприяння відродженню власної державності. Не випадково УКК став співорганізатором першого у 1917 р. віче української громади міста, що відбулося 7 березня під головуванням В. Боровика. Збори пройшли вкрай активно та результативно. Виступали оратори від усіх українських товариств та партій, які виробили програму спільних дій та прагнень. Вона формалізувалася в затвердженій резолюції, у якій були наступні вимоги: 1) повна автономія України на федеративних засадах, 2) республіканська форма правління, 3) необхідно виступити із зверненням до всього місцевого українського населення з пропозицією організуватися з метою розвитку в народі та серед робітничого елемента національної самосвідомості, 4) скликати в Одесі губернський український з'їзд з метою

вияснення питання про розвиток таких самих організацій у всіх губерніях, 5) звернутись до українського комітету в Києві з пропозицією створити «Центральну Українську Раду», яка буде складатися з делегатів усіх українських політичних організацій, першим завданням якої повинно бути скликання всеукраїнського з'їзду, 6) звернутися до українського товариства з пропозицією збирати пожертвування на видавничий фонд, 7) вимагати від Одеської міської думи надання приміщення для зборів і з'їздів [16, 8 марта; 21, с. 11-12].

Помітно, що з 7 положень, 6 були цілком традиційними для тогочасної політичної ситуації й певною мірою продовжували викладені у вищезазначених зверненнях тези. Саме таку парадигму дій у концентрованому вигляді пропонували київські діячі. Звертає увагу на себе пункт щодо створення «Центральної Української Ради», прийнятий, якщо вірити редакції «Одесского листка», 7 березня, коли якраз проходив процес інституалізації даної установи, що свідчило про пильну увагу місцевих діячів до подій у Києві й тісний міжособистісний зв'язок між київськими та одеськими активістами. Адже важко повірити, що одесити могли паралельно з киянами запропонувати ідентичну назву. Правдивим, на нашу думку, виглядає варіант, коли одеський Керівничий комітет вже знав про виникнення УЦР, що є цілком ймовірним. Тому, на нашу думку, в резолюції від 7 березня був закріплений пункт не як побажання, а як підтримка по факту існування київської інституції. До чого присутні додали побажання скликати Національний конгрес. На форумі також обрали групу осіб, завданням яких стала агітаційно-просвітницька робота в Одесі та навколишніх селах [16, 8 марта].

На цей захід звернув увагу навіть урядовий часопис «Вестник Временного правительства», журналісти якого, змальовуючи розгортання революції в регіонах, з-поміж інших подій на півдні України виділив створення саме Керівничого комітету. Редакція звернула увагу на зібрання УКК від 7 березня 1917 р. на якому були присутні «<…> представники усіх українських товариств і партій, вони напрацьовували програму дій і побажань» [2, 11 марта].

Пункт 5 підтверджує й наукова розвідка В. Верстюка, який стверджував, що саме в стінах Керівничого комітету на початку березня виникла ідея скликання Всеукраїнського Національного конгресу

[1, с. 69]. А український радянський історик І. Курас відзначив, що 10 березня на одному з перших засідань Центральної Ради голова УКК С. Шелухин заявив, що їхнім політично-національним мінімумом є досягнення «гетьманщини і цілковитої самостійності» [12, с. 111]. Але остання теза виглядає не такою однозначною, якщо цитувати весь фраґмент: «<…> Політично-національним мінімумом комітету є домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, **коли се можливо** (*виділення наше – Т. В.)*». Даний факт знайшов відображення також у авторитетній місцевій газеті «Одесские новости», дописувач якої повідомляв, що на засідання Центральної Ради прибули делегати від Одеського керівничого комітету і заявили про готовність підтримати діяльність посталої інституції [15, 14 марта]. У вищенаведеному зверненні визначалися й інші пріоритети на найближчий час: домагатися звільнення Галицького митрополита кардинала А. Шептицького і галичан-заручників (*полонених – Т. В.*) [18, с. 40].

Як бачимо, самостійницькі рефлексії хоч і були присутні, але не мали зобов'язального характеру, особливо якщо зважати на наступні декларації. Зокрема, 14 березня за постановою УКК С. Шелухин звернувся до Одеського й Херсонського архієпископа Назарія з таким зверненням: «<…>Ми, православні українці<…> просимо призначити в Одесі Церкву й Священника, який рідною нам українською мовою одбере од нас присягу на вірність новому урядові й Російській державі» [19, с. 13]. На дане прохання архієпископ дав позитивну відповідь і вже 15 березня члени УКК склали присягу на вірність Тимчасовому уряду Росії [19, с. 13]. На думку дослідниці С. Донченко, на згаданому вище засіданні Центральної Ради представники УКК запевнили її у беззастережній підтримці [9, с. 238].

Продовжували торувати обраний шлях самоорганізації й агітації у вигляді публічних акцій керівники УКК й надалі. Так, 19 березня в Одесі відбулося чергове українське віче, яке зібрало більше 700 городян. Захід відкрив В. Чехівський, а блискучу доповідь з історії України та про її сучасне становище зробив С. Шелухин. Він наголосив, що централізаторська політика російського уряду поступово згортала автономію України і привела її народ до низького культурного рівня

[16, 20 марта; 21, с. 11-12]. Як зазвичай, наприкінці роботи учасники віче ухвалили постанову, що складалася з 5 пунктів, які подаємо в оригінальній стилістиці: 1) усі українці при теперішніх вільних умовах повинні брати участь у національно-громадській праці. Тих, хто навіть тепер ухиляється від праці – уважати народними зрадниками. Їхньої байдужости тепер нічим не можна виправдати, 2) віче звертається до «Української Центральної Ради» в Києві з пропозицією скликати в Київі Український Сойм, 3) ухвалює звернутись до Тимчасового уряду, до ради робітничих і солдатських депутатів у Петрограді і до Центрального Комітету Всеросійської Селянської Спілки з закликом підтримати постулят національно-краєвої автономії України з забезпеченням прав усіх національних меншостей, 4) відкидаючи обвинувачення українців у сепаратизмі, віче закликає народи Росії до єднання на ґрунті автономії й федерації, 5) ухвалює звернутись до «Центральної Української Ради» в Києві та до Виконавчого Комітету громадських організацій Києва з закликом не зволікати справи постанови пам'ятника Шевченкові в Києві [20, с. 9].

На завершення низки зібрань українська громада міста 26 березня провела третє, за якихось 19 днів, віче, резолюції якого загалом співпадали з попередніми: «Ми, українці, <…>уважаючи на останні виступи проти нас по де яких загальноросійських партіях і організаціях, доводимо до загальної відомости й одностайно постановляємо: 1) Домагатися територіальної автономії України в межах етнографічної більшости населення вкраїнського з цілковитим забезпеченням прав меньших націй, оселених поміж нас. 2) Уважаючи Херсонщину краєм предковічно вкраїнським, домагатися включення її в межі майбутньої автономії України. 3) Домагатися від тимчасового правительства проголосити, не відтягаючи до скликання Установчих Зборів, декларацію признання теріторіальної автономії України й іменування для України окремого міністра, який мається для Фінляндії.

У справі проведення ціх постанов доручаємо Одеському Керівничому Комітетові порозумітися з Київською Центральною Радою» [21, с. 11-12].

Шлейф революційного романтизму, який охопив не лише усе суспільство, але й досвідчених громадсько-політичних діячів з УКК, згодом підтвердив С. Шелухин, який згадуючи початок 1917 року, писав

про «ті щасливі часи», коли «в Комітеті панували єдність і солідарність національної визвольної конструктивної роботи», а всі питання порядку денного вирішувалися консенсусом заради спільних народних інтересів. Не менш важливими є зауваги майбутнього урядовця УНР про очевидні самостійницькі тренди в українському політичному середовищі Одеси [29, с. 57-58].

Таким чином, і суто політичні, й національно-культурні вимоги ставилися, частіше за все, в руслі програмних положень, які згодом оприлюднив М. Грушевський у низці статей, надрукованих у часописі «Нова Рада», починаючи з березня 1917 р., й зібраних пізніше під єдиною обкладинкою в книзі «Хто такі українці і чого вони хочуть» [5]. Це свідчить про єдину політико-теоретичну базу розгортання революції для всієї України, а також рівновагу у динаміці розвитку не тільки революційних, але й державотворчих процесів по лінії центр – провінція. Але звертає на увагу той факт, що дані положення одеські громадські діячі висунули на привселюдне обговорення раніше керівництва Центральної Ради, яка у ці дні тільки утворилася, а сам М. Грушевський продовжував перебувати на засланні у Москві до середини березня. Тому організатори УКК, якщо і не випереджали теоретиків УЦР, то, як мінімум, не відставали від своїх київських колег і однодумців.

Отже, протягом першого місяця революції саме на УКК покладалися функції по організації української громади Одеси і встановленні контактів з Києвом. Серед інших повноважень, які поклали на себе «комітетчики» варто назвати опіку над галичанами, що опинилися в результаті Першої світової війни в місті, контрпропаганда, направлена на «правильне» інформування городян про цілі їхньої діяльності, а також співпраця з іншими самоврядними структурами, як наприклад, російська селянська секція при Одеській раді робітничих депутатів і представників армії й флоту [20, с. 10], яка тривала принаймні до кінця червня 1917 року [8, арк. 118]. Одним з елементів аграрного напряму в діяльності УКК стало вітання учасників Обласного селянського з’їзду, який був скликаний Всеросійським Селянським союзом і проходив в Одесі 6-8 квітня. Близько 1 тисячі делегатів з Херсонської, Подільської та Бессарабської губерній також заслухали доповідь С. Шелухина на тему «Чим була і чим стала Україна»[3, 21 апреля]. Прикметно, що одним з наслідків такої активності

стала організація аккерманської української громади чисельністю 200 осіб, яка оголосила себе відділом одеського УКК [14, 25 квітня].

Окрім вищеописаних заходів і планів УКК мав контакти з Польським виконавчим комітетом, який звернувся з пропозицією утворити спільну українсько-польську комісію «для тіснішого єднання обох народів і спільної акції в публічних справах». З подібними ініціативами виходив й Молдавський комітет, що, в обох випадках, сприймалося схвально, й УКК обрав задля постійних зносин комісію, до якої увійшли С. Шелухин, В. Боровик, В. Голубович та І. Луценко [23, с. 12]. Втім продовження контактів між комітетами на постійній основі де-факто не було.

В наступні місяці 1917 р. присутність Керівничого комітету в громадсько-політичному житті міста простежується подекуди фрагментарно, що пояснюється заснуванням в квітні Херсонської української губернської ради і Одеської української військової ради, очільниками яких були співзасновники УКК, відповідно В. Чехівський та І. Луценко, хоча комітет ще протягом декількох місяців зберігав свій вплив на організацію громади й її політичні настрої. Український військовий рух в межах Одеської військової округи розгорнувся вже в перший місяць революції й безпосередньо під впливом Керівничого комітету. Зокрема 21 березня з ініціативи УКК у місті було скликано перше військове віче. А через декілька днів відбулося зібрання військових-одеситів (*за місцем розташування їхніх частин та гарнізону – Т.В.*), на якому була обрана рада, що мала об’єднувати військових-українців Одеської округи, Румунського фронту і Чорноморського флоту [13, 24 серпня]. Це був, так би мовити, прообраз створеної 4 квітня Одеської української військової ради (ОУВР). Окрім цього, 26 квітня від військової ради до УКК були обрані Міляєв і П. Вербицький [27, с. 260].

Не дивно, що у подальшому ОУВР неодноразово поверталася до політичної складової своєї діяльності, висловлюючи незадоволення з приводу політики Тимчасового уряду щодо України. Так, 22 червня, разом з УКК вона надіслала телеграму голові російського уряду Ґ. Львову з констатацією факту невиконання ним домагань українського народу [27, с. 480].

Остання теза є підтвердженням висловленої вище думки про орієнтації українських організацій на позицію УКК, яка лаконічно і

промовисто була сформульована 1 травня під час гучного святкування Дня трудящих. Учасники маніфестації під жовто-блакитними прапорами, підійшовши до будівлі де розташовувався Керівничий комітет, щоб привітати його очільників, з шаною зустріли С. Шелухина, який стояв на балконі. А невідомий промовець з натовпу сказав: «вітаємо Керовничий Український Комітет, як центр нашої української думки, як осередок, де сконцентрувалося наше українське політичне життя» [22, с. 7-8]. Не дивно, що прилучитися до комітету хотіли різноманітні товариства, які поставали протягом усієї весни. Так, 12 травня виник «Гурток почтово-телеграфних служачих», який відразу висловив бажання отримати представництво в УКК. Того ж дня від «Гуртка» до Керівничого комітету увійшли Подолянчук і Тацюк, а їхніми заступниками стали Гомінюк й Кисилюк [23, с. 10].

Періодична преса залишила для дослідників дані про періодичність засідань УКК на початку березня, про що йшлося раніше. Але, приблизно така ж частота зустрічей збереглася, як мінімум, до початку літа. У своєрідному звіті комітету за попередній період говорилося, що наради проходили кожні три дні – 30 травня, 2 червня, 6 червня, 9 червня. Сам звіт ухвалювався до 6 червня. У ньому містилися 8 пунктів, які вважаємо необхідним подати в розлогому варіанті зі збереженням окремих елементів тогочасної лексики й стилістики:

1. Подати до затвердження статут.
2. Всі українські організації і партії, об’єднані в УКК мають до 6 червня виготовити і запропонувати списки кандидатів на вибори до міської думи. З них утвориться один список з 120 людей.
3. Взяти участь у віче федералістів усіх народів Одеси.
4. З огляду на події в війську вирішено для підтримки становища військової ради (*ОУВР – Т. В.*) видати наступний комунікат: «Верховодячі круги російського уряду в центрі і на провінції затримують розвій демократичних стремлінь українського народу<…>. Воля народу: національно-територіальна автономія<…>. Одеський український керовничий комітет заявляє, що виходом з нинішнього положення може бути лиш признання автономії України».
5. Звернутись до всіх партій і інституцій, які об’єднані в керовничий комітет, щоб вносили кожного місяця певний внесок на потреби комітету.

6. Учительській Спілці позичити 1000 крб. на перші видатки для урядження курсів українознавства. Курси будуть оплачені з фондів земств і міністерства освіти.
7. Вибрано фінансову комісію з добродіїв Шмигеля, Фесака, Різниченка і Мурського для <…> потреб на Керовничий Комітет.
8. Загальні збори Просвіти в Одесі призначено на 18 червня [24, с. 3-4].

Останній та 6-й пункти не були випадковими, зважаючи на те, що освітнім питанням УКК приділяв значну увагу протягом усього оглядового періоду. Вже у березні комітет оприлюднив звернення до всіх вчителів-українців, закликавши їх надсилати домашні адреси до УКК з метою подальшого гуртування [19, с. 9]. А 11 травня Керівничий комітет звернувся листом до попечителя Одеської шкільної округи, у якому викладалося бачення перспектив розвитку культури та шкільництва внаслідок революційних змін. Основним лейтмотивом послання була теза про засудження політики русифікації, С. Шелухин писав буквально наступне: «<…> Русификация душила украинскую народность и превратила украинский народ, который, как совершенно ясно из истории, был в 17 веке самым просвещенным между славянами, – в самый неграмотный и самый невежественный<…>». Після чого йшло прохання про виділення коштів для вчительських курсів українознавства [6, арк. 1-2]. Майже миттєва відповідь виявилася категоричною, у ній повідомлялося про відсутність потрібної суми грошей [6, арк. 4].

У червні президія УКК звернулася до Центральної Ради з пропозицією призначити В. Чехівського своїм комісаром (попечителем шкільної округи) в Одесі. Їхня аргументація базувалася не тільки на бажанні розвивати освіту рідною мовою, але й була викликана контрдіями осередку «Союза русских людей», який зберігав вплив на шкільну систему. Тому в заклику містилося прохання спільно з Міністерством внутрішніх справ ліквідувати всі подібні товариства, а їхнє майно передати місцевим українським просвітницьким організаціям [25, с. 13]. У Києві дослухалися до пропозиції одеських однодумців і наприкінці липня Центральна Рада телеграмою повідомила УКК, що В. Чехівського призначено Херсонським губернським комісаром з народної освіти. У найближчі дні мало відбутися екстрене засідання Української вчительської спілки (голова – В. Чехівський), Керівничого комітету та

інших організацій з метою обговорення питання українізації системи освіти, відкриття навчальних закладів, і по можливості домогтися заснування в Новоросійському університеті кафедри для викладання дисциплін з української культури [3, 26 июля].

Одним з напрямів роботи УКК наприкінці травня, і припускаємо в червні 1917 р., стала підготовка до виборів у міську думу, що мали відбутися незабаром згідно нового демократичного законодавства. 30 травня керівництво комітету зобов'язало усі українські організації і партії міста, що входили до його складу, підготувати перелік кандидатів для утворення з них спільного списку задля участі у майбутніх виборах [4, с. 101]. Втім продовження підготовки виборчої кампанії з боку УКК відомі нам джерела не зафіксували.

Наприкінці червня УКК долучився до скликання І-го Херсонського губернського національного українського з'їзду, ідея організації якого висловлювалася членами Керівничого комітету ще на першому віче 7 березня 1917 р. УКК делегував на форум декількох осіб, насамперед С. Шелухина. Їх обирали за певним принципом, зокрема по 1-му депутату від партійних осередків, товариств і організацій, серед яких щоправда УКК прямо не згадувався [8, арк. 118].

Форум 28 червня відкрив голова Керівничого комітету, який виступив із основною доповіддю, що підтверджувало заслуги зазначеної інституції в громадсько-політичному житті українців Одеси. Він сповідував думку, що український народ під егідою Центральної Ради зробив правильно, розпочавши, не очікуючи Всеросійських Установчих зборів, набуття автономії, адже, такі складні питання можуть вирішуватися Установчими зборами дуже довго. Тому «ми повинні <…> дати Установчим зборам вже готовий проект для затвердження». Дана теза отримала повну підтримку з боку присутніх, які проголосували за резолюцію, де говорилося про територіальну автономію України в складі Російської демократичної федеративної республіки зі збереженням прав національних меншин [10, 30 июня; 27, с. 515].

24 липня відбулася ще одна подія, яка засвідчила впливовість УКК на прийняття важливих рішень у межах міста. На екстреній нараді громадських і політичних організацій міста (виконавчого бюро громадського комітету, ради солдатських і офіцерських депутатів, ради

робітничих депутатів, Румчероду, ради селянських депутатів), де обговорювалося питання про вибори комісара Тимчасового уряду для Одеси замість градоначальника, були присутні делегати від УКК, які висловлювали свої пропозиції щодо кандидатів в одеські комісари [7, арк. 15]. На посаду було висунуто лише трьох осіб – І. Гніденка (від рад робітничих і солдатських депутатів), Зарудного (від російських есерів) та І. Романченка (від УКК). Втім, остаточне вирішення даного питання відклали на потім [10, 25 июля].

Вищезазначені заходи у політичній, військовій та освітній сферах, у яких безпосередню участь брав Керівничий комітет, приковували вельми пильну увагу з боку громадськості Одеси, яка подекуди з інтересом, а інколи з очевидними нотками стурбованості стежила за розгортанням подій, прагнучи зрозуміти подальші перспективи державотворчих трансформацій. Показовою у цьому сенсі була замітка, поміщена у часописі «Вестник Одесского земства», автор якої відзначав помітне посилення діяльності місцевих українських організацій, які постійно контактують з Центральною Радою. Він відверто ставив питання С. Шелухину щодо «ставлення українців до Одеси і повіту», що стало провісником ідеї «вільного міста» Одеси в складі УНР. Відповідь голови УКК була недвозначною і, поза всяким сумнівом, відображала уявлення його однодумців, у тому числі поза межами регіону: «повіт заселений переважно українцями, а Одеса – не може бути такої ситуації, щоб те чи інше місто було в загальній українській області автономною одиницею. А на Бессарабію ми не претендуємо» [3, 26 июля].

Подальша діяльність УКК залишається менш відображеною в джерелах, й можливо варто говорити про поступове нівелювання впливу і ролі Керівничого комітету в громадсько-політичному житті Одеси, що може бути наслідком певної реорганізації УКК, про потребу якої заявив В. Чехівський під час роботи 5-ї сесії Центральної Ради ще 21 червня [18, с. 109]. Але без додаткових джерельних масивів дана теза може сприйматися лише як припущення.

2 серпня голова УКК відіслав чергову телеграму до Києва, у якій висловив Центральній Раді свою стурбованість щодо збройного конфлікту навколо розстрілу вояків полку ім. Б. Хмельницького [27, с. 601]. А у вересні Керівничий комітет, занепокоєний долею відомого громадського

діяча і журналіста Володимира Степанківського, ув'язненого в Петрограді у підозрі в розвідувальній діяльності, знову спілкувався з УЦР, прохаючи вплинути на позитивне вирішення проблеми [26, с. 12].

На початку листопада 1917 р., відразу після більшовицького державного перевороту, УКК фігурував у числі структур, що взялися конструювати Український обласний революційний комітет і разом з ним нову конфігурацію влади. Останній виступив з заявою, головною ідеєю якої стала думка про те, що виступ частини одеських організацій (*які заперечували юрисдикцію Центральної Ради над південними теренами України – Т.В.*) проти «українського блоку» від імені всіх демократичних сил краю є самозваним. При цьому зазначалось, що Херсонська українська губернська рада, одеські організації УСДРП, УПСР, УПСФ, ОУВР з фракцією чорноморських матросів і одеський УКК дотримуються протилежної точки зору на питання державної приналежності окреслених земель та формування на них владних інституцій. Далі говорилося: «якщо раніше, вказані організації, намагалися конструктивно співробітничати з неукраїнськими силами, то тепер більшість з них зрозуміли, що з „демократією", яка отруєна україножобією, не можна йти в ногу» [15, 6 ноября]. Дана дискусія стала останньою, у якій знаходимо присутність Керівничого комітету, який окрім іншого в оприлюдненому переліку значився останнім, що може бути відповіддю на запитання про його подальшу долю.

Таким чином, створений відразу після падіння імперії Романових в Одесі Український керівничий комітет відіграв ключову роль в згуртуванні української громади міста. Незважаючи на нетривалість свого існування, він зробив помітний внесок у розгортання національної революції в регіоні, а на перших порах виконував основну роботу по організації масових заходів, які мали продемонструвати наявність волі української громади міста до обстоювання власних політичних і культурницьких прав. Діяльність УКК виявилася напрочуд багатовекторною, включаючи у сферу інтересів питання не лише політичної підтримки Центральної Ради, але й підготовки українських партій до участі в виборах у міську думу, змагання за посаду одеського міського комісара Тимчасового уряду, співпрацю з селянськими спілками, вирішення проблем галичан-військовополонених, створення Херсонської української губернської ради, організацію збору пожертв на

національну справу, підтримку українізації російського війська, захист права митрополита А. Шептицького на повернення до рідної землі з заслання.

Створений зусиллями усіх українських товариств і партійних осередків Одеси ліберального й соціалістичного табору, УКК протягом першої половини 1917 р. вважався головним репрезентантом української громади причорноморського мегаполісу, а також виступав у ролі важливого комунікатора між Києвом та Одесою, а поступова втрата цієї функції припала на другу половину 1917 року, що співпало з від'їздом до Києва голови Керівничого комітету С. Шелухина і перенесенням обов'язків УКК у стіни Херсонської української губернської та Одеської української військової рад.

T. S. Vintskovs'kyi

UKRAINIAN KERIVNYCHY COMMITTEE IN THE SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF ODESA (1917)

The present article examines the emergence and activity of Ukrainian kerivnychego (steering) committee in Odesa, which in the first months of the revolution in 1917 took over the city's Ukrainian community organizer and spokesman for her political and cultural interests.

Key words: *Ukrainian kerivnychy (management) committee, Odesa, the revolution, the Ukrainian community, the Centralna Rada (Central Council).*

Т. С. Винцковский

УКРАИНСКИЙ КЕРИВНЫЧИЙ КОМИТЕТ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ (1917 г.)

В предложенной статье анализируется возникновение и деятельность Украинского керивнычего (руководящего) комитета Одессы, который в первые месяцы революции 1917 г. принял на себя функции организатора украинской общины города и выразителя ее политических и культурных интересов.

Ключевые слова: *Украинский керивнычий (руководящий) комитет, Одесса, революция, украинская община, Центральная Рада.*

Джерела та література

1. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63-81.

2. Вестник Временного правительства. – 1917.

3. Вестник Одесского земства. – 1917.

4. Гвоздик В. С. Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на півдні України в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 98-102.

5. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.

6. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області). – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2830.

7. Держархів Одеської області. – Ф. 615. – Оп. 1. – Спр. 1.

8. Держархів Одеської області. – Ф. Р-3829. – Оп. 1. – Спр. 111.

9. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

10. Известия Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота г. Одессы. – 1917.

11. Коновалов В. Красный флаг над Одессой. – Одесса: Маяк, 1977. – 254 с.

12. Курас І. Ф. Більшовики Херсонщини в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за встановлення Радянської влади (жовтень 1917 – січень 1918 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Випуск 15. Більшовицькі організації Півдня України у боротьбі за владу Рад. – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – С. 108-125.

13. Луценко І. Де що про армію // Вільне життя. – 1918.

14. Нова Рада. – 1917.

15. Одесские новости. – 1917.

16. Одесский листок. – 1917.

17. Раковський М. Ю., Шкляєв І. М. У революційні часи (1917-1920 рр.) // Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 559 с.

18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 591 с.

19. Українське слово. – 1917. – №1. – 16 с.
20. Українське слово. – 1917. – №2. – 16 с.
21. Українське слово. – 1917. – №3. – 16 с.
22. Українське слово. – 1917. – №5. – 16 с.
23. Українське слово. – 1917. – №6. – 16 с.
24. Українське слово. – 1917. – №7. – 16 с.
25. Українське слово. – 1917. – №8. – 16 с.
26. Українське слово. – 1917. – №11. – 16 с.
27. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
28. Чумак В. М., Платонов С. Г. Формування органів влади і український національний рух на Півдні Україні після Лютневої революції (березень – червень 1917 р.) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 травня 1994 року. – Ч. 1. – Одеса: Одеський державний економічний університет, 1994. – С. 56-58.
29. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 248 с.
30. Янчук О. Пороги вічності Ю. Липи // http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1319.html

В. В. Македон

УДК 94«18/19»:(093)(477.74)

ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ОДЕСИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена актуалізації, систематизації та первинному аналізу джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, справ, з фондів Державного архіву Одеської області щодо дослідження розвитку національно-культурних об'єднань Одеси у XIX – на початку XX століть. Зроблено висновок, що ці актові документи є достатньо

репрезентативними для реконструкції основних етапів розвитку, кількості, складу членів одеських національно-культурних об'єднань (переважно товариств), політики місцевої влади щодо них.

Ключові слова: *Одеса, національно-культурні об'єднання, Державний архів Одеської області.*

Більшість аналітиків традиційно розглядають активну та плідну діяльність національно-культурних об'єднань (передусім у формі товариств) як вагомий показник гармонійного розвитку міжнаціональних, добросусідських, толерантних взаємин у сучасній Українській державі [1, с. 267]. У більшості новітніх публікацій на відповідну тему абсолютно, або майже не враховується історичне підґрунтя, тобто діяльність цих об'єднань у XIX – на початку XX століть – імперську добу історії України, коли національно-культурні об'єднання були однією з найпоширеніших форм громадських об'єднань, сприяючи розвитку національних культур та рухів і становленню громадянського суспільства в цілому. В умовах гальмування партійно-політичного будівництва в Російській імперії довгий час для більшості народів України ці об'єднання були єдино можливою формою реалізації своїх мовно-культурних прагнень у цілком легальний спосіб, хоч і у чітко контрольованих державою рамках, що і призводило до перерв та нестабільності в їх існуванні.

Вже у XIX столітті Одеса набула слави своєрідного новітнього Вавілону, місця співіснування цілої низки національних, мовних та конфесійних спільнот, іноді і доволі екзотичних та мало чисельних. Подібно до Львову, але навіть більшою мірою, в Одесі ці спільноти не розчинялися у спільному «котлі», а намагалися зберегти свої особливості. Найпомітнішим проявом цієї тенденції було функціонування впродовж майже всієї історії міста у складі Російської імперії національно-культурних об'єднань. Історики (як певних національних спільнот, так і історики Одеси загалом) вже звертали увагу на діяльність низки товариств [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Однак джерельна база теми розроблена недостатньо, без використання комплексного та порівняльного підходів. Метою статті є актуалізація, систематизація та первинний аналіз джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, справ, з фондів Державного архіву

Одеської області щодо дослідження розвитку національно-культурних об'єднань Одеси у XIX - на початку XX століть. Зауважимо, що нашим завданням було визначити не лише наявні справи та документи, але й врахувати ті з них, що не збереглися, а проте зафіксовані в описах, і, таким чином, наголосити на факті їх існування. З іншого боку, нас цікавили і ті непоодинокі випадки, коли справа про заснування товариства не призводила до позитивного для ініціаторів результату, а проте свідчила про процес зростання національної свідомості, рух, і, отже, факти історії.

Неупереджений аналіз справ з метою визначення ступеню повноти і достовірності закладеної в них інформації для дослідження заявленої теми сприятиме збільшенню змістової віддачі цього виду масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення і включення в орбіту наукового обігу, а також підвищить пізнавальні можливості дослідника.

Передусім, слід відзначити наявність у Державному архіві Одеської області трьох окремих фондів, що цілковито відображають діяльність трьох національно-культурних товариств. За нижніми датами документів це: «Одеське Грецьке доброчинне товариство» (Ф. 765, 1 опис, 27 справ, крайні дати документів: 1871–1919 роки); «Правління товариства «Труд» для поширення ремісничих знань серед євреїв у м. Одесі» (Ф. 680, 1 опис, 15 справ, крайні дати документів: 1873–1919 роки. Цей фонд тісно пов'язаний з Ф. 108 – власне училища «Труд»); «Комітет Одеського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв в Росії» (Ф. 442, 1 опис, 36 справ, крайні дати документів: 1880 – 1919 роки). Позитивним є факт повної збереженості справ, жодна з яких не значиться в описах як втрачена (не виключено, що частина справ була втрачена раніше, до складання оновлених описів). Негативним є те, що жоден з цих трьох фондів не містить документи, які б відображали етап заснування та першого етапу існування товариств: Грецьке товариство було засновано 1861 р., товариство «Труд» – 1864 р., Одеський комітет об'єднання для розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії (далі – Одеський комітет ОПЄ) – 1867 р. Лише незначна частина наявних у фондах документів включена до наукового обігу [8, с. 146]. Привертає увагу, що у загалом якісних працях М. Поліщука та О. Іванова немає жодного посилання на документи з цих фондів [9; 10].

З фондів, що спеціально не присвячені товариствам, безумовно першорядне місце належить фонду № 2, «Канцелярія Одеського градоначальника». Наявність відповідних справ у цьому фонді зумовлена законодавчою необхідністю для ініціаторів створення товариств реєструвати їх у градоначальника (зокрема, закон 4 березня 1906 р.). Компактно справи про товариства (зокрема, національно-культурні) зосереджені у «столі товариств та зібрань» лише у двох описах – 7 та 11. Серед них безсумнівно незрівнянно інформативнішим є 7 опис, де виключно зосереджені справи про товариства та зібрання (тобто справи про отримання дозволу на проведення зібрань товариств), тоді як в 11 описі – лише понад десяток. Всі вони присвячені періоду 1906-1917 років. В описі 7 наявні 604 справи. З них справі реєстрації, діяльності та закриттю національно-культурних товариств присвячено 115 справ, але з них 36 втрачені. Втім, певну інформацію про факт ініціативи, або власне заснування товариств, хронологію, містять зафіксовані назви. В 11 описі містяться лише 7 справ про національно-культурні товариства.

Однак матеріали 2 фонду, присвячені національно-культурним товариствам не обмежуються лише цими двома описами. Так, в опису 1 немає виокремлення справ по спеціальному «столу товариств та зібрань». Проте, фронтальний перегляд понад 4 тис. справ, що зафіксовані в опису, дав змогу виявити 60 справ про національно-культурні товариства, з яких лише 8 втрачені.

Наголосимо, що згаданими справами, що безпосередньо присвячені діяльності окремих товариств, у згаданих вище фондах, джерелознавчий потенціал не вичерпується. В описах наявні до 50 справ, в яких узагальнені прохання ініціаторів до градоначальника про проведення різноманітних акцій товариств. Попри те, що в описах ці справи оформлені як «О дозволении проведения концертов, собраний и т.п.», опрацювання цих справ дозволяє твердити, що вони можуть суттєво доповнити справи, що безпосередньо присвячені товариствам.

Решта фондів та описів, хоча і поступаються широтою та кількістю матеріалів, містять важливі документи. Унікальні дані, що не відображені у фондах адміністративних установ, містять матеріали 45 фонду (Новоросійський університет), у майже десятку справ фонду відбивають процес національно-культурної консолідації серед одеських студентів,

утворення та діяльність української, грузинської, вірменської, польської, німецької, російської громад [11, арк. 7]. У першому фонді (Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора) у справах розпорядчого відділення (описи 139, 146, 147, 199) серед майже тисячі справ нами виявлено згадку про 14 справ на тему, що нас цікавить. З них 5 позначені як втрачені.

У решті описів фондів натрапляємо лише на одиничні справи, в яких йдеться про національно-культурні товариства Одеси. Зокрема, це фонди 635 (Одеський окружний суд) та фонд 4 (Одеська міська дума).

Зафіксовані в описах справи варто передусім типологізувати за національною ознакою. Найбільше справ відображають діяльність єврейських товариств – 112; російських – 17; 14 – німецьких; 11 – українських; 6 – грецьких; 7 прибалтійських народів (3 – латиші, 3 – литовці, 1 – естонці), 8 польських; 6 караїмських; 5 вірменських; 4 грузинських; по 3 – французьких, швейцарських, італійських; по 2 – бельгійських та чеських; по одному – серби, болгари, перси.

Переважно у назвах справ йдеться про спроби заснування «обществ». Однак іноді ініціатори формулювали формат у формі клубів, комітетів, артілей, гуртків, домів, громадських зібрань. Проте, фактично йшлося про товариства. Більшість товариств не розрізняли у своїх назвах та завданнях чоловіків та жінок. Але маємо випадки і товариства, що намагались спеціально переслідувати завдання відстоювання права жінок певних національностей («Товариство для поширення ремесла серед єврейськими жінками», «Жіноче караїмське благодійне товариство», «Католицьке дамське товариство «Марія-Гільф» (німецьке). Більш того, у назві одного з польських товариств дуже помітно феміністичне прагнення «Товариство рівноправності польських жінок» [12].

Майже всі товариства ставили перед собою завдання збереження та розвитку власної національної культури, релігії, мови. Проте, одне з товариств в цьому плані виглядає суперечливо: «Товариство для допомоги наверненим у християнство євреям» (1893) [13]. Втім, враховуючи реальні обставини того часу, вважаємо, що це товариство не можна вважати виключно русифікаторським, адже було спрямовано на допомогу євреям, які стикалися зі значним психологічним дискомфортом у зміні вір. Тобто йшлося про піклування про євреїв, хоч і вже не в релігійному сенсі.

Більшість товариств у назві фіксували свою територіальну приналежність та межі діяльності у суто одеському форматі. Проте, іноді траплялось визначення «южнорусский», сіоністського спрямування в євреїв, отже з проекцією на Палестину. Проте, існували і товариства, які взагалі у назві не фіксували свою національну приналежність та завдання, а, тим не менш, саме такими передусім і були: «Гармонія» (німецьке), «Бесіда» (єврейське). Не виключено, що йшлося про лавіювання, з метою полегшити справу реєстрації та діяльності.

За завданнями (спрямуванням) товариства варто класифікувати на благодійні (більшість товариств), просвітницькі, виховні, релігійні, допомогові, спортивні (втім, маємо лише один випадок такого товариства – німецького гімнастичного, яке до того ж складалося не з суто німців і мало всі тенденції до перетворення на звичайне товариство). Щодо останнього, то йдеться про елементи профспілки (особливо серед євреїв: товариства прикажчиків, різників кошерного м'яса, вчителів (меламедів) і т.п.). Низка товариств переслідувала вузькі завдання – охорона здоров'я, допомога учням певної гімназії чи училища (здебільшого єврейських).

За джерелознавчою типологією всі документи належать до актових. Серед них найчастіше зустрічаються: 1) законодавчі акти Російської імперії та внутрішні циркуляри, розпорядження про відкриття та закриття товариств адміністративних осіб; 2) статутні документи товариств (проекти та остаточні статути); 3) ділове листування як між членами товариств, так і з іншими товариствами, установами тощо; 4) внутрішня ділова документація; 5) реєстри членів; 6) звіти про діяльність товариств. Щодо останнього типу, то у 442 фонді, наприклад, міститься важливий документ 1919 року, який описує історію «Комітету Одеського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв в Росії» [14]. Решта товариств не встигла довести свою історію до новітніх часів.

Суто з історичного боку, ознайомлення з наявними документами допомагає глибше осягнути такі аспекти: 1) реалізацію державної політики на місцевому рівні щодо функціонування національно-культурних товариств; 2) скласти просопографічний портрет провідників та пересічних членів товариств (з діяльністю товариств були пов'язані такі видатні постаті як С. Дубнов, І. Луценко, І. Липа, Б. Гриневецький, С. Аваліані, О. Вальтер та ін.); 3) особливості діяльності національно-

культурних товариств як прояву національного руху і ширше – громадського. Хоча часто у назві справи міститься згадка лише про реєстраціє статуту товариства, найчастіше у справі наведено і факти його подальшої діяльності. Здебільшого мова документів є російська, проте, як і слід було апріорі очікувати трапляються документи і мовами діячів товариств, особливо іврит, німецька, грецька.

Зрештою, виникає запитання про те, з якою мірою повноти фонди Державного архіву Одеської області відображають історію національно-культурних товариств в Одесі в період її перебування в Російській імперії. Зробимо попередній висновок, що фонди Державного архіву Одеської області містять інформацію про більшість історичних фактів і тому на основі ознайомлення з відповідними матеріалами можна скласти загальне і досить адекватне уявлення про нашу тему. Проте, якщо ставити перед собою завдання комплексного дослідження, варто врахувати і певні лакуни. Наприклад, у фондах майже не відобразилась діяльність «Німецького клубу ремісників та промисловців» (1869-1915), «Благодійного товариства видання та поширення релігійно-моральних та просвітницьких книг українською мовою» на чолі з В. Фоменко (1910-1911). Таким чином, дослідник не має піддатися спокусі, в даному разі цілком реальній враховуючи значну кількість документів, утриматися від пошуку інших матеріалів.

Отже, у фондах Державного архіву Одеської області зберігаються документи, що є достатньо репрезентативними для реконструкції основних етапів розвитку, кількості, складу членів одеських національно-культурних об’єднань (переважно товариств), політики місцевої влади щодо них у середині XIX – перші десятиліття XX століття. Певною обмеженістю цих джерел є те, що вони належать виключно до одного джерелознавчого типу: актових джерел. Втім, саме цей тип джерел є базовим в інституціознавстві. Пошуки в інших архівах у поєднанні з аналізом опублікованих матеріалів з фондів бібліотек та музеїв, і не лише актових, але й наративних, тощо, дозволять скласти більш повну картину розвитку національно-культурних об’єднань Одеси XIX – початку XX ст.

Але вже на основі первинного аналізу згаданих вище матеріалів очевидно, що Одеса в цю добу належала до провідних центрів розвитку цього типу громадських об’єднань. Найбільшого масштабу досягла

діяльність єврейських (особливо «Комітету Одеського відділення Товариства поширення освіти між євреями в Росії») та німецьких об'єднань. Попри особливо завзяті репресії проти українців, яких в Російській імперії не визнавали окремим народом, в Одесі їм вдалося створити на початку XX ст. майже безперервну традицію діяльності власних національно-культурних товариств. Основним типом об'єднань національних спільнот були благодійні товариства з відповідно переважаючим напрямком діяльності. Проте йдеться не просто про гуманітарну благодійність, а про особливий її різновид – націєтворчу, націєконсолідуючу. Особливості державної політики, що пріоритетним критерієм надання дозволу на діяльність товариств вважала категорію «благонадійності», призвела до численних фактів негативних рішень у відповідь на ініціативи громад, недовговічного існування товариств, їх заборону. Додатковими чинниками були матеріальні негаразди, особливо в роки Великої війни, протиріччя між керівниками товариств тощо. В діяльності товариств взяли участь представники всіх суспільних верств, хоча найпоширенішим явищем була лідерська роль інтелектуальної еліти, зокрема, викладачів Новоросійського університету. Ця обставина аж ніяк не може дивувати, адже відповідає загальній закономірності поєднання в особі інтелектуальної еліти місії національної. Рух до заснування та розвитку власних об'єднань охопив всі помітні національні спільноти Одеси. Не стали виключенням і росіяни («русские», «великороссы»), хоча з огляду на тенденції державної політики саме російській культурі та мові належала роль домінуючої і відповідно такої, що не зазнавала загрози асиміляції. Однак саме тому діяльність російських товариств набула деформованих ознак, що різко відрізняються від решти товариств. Для них властивий значно більший рівень політизації, перевага агресивності та зверхності над захисними функціями, неналаштованість на співпрацю з рештою товариств (як, навпаки, демонстрували рух назустріч один одному, українські і польські).

V .V. Makedon

DOCUMENTS FROM THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVES OF THE ODESSA REGION AS A SOURCE FOR THE STUDY OF ETHNO-CULTURAL COMMUNITIES OF ODESSA OF XIX - EARLY XX CENTURY

The article is devoted updated, systematization and analysis of primary source-capacity archival material affairs of the State Archives of the Odesa region for the study of national-cultural communities Odesa XIX - early XX century. Inferred that these documents on marital is sufficiently representative for the reconstruction of the main stages of development, the amount of the membership of the Odesa national cultural unification (mostly companies), local government policy towards them.

Key words: *Odesa, national-cultural communities, State Archives of the Odesa region.*

В. В. Македон

ДОКУМЕНТЫ ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ ОДЕССЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Статья посвящена актуализации, систематизации и первичному анализу источниковедческого потенциала архивных материалов, дел, из фондов Государственного архива Одесской области для исследования развития национально-культурных объединений Одессы XIX – начала XX века. Сделано вывод, что эти актовые документы являються достаточно репрезентативными для реконструкции основных этапов развития, количества, состава членов одесских национально-культурных обьединений (преимущественно обществ), политики местной власти по отношению к ним.

Ключевые слова: *Одесса, национально-культурные объединения, Государственный архив Одесской области.*

Джерела та література

1. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України : природа, легітимність, діяльність / Л. І. Лойко. – К., 2005. – 634 с.

2. Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы 2-й половины XIX в. : сравнительная характеристика источниковой базы / И.С. Гребцова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 161-168.

3. Калустьян Л. Х. Армянская діаспора Одессі / Л. Х. Калустьян. – Одеса : Астропринт, 1999. – 56 с.

4. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы: 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999. – С. 317-357.

5. Накаєва С. А. Джерела вивчення діяльності іноземних товариств на півдні Російської імперії у другій третині XIX ст. / С. А. Накаєва // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 45. – Вип. 32. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 134-137.

6. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси / С. Зінько // Поляки на Півдні України. – Одеса, Ополє-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.

7. Музичко О. Грузини в Одесі : історія та сучасність / О. Музичко. – Одеса, 2010. – 292 с.

8. Белоусова Л. Г. Евреи Одессы и Юга Украины. История в документах / Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. – Одесса, 2002. – 300 с.

9. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – Иерусалим-Москва, 2002. – С. 201-206.

10. Иванов А. ОРТ в Одессе: идеология благотворительной деятельности / А. Иванов // Одесса и еврейская цивилизация: V междунар. конф. – Одесса, 2007. – С. 82-109.

11. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет. – Оп. 11. – Спр. 26 (1907) Студенческая организация, профессорский дисциплинарный суд, 16 арк.

12. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 7. – Спр. 482 Одесское отделение «О равноправии польських женщин», 34 арк.

13. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 2004 Об утверждении устава Одесского общества для вспомообращения в християнство евреям, 22 арк.

14. Державний архів Одеської області. – Ф. 442 Комітет Одеського відділення Товариства розповсюдження просвіти між євреями в Росії. – Оп. 1. – Спр. 34 Краткий обзор деятельности Одесского отделения, сметы библиотек и музея, 14 арк.

А. І. Мисечко

УДК 94(477.74)(=161.2):(=411.16)”1850/1917”

ДО ВЗАЄМОСТОСУНКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українсько-єврейські стосунки завжди приваблювали гостру увагу дослідників. Проте, більшість з них висвітлювали саме антагоністичні сторони взаємин. У зазначеній статті є спроба, на прикладі Одеси, показати співжиття і взаємодію організованого українсько-єврейського руху наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: *організована громада, співпраця, взаємодія, товариство «Просвіта», «Кадіма».*

Взаємовідносини українців та євреїв в історіографії досліджені досить добре, проте, здебільшого у світлі протистояння, часто упереджено та не завжди об’єктивно.

Тут переважну роль відіграють болючі історичні спогади. Але в цьому контексті варто згадати глибоко обізнаних дослідників українсько-єврейських стосунків, які різко виділяються із цієї тенденції.

Перш за все це Михайло Драгоманов, який у численних статтях підходив до проблеми українсько-єврейських взаємин з різних сторін: історії, соціології, політики і права [15], а також історик з еміграції вже ХХ століття Іван Лисяк-Рудницький, котрий здебільшого у своїх розвідках розглядав проблему з позицій історіографії [8].

Також необхідно згадати і визначних єврейських діячів досліджуваного нами періоду, які були не лише очевидцями тих подій і процесів, але й активними учасниками, які залишили нам свої праці. Це перш за все Володимир Жаботинський, народжений в Одесі – один із засновників сіоністського руху та ідеолог і борець за єврейську державність [6] та Соломон Гольдеман – член Української Центральної Ради від єврейських політичних партій [3]. Осип Гермайзе також торкався українсько-єврейських взаємин проте здебільшого в руслі революційної боротьби [2].

Ми зупинилися лише на кількох яскравих постатях, які ґрунтовно не тільки вивчали українсько-єврейські стосунки, але й проектували їх і творили виходячи з об'єктивних історичних реалій.

Із початком буржуазно-демократичних реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії досить успішно розвиваються капіталістичні відносини, особливо на Півдні України, зростають швидко міста. Зокрема Одеса, яка на початок XX ст. стала найбільшим за кількістю населення містом в українських губерніях і четвертим у Російській імперії. Південноукраїнські міста заселяли представники багатьох національностей, зокрема численні переселенці-колоністи. Але чи не найбільшу кількість складали українці та євреї. Українці заселяли південні міста і села природнім шляхом колонізації ще із часів заснування Запорозької Січі, Чорноморського козацтва, особливо після ліквідації кріпацтва. А євреї через політику царського уряду, який створив зону осілості, забороняючи їм проживати у російських містах, натомість дозволяючи їм селитися на відвойованих у татар і турків південноукраїнських теренах. Цим і скористалися євреї, намагаючись, переселившись у швидко зростаючі міста, пожвавити свою комерцію і банківську справу, бідніші верстви – порвати із кагалом.

Так, особливо у другій половині XIX ст. в Одесі почали формуватися українська і єврейська громади. Спочатку вони існували в основному відокремлено. В 1860 р. саме в Одесі було започатковано єврейську періодичну пресу А. Цедербаумом на івриті газетою "Гамеліц" (Заступник). Це був щотижневик, у якому також друкувалися матеріали німецькою мовою, а з 1862р. на ідіш, як додаток під назвою "Кол-мевассер" (Голос повідомляючий).

Також в Одесі було започатковано для євреїв, які швидко асимілювалися три видання російською мовою, що проіснували недовго. Це щотижневики “Рассвет” (травень 1860 – травень 1861 рр.) та “Сион” (липень 1861 – квітень 1862 рр.) і щоденна газета “День”, яка проіснувала найдовше (травень 1869 – червень 1871 рр.). Проте після єврейських погромів 1871 р. єврейська преса на кілька десятиліть перестала існувати в Одесі. Початок її відновлення припадає на 90-ті рр. XIX ст. [16; 6.]

Видання української преси і книг було заборонено царським урядом офіційно численними указами, серед яких виділяються Валуєвський указ (1863 р.) та Емський едикт (1876 р.).

І хоча в Одесі була спроба видати у 1882 р. україномовне видання під назвою “Землероб” Павлом Зеленим – редактором “Одесского вестника” як додаток до газети, проте влада цього не дозволила.

Слід зауважити, що “Одесский вестник” часто публікував матеріали про Т. Шевченка та його творчість. На його шпальтах було зроблено об’яву про збір коштів на пам’ятник Кобзарю та на школу імені Т. Шевченка. Часто публікувалися на його сторінках списки жертводавців, особливо у 1878-79 рр., серед яких є кілька десятків одеських євреїв, які внесли свою лепту в цю велику справу.

Слід згадати, що “Єврейські мелодії” Лесі Українки були вперше опубліковані в Одесі у 1903 році в одному з перших українських альманахів “З-над хмар і низин”, який редагували Микола Вороний та Михайло Коцюбинський – представники української громади. Це був один із перших альманахів у напрямку українського модернізму.

Українська організована громада постала в Одесі у середині 70-х рр. XIX ст. Вона в основному займалася культурно-освітньою діяльністю в умовах всіляких заборон. Проте з часом вона поступово політизувалася, оскільки молодше покоління членів української громади прагнуло політичної діяльності та революційної боротьби. За це багато хто з них поплатився свободою та опинився в Сибірі [1].

Аналогічна ситуація спостерігається й у єврейському русі. Молодше покоління вже не задовольняється релігійно-культурною діяльністю, а починає формувати сіоністський рух. Багато молодих євреїв, як і українців, приєднується до революційної діяльності і вливаються до першої робітничої організації в Російській імперії – “Південноросійського

союзу робітничого класу", створеної у 1875 р. Як члени єврейського громадянства, так і представники організованого українства тісно співпрацювали у народницьких організаціях, в тому числі і в Одесі. Яскравим прикладом цього є діяльність у народному русі єврея-одесита В. Хавкіна та М. Кибальчича - всесвітньовідомих вчених-винахідників, а також нащадка гетьманського роду Розумовських С. Перовської та родоначальника сіонізму одесита В. Жаботинського.

Далі розпочалося формування українських політичних партій: Бунд (1897), РУП (1900), УНП (1902) та єврейських: та Поалей-Ціон (1902), Спілка (1904), УСДРП (1905). РУП та БУНД проводили спільні революційні акції з РСДРП в українських губерніях.

Новим поштовхом до піднесення українського та єврейського рухів в Одесі стали революційні події 1905-1907 рр. Саме під час цих подій і заявили про свою діяльність політичні сили.

Одним із перших каменів спотикання в їх діяльності стало повстання на панцернику "Князь Потьомкін" у червні 1905 р. Як відомо із радянської історіографії, яка десятиліттями стверджувала, що повстанням на кораблі керували більшовики, хоча серед офіцерів на кораблі після повстання залишилося лише троє, які належали до Революційної української партії і керували подіями і кораблем. Про це писав у "Літературно-науковому вістнику" у 1906 р., який виходив у Львові, у своїх спогадах один із них – Олександр Коваленко [7; 427]. Тим більше, що серед більшості матросів не лише "Потьомкіна", але й всього Чорноморського флоту були етнічні українці. Адже не випадково, що в період громадянської війни 1917-1921 рр. саме 29 квітня 1918 р. практично весь Чорноморський флот вийшов на рейд у Севастополі та Одесі з піднятими жовто-блакитними прапорами завдяки союзним німецьким та австро-угорським військам, тим самим засвідчивши приналежність до Української Народної Республіки. Проте подальші військові та політичні події призвели до втрати не лише флоту, але й державності.

Сьогодні мало хто знає, що на повстання на "Князі Потьомкін" сподівалися і революційні єврейські партії та організації в Одесі, тим більше, що Бунд тоді не входив до складу РСДРП (б).

На той час серед євреїв точилися дискусії про те, де саме відновлювати державу євреїв – Ізраїль. Були проекти, окрім відновлення у

Палестині, за який виступав Володимир Жаботинський, про створення єврейської держави в Уругваї, африканській Уганді та на півдні Росії, тобто на території українських губерній, де відсоток євреїв складав більше 10%, зі столицею в Одесі, з Кримом і броненосним Чорноморським флотом у Севастополі. В Одесі, де проживало близько 40% євреїв, ця ідея була дуже популярною, тому революційно налаштовані елементи і сподівалися на захоплення влади у місті за допомогою повсталого панцерника, та згодом і всього Чорноморського флоту на чолі з "адміралом" Шмідтом [12; 875].

Як бачимо, що протиріччя стосовно влади в Україні та панування над Чорноморським флотом між різними політичними силами закладалися вже у період революції 1905-1907 рр., які так жорстоко себе проявили під час наступної революції та громадянської війни.

Революція 1905 р. досягла своєї вершини восени 1905 р., коли цар Микола II видав свій "Маніфест", яким дарував народам імперії різні свободи. Цим скористалися представники різних народів, які мешкали в Одесі.

Так, українська напівлегальна громада вирішила утворити на зразок львівської "Просвіти" своє зареєстроване "Українське товариство "Просвіта" в Одесі". І це сталося після проведених багатотисячних українських мітингів у місті 25 листопада 1905 р. Це була перша "Просвіта" у Російській імперії. Вже з 1 січня одеська "Просвіта" почала видавати перші у місті газети, щотижневики "Украинское дело", де матеріали друкувалися українською мовою, та "Народня справа". Після першого номера вони відразу ж були закриті. Низку газет влада не дозволила відкрити. Проте з лютого почала виходити тижнева газета "Вісти", на яку не вистачило коштів і вона припинила своє існування на 4-5 номері [9; 49].

Одеські просвітяни прагнули відкрити й першу українську школу, яку влада забороняла. Проте школу вдалося відкрити лише у 1909 р. у помешканні "Просвіти" по вул. Софіївській, 30.

"Просвіта" проводила в основному культурно-освітню роботу. На 1908 рік у ній нараховувалося 532 члени. До українського товариства було прийнято більше 10 євреїв, переважно студентів, про що згадував бібліотекар "Просвіти", тоді ще студент Новоросійського університету, Андрій Ніковський у листі Миколі Аркасу до Миколаєва [14; 4]. У "Просвіти" був свій музей, яким опікувався також студент університету, майбутній академік – історик Михайло Слабченко. Існувала драматична секція, яка ставила спектаклі

української класики і хор, який нараховував близько 70 чоловік. “Просвіта” видавала книги та влаштовувала виставки і концерти. Щосереди та суботи читалися реферати переважно з української історії, літератури, фольклору. На спектаклях, які влаштовувала «Просвіта», та інші українські товариства, виступали і грали артисти і музиканти мало не з усіх театрів міста [10; 38].

Паралельно із становленням українства в Одесі зміцнюється і єврейський сіоністський рух. Створюється клуб “Кадіма”, у якому часто збиралися радикально налаштовані сіоністи та обговорювали питання подальшої долі.

Цікавими на наш погляд є теми рефератів, прочитаних там у 1907 р. “О причинах душевных заболеваний у евреев” – доповідь 14 травня зробив Я. Райміст. А вже 19 травня було зроблено доповідь “Еврейская эммиграционная проблема”. 2 червня С. Фавілович зробив доповідь на тему: “Эволюция сионистской мысли за последние 25 лет”. М. Усишкін зробив дві доповіді 18 червня “О VIII-ом сионистском конгрессе” та 9 липня “О еврейской колонизации Палестины” [5]. Як бачимо із вище наведених тем, що у зазначений період євреїв не лише в Одесі, але й в усьому світі цікавили питання насамперед утворення власної держави.

Паралельно із діяльністю єврейських партій, клубів та організацій відроджується і єврейська преса. З’являється російськомовне єврейське видання “Кадіма” (“Вперед”), котре було закрите та відновлено під іншою назвою “Еврейская мысль” (1906-1907 рр.). В 1906 р. щотижневики “Русский еврей” та “Еврейский голос” (1906-1907 рр.), щомісячники “Новая Иудея” (1908) та “Еврейская будущность” (1909), щотижневик “Еврей” (1912-1914 рр.).

З 1907 р. в Одесі на івриті виходив журнал “Гашиллоах”, перенесений із Берліна, що був один із самих впливових єврейських часописів.

Також виходили на ідиш з 1910 р. “Гут-морген” (“Доброе утро”), в 1911-1912 рр. “Шолом-алейхем” (“Мир вам”) та багато інших [16; 6].

Цікавим є той факт, що під час революції 1905-1907 рр. в Одесі було дано дозвіл на цілу низку єврейських видань на ідиш та на російській мові. Але чи вдавалося їм вийти у світ, як це було з кількома українськими виданнями після дозволу Градоначальника, зокрема, зі щотижневою газетою під назвою “Нова Україна”, достеменно не відомо.

Так, наприклад, 7 липня 1906 р. було дозволено міщанину Алтер-Давиду Шулім-Шахновичу Гуревичу видавати в Одесі газету “на еврейском жаргоне

под названием “Одессер-Фолксблат” 2 раза в неделю”. А вже від 3 жовтня було видано наказ № 21 поліцмейстеру, щоб той заборонив підписку через те “…чтобы Гуревич в своей газете не выходил из пределов допустимого военным временем” [4].

Таким чином, доля багатьох навіть дозволених газет була не передбаченою. Їх могли закрити, заарештувати, примусити платити великі штрафи.

Національно-культурні та освітні товариства Одеси були між собою дружніми, підтримували одне одного. Так, наприклад, коли в Одесі вперше публічно дозволили шанувати пам’ять про Тараса Шевченка, то всі національні товариства прийшли на українське свято зі своїми вітаннями [11; 12].

Були між українськими та єврейськими політиками в Одесі і протиріччя. Це сталося перед підготовкою до виборів у ІІ Державну Думу Росії та у міську Думу у 1907 р. Українські діячі І. Луценко та С. Шелухин скаржилися, що представники від кадетів – євреї неохоче включають українців у списки кандидатів і закликали йти своїм українським списком. Це, очевидно, мало свій вплив, й одеські українці йшли на вибори здебільшого по списку партії конституційних демократів.

Про українські проблеми не лише в Одесі, але й в Україні виступали й одеські євреї. Так, у ІІІ Державній Думі Росії, де вже не було української фракції, за впровадження української мови в учбовий процес на Україні підписали заяву 37 депутатів. Серед них від партії кадетів, що представляли Одесу, були ветеринарний лікар росіянин О. Нікольський та відомий у місті юрист єврей О. Пергамент [17; 13].

Ще один момент об’єднував українську та єврейську громади – це протистояння проти чорносотенних та шовіністичних організацій, які виникли та активізували свою діяльність в роки революції 1905-1907 рр. В Одесі “Союз русского народа”, який розташовувався по вул. Торговій, 1, переслідував не лише євреїв, але й свідомих українців-просвітян за те, що вони збираються через своє визволення розвалити Російську імперію. Часто українські громадівці рятували євреїв від погромів, наприклад, колишній голова одеської української громади Леонід Смоленський переховував євреїв у себе в квартирі під час погромів 1905 року.

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки щодо взаємин української та єврейської громади Одеси в другій половині XIX – початку XX ст., що представники українського та єврейського громадянства Одеси формували свої національні громади, які згодом політизувалися і йшли спільно в загальноросійському революційному русі. Вони співпрацювали, прагнучи здобути незалежність і створити власну державність.

Як ці процесі відбувалися в період українських визвольних змагань 1917-1921 рр. і в подальшому неоднозначно, а подекуди і трагічно, то це є тема нових досліджень, які вкрай однобоко вже висвітлені у численній літературі. Наше завдання полягало в тому, щоб простежити зародження і розвиток співпраці українського і єврейського громадянства наприкінці XIX - початку XX ст.. саме в Одесі.

Незважаючи на давні історичні протиріччя і трагедії, одеські українці та євреї змогли порозумітися у революційній боротьбі за свої громадянські та національні права і у боротьбі за свою державність.

Українська та єврейська громади м. Одеси виступали спільно як проти деспотичного самодержавства, так і проти чорносотенних, шовіністичних російських організацій.

Незважаючи на непорозуміння, які час від часу виникали, вони знаходили спільне у своїй діяльності, що ми і намагалися простежити.

A. I. Mysechko

INTERACTION OF ORGANIZED UKRAINIAN-JEWISH MOVEMENT IN ODESSA IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES

Ukrainian-Jewish relations have always attracted the acute attention of researchers. However, most of them studied antagonistic parties' relationship. The said article is an attempt to show coexistence and interaction of organized Ukrainian-Jewish movement in the late XIX - early XX centuries on the example of Odessa.

Keywords: *organized community, collaboration, cooperation, partnership "Prosvita", "Kadima".*

А. И. Мысечко

К ВЗАИМООТНОШЕНИЯМ УКРАИНСКОЙ И ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В ОДЕССЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Украинско-еврейские отношения всегда привлекали особое внимание исследователей. Однако, большинство из них освещали именно антагонистические стороны взаимоотношений. В данной статье автор сделал попытку, на примере Одессы, показать сосуществование и взаимодействие организованного украинско-еврейского движения в конце XIX – начале XX веков.

Ключевые слова: *организованная община, сотрудничество, взаимодействие, общество «Просвита», «Кадима».*

Джерела та література

1. Болдирєв О. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – 144 с.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Українська революційна партія (РУП). – К. Книгоспілка, 1926.
3. Гольдеман Соломон. Листи жидівського соціал-демократа про Україну // Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за революції. – Відень, 1921.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. 10. Тимчасовий комітет у справах друку в м. Одесі. – Оп. 1. – Спр. 1. Окремому цензору по внутрішній цензурі в м. Одесі. – Арк. 52-53.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 2. Канцелярія одеського Градоначальника. – Оп. 7. – Спр. 226. Про читання лекцій в одеському клубі “Кадіма”. – Арк. 42.
6. Жаботинський Володимир. Зібрані статті з національного питання / Вид. І. Клейнер. – Б.м., 1983.
7. Коваленко-Журбенко О. О. Одинадцять днів на панцернику “Князь Потьомкін Таврическький” // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – С. 427.

8. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. – К.: Основи, 1994. – Т. 1.

9. Мисечко А. Одеська “Просвіта” як прояв розбудови громадянського суспільства на початку ХХ ст. // Одеська “Просвіта”: минуле, сучасне, майбутнє / До 100-річчя Одеської “Просвіти”. Матеріали науково-практичної конференції 25-26 листопада 2005 р. – Одеса, 2006. – С. 49.

10. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку ХХ ст. (До 100-ліття одеської «Просвіти» - Одеса. - 2006. – с. 38.

11. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку ХХ ст. // Одеська “Просвіта”: минуле, сучасне, майбутнє. – С. 12.

12. Орлицкий С. Южно-русская республика. (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник (Историко-литературный журнал). – 1904. – № 3. – С. 875.

13. Рідний край. – 1908. – № 15. – С. 2.

14. Сарбей В. Микола Аркас і його історія України-Русі // Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 4.

15. Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского. В 2-х тт. – Париж, 1906. – Т. 2.

16. Тищенко Д. Из истории еврейской прессы в Одессе // Одесский вестник. – 1996. – № 132. – С. 6.

А. А. Погорєлов

УДК 316.4.063.7: 37(477.73) "1937/1938"

КРИВАВІ ЖНИВА 1930-х: НКВС ПРОТИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Висвітлюються маловідомі аспекти та масштаби репресій проти освітян Миколаївщини у другій половині 1930-х років. З’ясовано, що в результаті фальсифікації кримінальних справ та відповідних арештів, фізично знищено близько 60 вчителів та викладачів навчальних закладів вказаного регіону.

Ключові слова: репресії, радянська влада, педагогічна інтелігенція, націоналізм, Миколаївщина.

У період сталінського тоталітаризму керівництво СРСР намагалось витворити космополітичний образ так званої «радянської людини». Всі прояви любові до своїх історичних корінь, неповторності мови і культури, а звідси й зростання свідомості українців, викликали в комуністів неабиякий жах перед потужним почуттям патріотизму. У зв'язку з цим, під час боротьби з проявами українського націоналізму друга половина 30-х років XX століття позначилася масштабними чистками серед наукової та педагогічної інтелігенції, роль якої у відродженні національної свідомості в будь-який період історії є беззаперечною. Метою статті є висвітлення масштабів знищення освітян Миколаївщини, фальсифікації кримінальних справ проти них, розкриття маловідомих фактів з історії їх боротьби проти радянської влади.

Серед праць, у яких ґрунтовно розкриті переслідування радянськими карально-репресивними органами педагогів вказаного регіону, можна виділити роботи М. Шитюка та Я. Журецького [1-2], П. Соболя [3-4], М. Ласінської та О. Тригуба [5]. Проте доля не всіх репресованих освітян знайшла відповідне висвітлення в науковій літературі.

На думку автора, наймасовішим проявом геноциду проти педагогічної інтелігенції у даному регіоні в досліджуваний період є групова справа «Миколаївського націоналістичного центру», а також інші арешти сільських вчителів у зв'язку з активною участю у минулому в національно-визвольному русі чи «Просвіті». У результаті спецоперацій каральні органи заарештували упродовж 1937-1938 років близько 60 вчителів та викладачів навчальних закладів Миколаївщини, більшість яких через їх погляди та активну професійну роботу розстріляли.

Розкручуванню маховика фальсифікацій поклав арешт місцевими чекістами 29 липня 1937 р. Порфирія Олексійовича Кравченка – викладача української мови робітничого факультету при Миколаївському суднобудівному інституті. Його визнали винним у тому, що брав активну участь в антирадянській «українській націоналістичній диверсійно-терористичній організації», що діяла в Україні і ставила за мету боротьбу проти радянської влади.

На допиті 20-21 жовтня 1937 р. «визнав себе винним» у належності до цієї організації, до якої увійшов у 1931 р. за порадою товариша дитинства відомого письменника Івана Микитенка. За його словами у 1931 році у

м. Кірово (тепер Кіровоград), де П. Кравченко працював учителем, прибули українські літературні митці І. Микитенко, В. Сосюра та інші. Іван Микитенко розповів П. Кравченку про існування в Україні антирадянської організації і запропонував вступити до неї. Порфирій Олексійович начебто погодився і отримав завдання створювати повстанські групи, проводити «шкідництво на ідеологічному ґрунті». Як «показав» підсудний далі, кінцева мета організації полягала у ліквідації радянської влади збройним шляхом, відокремлення України від СРСР та створення на її території капіталістичної держави під протекторатом Польщі та Німеччини [6, арк. 63-64]. У зв'язку з цим керівники центру проводили підривну роботу в народному господарстві та на культурному фронті. П. Кравченко вказав, що працюючи у м. Кірово, він в основному проводив націоналістичну пропаганду.

Приїхавши на початку 1935 р. у Миколаїв, П. Кравченко познайомився з викладачем української літератури фінансового технікуму В. І. Северином, з яким швидко знайшли спільну мову та домовилися про діяльність. Дещо пізніше В. Северин повідомив П. Кравченка, що до Миколаївської організації входять Величко – викладач української мови медшколи, Ф. Г. Тараненко – викладач української мови ФЗО, Б. П. Григорович, В. Г. Матвєєв – редактор місцевої газети «Шлях індустріалізації», Г. І. Стожило – вчитель школи №13, Х. М. Ґудзь-Засульський та інші.

У 1935 р. П. Кравченко виїхав до Києва та інформував І. Микитенка про наявність антирадянської націоналістичної організації у Миколаєві. Останній повідомив Порфирія Кравченка, що ряд високих радянських та партійних діячів також співчувають ідеї визволення України.

Проте під час реабілітації у другій половині 1950-х років слідчі УКДБ по Миколаївській області з'ясували абсурдність звинувачень проти П. Кравченка. Вони встановили, що свідчення П. Кравченка про те, що він був залучений до організації письменником Іваном Микитенком, а також про причетність до цієї групи письменників Володимира Сосюри, Остапа Вишні, а також радянських і партійних працівників Любченка, Дзеніса, Попова ніякими матеріалами не підтверджені. Ніхто з цих осіб у справі П. Кравченка не допитувався, а його свідчення не перевірялись.

У справі наявні серйозні протиріччя і у свідченнях професора української літератури Миколаївського педінституту Миронця Івана Дмитровича [6, арк. 65-66]. І. Миронець показав, що він від В. Северина і П. Кравченка дізнався про існування контрреволюційної організації, що вони очолювали групу, до якої входили: В. М. Чухно, Х. М. Ґудзь-Засульський, В. Г. Матвєєв, Величко, Л. І. Автутова і Ф. Г. Тараненко. Натомість В. Северин про це нічого не сказав і назвав інших осіб, про участь яких в організації він дізнався від П. Кравченка, І. Миронця і Скринченка. Про те, що В. Северин входив до керівництва організації, як свідчив І. Миронець, ні В. Северин, ні П. Кравченко свідчень не давали.

Іван Миронець на допиті від 28 жовтня 1937 р. вказав, що П. Кравченко займав керівну посаду в організації. Від нього ж йому стало відомо про існування ще однієї антирадянської націоналістичної групи, яку нібито очолював викладач школи №37 і фельдшерсько-акушерської школи Т. Є. Урсул. До його групи входили: І. А. Запорожченко, І. І. Вихтоденко, Г. І. Стожило, Г. А. Опанасенко, Н. П. Ткаченко та інші. П. Кравченко начебто казав Т. Урсулу, що він зв’язаний з відомим учасником контрреволюційної організації у Києві письменником І. Микитенком. За його вказівкою П. Кравченко створив повстанську групу, до якої завербував директора школи с. Матвіївки П. К. Грозу, у с. Баловне – Сенкевича, а у селі Тернівка – Прядка Григорія. Загальне керівництво повстанням покладалось на голову ТСОВІАХІМУ Маєра. Проте ці свідчення Т. Урсула не підтверджені.

І. Миронець свідчив, що він, П. Кравченко і Т. Урсул у 1937 р. домовились про об’єднання всіх груп, а після об’єднання організацію очолював П. Кравченко та його заступник В. Северин. Ці свідчення І.Миронця не підтвердив ні П. Кравченко, ні В. Северин. За свідченнями І. Миронця їх організація мала зв’язки з есерами і, зокрема, І. Северин завербував есера, доцента кораблебудівного інституту О. В. Соколова [6, арк. 67-68].

Додатково П. Кравченко показав, що об’єднання антирадянської групи, до якої входили він, професор української літератури Миколаївського педінституту І. Миронець та інші, з групою Миколи Дмитровича Лагути (український історик, археолог, викладач українознавства Миколаївського інституту народної освіти) відбулось у

1937 р. Після об'єднання організацію очолили І. Миронець, П. Кравченко, М. Лагута. Про існування групи М. Лагути і об'єднання її з групою І. Миронця та П. Кравченка показав на допиті сам І. Миронець. Проте його свідчення не знаходять відповідного підтвердження у свідченнях П. Кравченка чи М. Лагути.

Як видно зі справи, незважаючи на це, Лагуту Миколу Дмитровича заарештували 2 вересня 1937 р. як учасника «української антирадянської націоналістичної організації», до якої завербований у 1932 р. Ф. Козубовським – секретарем парторганізації Інституту матеріальної культури Академії Наук УРСР. Відомо, що М. Лагута ще у 1929 р. арештовувався як учасник у справі «СВУ». Про те, що він після цього був учасником такої організації, до якої завербований Ф. Козубовським, у слідчих достатніх даних не було.

П. Кравченко показав, що повернувшись у 1935 р. з Києва після зустрічі з письменником І. Микитенком, від розпочав залучення нових учасників і завербував: доцента суднобудівного інституту Є. В. Нестєрова, директора середньої школи Гришка, вчителя школи № 1 Є. Г. Романенка, вчителя креслення П. І. Ковальова, А. Н. Дишлового, зав. навчальною частиною суднобудівного робітничого факультету В. М. Чухна, студентів суднобудівного робітничого факультету А. Левченка, Швеця, учителів Т. Є. Урсула та В. І. Сарданова [6, арк. 69]. Однак свідчення П. Кравченка у слідчих викликали сумніви, оскільки названі ним Швець, Левченко – арештованими не числились і у його справі не допитувались.

У підсумку, ні у одного із арештованих викладачів ніяких доказів про їх причетність до контрреволюційної організації і антирадянської діяльності не знайдено. Крім голослівних заяв П. Кравченка та інших, ніяких матеріалів у справі не було. Дійсно мало місце спілкування вчителів на курсах українізації чи методичних нарадах, а серед окремих осіб і дружні відносини. П. Кравченко та І. Миронець знайомились з вчителями у процесі своєї професійної діяльності.

На судовому засідання П. Кравченко провину свою не визнав і заявив, що під час слідства обмовив себе, боячись, що у випадку відмови підписання завідомо неправдивих свідчень, репресують його сім'ю [6, арк. 73].

Крім «контрреволюційної діяльності» по лінії «Українського націоналістичного центру», багатьох педагогів слідчі НКВС заарештовували та об'єднували у групові справи за участь у минулому у так званій «буржуазно-націоналістичній» організації «Просвіта» або за зв'язки з представниками українського національно-визвольного руху 1917-1921 рр. У зв'язку з цим 18.02.1938 р. заарештований Козло Олександр Іванович, до арешту – директор Горожанської школи [7, арк. 94]. Разом з ним чекісти заарештували багатьох вчителів сіл Горожене, Привільне, Леніне Привільнянського (сьогодні – Баштанського) району.

Відомо, що «Просвіта» діяла у Миколаєві відповідно до дозволу місцевого градоначальника, виданого 16 лютого 1907 р. Вже 25 лютого 1907 р. відбулась перше зібрання членів «Просвіти», на якому вибрали керівництво організації на чолі з її засновником М. М. Аркасом (відомим меценатом Миколаївщини). У 1907 до організації входили 188 чол., а в 1917-1920 – 150 чол. Миколаївська «Просвіта» була другою організацією такого типу, що виникла у Південно-Східній Україні в період 1905-1907 років.

Всіма справами «Просвіти» керували загальні збори усіх членів, котрі збиралися раз на рік. Організація мала літературно-науковий, артистичний, господарський відділи, а також свій книжковий магазин і бібліотеку. Відділами керували особи, яких вибирали на загальних зібраннях. Членами Миколаївського українського товариства «Просвіта» були представники української інтелігенції (артисти, учителі, студенти та ін.). Товариство мало свій статут, відповідно до якого проводило культурно-просвітницьку роботу серед українського населення (видавали газети, журнали, читали лекції, влаштовували вечори та концерти). Офіційно товариство було поза політикою, проте його діяльність носила активний характер у часи буремних подій, що відбувались в Україні. У період більшовицького жовтневого перевороту та громадянської війни «Просвіта» підтримала Центральну Раду, до її складу входили члени УРСДРП та українські есери. Після встановлення Радянської влади у Миколаєві «Просвіта» продовжувала свою діяльність до 1924 р. [8, арк. 79].

Олександр Іванович під час слідства заявив, що свою антирадянську боротьбу розпочав ще з весни 1918 р., ставши учасником петлюрівської «Просвіти» у с. Горожене. У тому ж році під керівництвом Дмитра Сала ним організована маніфестація для підтримки С. Петлюри, який захопив ряд центральних міст України і проголосив вибори до Ради. З цією метою керував постановкою українських п'єс, брав участь у хоровій капеллі. За керівництва Олександра Івановича «Просвіта» збільшилась до 50 чоловік, розгорнула велику культурно-освітню проукраїнську роботу під гаслом «Україна для українців, не пускати росіян до України».

У 1919 р. О. І. Козло налагодив контакт з повстанцями Григор'єва, зокрема з начальником його місцевого горожанського штаба Шевченком Омеляном Кіндратійовичем, його ад'ютантом Москаленком Андрієм Єфремовичем [7, арк. 94]. За їхньої допомоги О. І. Козло вдалося дістати все необхідне для «Просвіти»: бібліотеку, меблі та ін. О. І. Козло особисто віддав свою колекцію книг, а також зібрав відповідну літературу в інших учасників. Серед активних діячів місцевої «Просвіти» О. І. Козло назвав вчителів О. І. Шевченка, С. Є. Сала (с. Привільне), Г. М. Недбайла (м. Очаків), Г. М. Бабаєва (с. Леніне) [7, арк. 97].

У кінці травня чи початку червня 1919 р., після того як війська УНР зазнали поразки від Червоної армії біля ст. Золотоноша, до с. Горожене із ставки головнокомандувача військ УНР С. Петлюри прибув невідомий уповноважений у супроводі Недбайла Володимира Кіндратійовича з метою вербування членів «Просвіти» до повстанських військ. За його активної участі у с. Горожене організували мітинг для мобілізації населення та допомоги повстанським військам. Проте більшість населення відмовилася підтримати таку пропозицію.

Восени 1919 р. сільська «Просвіта» розгорнула широку пропагандистську кампанію по українізації населення шляхом постановки п'єс і пісень антирадянського змісту [7, арк. 98]. Керівником цієї організації став учитель Антон Видайко, який прибув із с. Варварівки (поряд із Миколаєвом). У 1920 р. його заарештували органи НК за проведення антирадянської роботи. Проте через певний час, завдячуючи своїм зв'язкам, влаштувався на роботу в обласний політпросвітвідділ, звідки всілякими засобами допомагав Горожанській «Просвіті». Так до с. Горожене із Миколаєва прислали суфлера міського театру Синька, який

працював тут з 1920 по 1923 роки. Після нього приїхав актор П. Приходько. У кінці 1923 року «Просвіту» радянська влада ліквідувала [7, арк. 100].

У 1922 р. О.І. Козло вступив до української партії есерів, до якої його залучив О.К. Шевченко. Він повідомив Олександра Івановича, що в Україні існує велика есерівська організація, яка веде боротьбу проти радянської влади за створення самостійної України. Тоді ж О. І. Козло дізнався, що у с. Горожене діє близько 40 есерів, які підтримують зв'язок із колегами із Привільного [7, арк. 102-103].

Крім О. І. Козло Привільнянським РВ НКВС заарештовані 28 листопада 1937 р. А. С. Дейнега, Я. Т. Калениченко, М. А. Рижик, М. В. Амелін. Їх звинувачували у тому, що перебуваючи у тісному зв'язку між собою проводили націоналістичну роботу серед учителів, учнів і мешканців сіл, дискредитували Сталіна, вихваляли «ворогів народу» Скрипника, Любченка, Хвильового, агітували проти виборів до ВР СРСР.

У процесі слідства встановлено, що А. С. Дейнега до арешту працював вчителем с. Привільне, завідував педагогічною частиною школи. У роки громадянської війни служив у військах С. Петлюри, боровся проти радянської влади. У період 1917-1922 рр. А. Дейнега перебував у рядах великої повстанської організації, штаб якої знаходився у с. Добровеличівка Одеської області[1]. Брав участь у таємних зборах, а у 1919 р. проведений районний з'їзд, у якому брали участь офіцери армії УНР, священики. На зібраннях обговорювали злочинну антиукраїнську політику більшовиків, обговорювали питання про від'єднання України від СРСР, прийняли рішення про боротьбу за «Радянську владу без комуністів і без впливу більшовиків» шляхом організації повстанських загонів.

У 1921 р. організація розгромлена чекістами, а всі її члени заарештовані, частина розстріляна, окрім А. Дейнеги, якого звільнили. У 1925 р. його примусили до секретної співпраці з органами ГПУ. Проте і тоді він не переставав проводити антирадянську роботу за звільнення України, регулярно дезінформував каральні органи, попереджав своїх спільників про небезпеку [7, арк. 99]. У 1932 р. за антирадянську агітацію

[1] Мова йде про повстанську організацію, якою керував відомий отаман військ УНР, Головнокомандувач військ Херсонщини К.Є. Лихо-Бондарук. Він був учасником нарад отаманів у Холодному Ярі, Чорному лісі, с. Мигія. Організація розгромлена чекістами у 1921 р. По цій справі було заарештовано 278 чоловік, 125 з яких розстріляно, 34 заслано у концтабір на 5 років, 33 – у концтабір на 3 роки, 2 підлітка направлені в колектор для малолітніх злочинців, інші звільнені.

та дезінформацію органів ГПУ А. Дейнега повторно заарештований та перебував в ув’язненні 6 місяців.

Яків Тихонович Калениченко до арешту працював вчителем Привільнянської сільської школи. Я. Калениченко у минулому офіцер царської армії, у 1919 р. служив у армії Денікіна у чині штабс-капітана. Під час перебування військ Денікіна у с. Привільне їх штаб розквартировувався у Калениченка вдома. У 1929-1930 рр. під час суцільної насильницької колективізації Я. Калениченко разом з однодумцями зі зброєю у руках виступав проти розкуркулювання і створення колгоспів. У 1931 р. Яків Тихонович разом із українськими есерами О. Шевченком і Казарцевим розклеював у с. Привільне антирадянські листівки. У 1929 р. Я. Калениченко змусили співпрацювати з органами ГПУ, які він систематично дезінформував. За це у 1931 році його заарештували та ув’язнили до тюрми на 5 місяців.

У 1935 р., зібравши близько 100 церковників, Я. Калениченко агітував проти закриття церкви у селі Привільне, у цій протестній акції брали участь в основному жінки [7, арк. 100]. Яків Тихонович з 27.07.1937 р. був студентом природничого факультету Миколаївського педагогічного інституту [7, арк. 105].

За показами свідків у минулому Я. Калениченко був пов'язаний із повстанськими загонами отаманів Н. Григор’єва та Ф. Іванова [7, арк. 113]. Чекісти з’ясували, що найбільш впливовим загоном, що діяв у 1920-1921 рр. на території Миколаївського повіту, був загін Ф. Іванова (псевдонім – В’ячеслав), що належав до пропетлюрівського руху, але у списках цієї організації Я. Калениченко не значився. Чисельність загону у різний час коливалась від 50 до 500 чоловік, була добре озброєною і діяла масштабно. Повстанці громили волосні, районні і сільські виконкоми, інші радянські установи, тероризували радянських працівників, знищували зсипні пункти зерна. Наприклад, 16.09.1920 р. у Новобузькому районі «Івановці» розігнали десятьох продармійців, 06.11.1921 р. у с. Софіївка, Гайковка розкидали прокламації, у яких закликали селян до повстання і т.ін. [7, арк. 138].

Інший заарештований по цій справи Михайло Абрамович Рижик працював вчителем у с. Леніне Привільнянського району. Під Першої світової війни служив у царській армії на офіцерській посаді [7, арк. 100].

У 1918 р. працював на посаді вчителя у с. Троїцько-Сафонове. Крім того, *був членом Центральної Ради* [7, арк. 190]. У роки громадянського протистояння у серпня 1919 року мобілізований до армії А. Денікіна [7, арк. 100]. У 1920 р. вже мобілізований до лав Радянської армії, де прослужив до лютого 1923 р. З 1923 по 1931 роки працював вчителем у Привільнянській школі №3 [7, арк. 188]. З 1931 р. працював вчителем у с. Явкине Привільнянського району.

У 1929 р. каральні радянські органи завербували М. Рижика для секретної співпраці. Проте і він дезінформував ГПУ, активно займався антирадянською роботою, розповів своїм колегам про співпрацю з ГПУ.

У 1933 р. М. Рижик разом з Я. Калениченком, працюючи у школі с. Явкине Привільнянського (сьогодні – Баштанського) району, підбурювали учнів проти комуністів, за що його зняли з посади. У 1935 р. М. Рижик переїхав у с. Леніне, де продовжував проводити проукраїнську агітацію. Одружений на вчительці М. Г. Лебедєвой, дочці колишнього власника кінотеатру та судовласника [7, арк. 100]. Відомий факт, коли учнів А. Рижика під час святкування річниці «Жовтневої революції» знімали з трибун за декламування антирадянських віршів.

Іншим учасником організації був Микола Васильович Амелін. До арешту працював вчителем у школі у с. Леніне. М. Амелін перебував у комсомолі з 1924 р. по 1928 р. Після цього його виключили з групою комсомольців за «троцькістських ухил».

У 1935 р. А. Дейнега, Я. Калениченко, М. Рижик, М. Амелін об’єднались і разом проводили антирадянську роботу у системі народної освіти, агітували проти керівництва комуністичної партії на чолі зі Сталіним, симпатизували українським «націоналістам» Любченку, Скрипнику. Вчителі агітували проти виборів до ВР СРСР у с. Леніне. Микола Васильович Амелін неодноразово висловлювався серед учителів, що політика комуністичної партії неправильна, тому і з’явилось багато незадоволених. Вели розмови на тему війни Німеччини і Польщі проти СРСР та поразки у ній останньої. Під час бесід налаштовували батьків своїх учнів, аби ті виступали проти примусової хлібозаготівлі, державних позик та інших компаній у селі.

Всі підсудні визнали свою «провину» [7, арк. 101-102]. Трійка при УНКВС по Миколаївські області на чолі із Секретарем Шейнбергом від 8

грудня 1937 р. М. В. Амеліна засудила до 10 років ув'язнення у трудовому таборі, М. А. Рижика, А. С. Дейнегу, Я. Т. Калениченка – до РОЗСТРІЛУ.

Таким чином, у середині 30-х років XX століття комуністична партія на чолі зі Й. Сталіним поряд із закріпаченням селян у сільському господарстві переслідували прояви адекватного мислення та політичної активності серед інтелігенції, деякі представники якої демократичними засобами (а під час буремних подій 1917-1921 рр. і зі зброєю в руках) намагалася пробудити приспану більшовиками свідомість населення. Задля досягнення своє мети репресивна машина не гребувала ніякими методами: фабрикування справ та пошук «контри», фізичне знищення політично освічених громадян, антигуманні методи ведення слідства, розгляд справ підозрюваних позасудовими органами у закритих засіданнях і т.ін. На довгий час науковці різних галузей науки і освіти, інші представники інтелігенції перебували у залізних шорах радянської офіційної пропаганди, вихід за межі якої часто коштував здоров'я та життя таким сміливцям.

Подальшого дослідження потребує уточнення масштабів репресій проти педагогічної, науково-технічної, медичної інтелігенції, розкриття фактів їх активної боротьби про комуністичного терору.

A. A. Pogorelov

BLOODY HARVEST 1930: NKVD AGAINST MIKOLAYEV PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA

Showing little-known aspects and extent of repression against teachers in Mykolayiv region in the second half of 1930s. It was found that due to the falsification of criminal cases and arrests, physically destroyed about 60 teachers of schools specified region.

Keywords: *repression, the Soviet authorities, pedagogical intelligentsia, nationalism, Mykolayiv region.*

А. А. Погорелов

КРОВАВАЯ ЖАТВА 1930-Х: НКВД ПРОТИВ НИКОЛАЕВСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Отображаются малоизвестные аспекты и масштабы репрессий против педагогов Николаевщины во второй половине 1930-х годов. Установлено, что в результате фальсификации криминальных дел и соответственных арестов, физически уничтожено около 60 учителей и преподавателей учебных заведений данного региона.

Ключевые слова: *репрессии, советская власть, педагогическая интеллигенция, национализм, Николаевщина.*

Джерела та література

1. Журецький Я. І. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму / Я. І. Журецький, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1994. – 68 с.
2. Шитюк М. М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України / М. М. Шитюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Випуск 11. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 398-412.
3. Соболь П. Члени Миколаївської «Просвіти» – жертви сталінських репресій : каталог / Петро Соболь // Український південь. – 2003. – 31 лип. (№30). – С. 7.
4. Соболь П. З Лагутою загинув цілий світ ідей, думок, поглядів… /Петро Соболь // Щотижня. – 2003. – 4 червня. – С. 6.
5. Ласінська М. Доля Миколаївського краєзнавця (Микола Дмитрович Лагута) / Мар’яна Ласінська, Олександр Тригуб // Краєзнавство: науковий журнал / Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців. – К., 2011. – Ч. 3. – С. 105-110.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 5859. – Оп. 2. – Спр. – 1540. – 116 арк.
7. Там само. – Спр. 5739. – 304 арк.
8. Там само. – Спр. 5200. – 100 арк.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Т. С. Ботіка

УДК 94:327(420)(470+571):070)”1900/1914”

АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКІ ТА АНГЛО-НІМЕЦЬКІ ЗВ’ЯЗКИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ОЦІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ

В статті розкриті особливості англо-французьких та англо-німецьких стосунків кінця XIX – початку XX ст. у висвітленні часописів Російської імперії. Основна увага сконцентрована на підписанні англо-французької угоди 1904 р. та англо-німецькому суперництві напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: *Велика Британія, Російська імперія, російські часописи, договір, Перша світова війна.*

В кінці XIX – на початку XX ст. російські часописи виявили глибоку зацікавленість до британської зовнішньої політики, особливо її європейському напрямку. Найчастіше зовнішньополітичну ситуацію, що склалася у Великій Британії, російські кореспонденти пов’язували з початком втрати її економічної переваги у світі, що дозволило іншим країнам, таким як Німеччина та Франція, інтенсивно заявляти про свої претензії.

За оцінками російських часописів, англо-бурська війна 1899-1902 рр. сильно похитнула авторитет Великої Британії [6, с. 385], що призвело до обмеження її агресивних намірів. Після війни у Південній Африці, втративши статус майстерні світу та можливість використовувати суперечності континентальних держав, Велика Британія вже не могла дотримуватися політики ізоляції, яка із блискучої перетворювалася у все більш небезпечну [12, с. 692].

Спираючись на могутній флот і великий економічний потенціал, Великій Британії впродовж тривалого часу вдавалося залишатися не зв’язаною жодними військовими зобов’язаннями. Проте, зростання напруженості в Європі та протистояння між країнами за колоніальний

перерозподіл робили таку її позицію надзвичайно вразливою. На початку XX ст. британські правлячі кола зіткнулися зі значними проблемами всередині країни та за її межами. Згодом вони дійшли висновку, що політика «блискучої ізоляції» поступово втратила перспективи, і зробили ставку на створення на політичному горизонті нових альянсів і союзів. Російські часописи чітко виділяли думку про те, що у випадку війни з Німеччиною, Великій Британії був потрібний союзник. На початку XX ст. в Англії був закладений перший дредноут – великий лінійний корабель з потужною артилерією. Німеччина, у свою чергу, розробила нову програму морських озброєнь з метою досягнути перевагу над Британією. Хоча за іншими типами військових кораблів Велика Британія значно випереджала Німеччину, змагання в будівництві дредноутів турбувало першу морську державу. Отже, якщо на морі Англія могла розраховувати на власні сили, то для ведення сухопутної війни без підтримки союзника, ситуація представлялась досить серйозною. Тому британці, не бажаючи залишитися один на один зі зростаючою німецькою загрозою, усіма силами шукали собі союзника [2, с. 53].

У 1902 р. англійські дипломати уклали договір з Японією, цілком і повністю направлений проти Росії. Саме цей договір зіграв вирішальну роль у підготовці Японії до нападу на Росію у 1904 р.

За оцінками російських часописів, виділяються декілька напрямків європейської політики Великої Британії. Серед них найбільша кількість публікацій присвячена висвітленню відносин між Великою Британією та Францією. «Наблюдатель» в одному з номерів за 1903 р., даючи оцінку міжнародному становищу, вказував на покращення стосунків між Англією та Францією **[**10, с. 12].

«Вестник Европы» зближення країн пов’язував з тим, що після оголошення митного протекціонізму Англія фактично розірвала відносини з Німеччиною [8, с. 776], що сприяло її зближенню з іншими країнами, особливо з Францією. Ймовірно, це пов’язувалось з історичним минулим обох держав, оскільки і Франція, і Англія на світовій арені вважалися старими капіталістичними країнами [4, с. 785].

У 1901 р. на сторінках «Русского вестника» зазначалося, що англійська та французька цивілізації тільки в тому випадку можуть

успішно розвиватися, якщо їх сили будуть об'єднані, отже будуть спрямовані на підтримку одна одної [9, с. 227-231].

На початку 1900 р. французький уряд прийняв рішення проводити в Марокко активну політику для того, щоб отримати вигоду від англо-бурської війни. Ця тактика протистояла англійській політиці, оскільки Велика Британія не бажала, щоб будь-яка держава влаштувалася у Танжері і у всій північній частині Марокко. Французькі вибори у травні 1902 р. привели до влади замість націоналістичної партії, яка розділяла погляди шовіністів, республіканську, що досить вороже поставилася до війни. На думку російських часописів, саме такий аспект дозволив піти на зближення Англії з Францією, тим більше, що після закінчення війни у Південній Африці остання не хотіла вплутуватися знову у будь-які військові авантюри. До того ж у Марокко Англії потрібні були лише вільний доступ для ввезення своїх товарів і нейтралітет Танжеру. Такими кроками Велика Британія сповна могла надати свободу дій Франції, забезпечивши собі виконання цих двох умов.

Завдяки вигідному географічному становищу та своєму багатству Марокко виступало предметом значної уваги зі сторони Великої Британії, Франції, Німеччини та Іспанії. Як сповіщав кореспондент В. Теплов на сторінках «Русского вестника» за 1906 р., і англійці, і французи, і німці, і іспанці по черзі кидали свої погляди на Марокко, спостерігаючи за тим, щоб жодна сторона не отримала серйозних переваг у цьому регіоні. Усі чотири країни, на думку журналіста, зберігали так званий штучний спокій до того моменту, поки їх інтереси не були зачеплені. На думку журналіста, найбільш гостро на це, як правило, реагували англійці [13, с. 349].

Як сповіщали російські часописи, з грудня 1902 р. розпочалися постійні переговори між французьким та англійським урядами щодо розв'язання проблемних і спірних питань. Французам, які на той час були вороже налаштовані по відношенню до Великої Британії, це зближення представлялося ризикованим. Переговори призвели до підписання угоди щодо питань колоніальної політики від 8 квітня 1904 р., постанови якої відразу змінили всю дипломатичну ситуацію в Європі. Договір відкривав нові перспективи у міжнародних стосунках [14, с. 136]. Крім насущних потреб колоніального розширення, його підписання поклало кінець майже

тисячоліттю конфліктів між двома націями, і розпочало мирне співіснування [1, с. 9].

Згідно франко-англійської угоди питання щодо рибних промислів у Ньюфаундленді, що виступало предметом запеклих суперечок між обома урядами, пішло в основному на користь Великої Британії. Французькі рибаки позбавлялися права сушити рибу у тій частині узбережжя, що називали French Shore (французьким берегом). Як компенсацію, Франція отримувала порт на річці Гамбії, у її судноплавній частині, острови Лос, що знаходяться проти Слонового берегу, а також кордони в області, розташованій між річкою Нігер та озером Чад. Франція та Велика Британія також домовлялися відносно розділу Сіаму на сфери впливу. На Нових Гібридах був встановлений кондомініум. Велика Британія визнавала за Францією право на дію митних зборів на Мадагаскарі.

Але найважливіша угода стосувалася Єгипту і Марокко. Англія і Франція заявляли, що вони не мали намір змінити політичне положення Єгипту і Марокко. Але Франція зобов'язувалася ні в чому не перешкоджати діяльності Англії в Єгипті. Англія зі свого боку надавала Франції повну свободу втручання у справи Марокко для забезпечення спокою в цій країні, а також для надання їй допомоги під час проведення всякого роду адміністративних, економічних, фінансових і військових реформ. Іншими словами, Велика Британія надавала Франції право поводитися у Марокко так само, як вона вела себе в Єгипті. Всі питання, що стосувалися заборгованості Єгипту, були врегульовані, при чому Франція відмовлялася від права накладати вето на вільне розпорядження касовою готівкою. Обидва уряди обіцяли один одному взаємну дипломатичну підтримку. Англо-французька угода вирішувала спірні питання, які торкалися прикордонних колоніальних володінь. Як повідомляв «Вестник Европы», підписанням цієї конвенції був підготовлений ґрунт для подальшого припинення конфліктів, які впродовж років так часто нагадували про себе між двома великими націями Західної Європи [5, с. 336].

У відображенні російських кореспондентів, трактування англо-французького договору отримало дві тенденції. Одна частина розглядала зближення між країнами, як спосіб відриву Франції від Росії. Інша ж, навпаки, вбачала у покращенні відносин з Францією шлях до об'єднання з

франко-російським союзом, і в кінцевому підсумку – укладання Троїстої угоди [3, с. 13]. Фактично, врегулювання колоніальних протиріч між Англією та Францією відкривало шлях до військового союзу, направленого проти Німеччини.

Однак, далеко не такими примітивними, як повідомляв «Русский вестник», були стосунки між Великою Британією та Німеччиною. У 1901 р. часопис зазначив, що цей запеклий ворог Великої Британії впродовж років прискіпливо підкопувався до неї. Як доказ свого звинувачення невідомий автор статті привів стислий огляд німецької зовнішньої політики за останні десятиліття. В результаті, автор встановив, для того, щоб уникнути небезпеки зі сторони Німеччини, Англія повинна була зблизитися з Росією на ґрунті загальних інтересів [9, с. 227-231].

Складне міжнародне становище, страх перед можливою російсько-німецькою змовою – все це посилювало прагнення певної частини правлячих кіл Великої Британії піти на угоду з Росією. На сторінках російських часописів висвітлення англо-російської угоди 1907 р. трактувалося неоднозначно: як прояв миру у зовнішній політиці, а також, як антигерманське угрупування, як знаряддя завоювальних планів на Ближньому Сході [2, с. 53-54].

Напередодні Першої світової війни суперництво між Великою Британією та Німеччиною набуло гострих форм. Особлива загроза для англійців була пов’язана з фінансовою стороною. В підтвердження цих думок російські часописи наводили економічні показники, за якими промисловість Німеччини значно збільшилася за останні десятиліття. Вироби німецької промисловості сильно конкурували з англійськими не лише на іноземних, але і на англійському ринках. Тому англійці вирішили, як у метрополії, так і у колоніях ввести посилений митний тариф. Російські журналісти побачили у цих мотивах приховану складність англійської зовнішньої політики, оскільки навіть ліберальні англійці прийшли до висновку щодо введення захисних тарифів [11, с. 687].

Російські журналісти тривалий час недооцінювали англо-німецький антагонізм. Статей подібного характеру зовсім незначна кількість, і вони здебільшого акцентували увагу на економічному суперництві двох країн. В своїй аналітичній статті С. Котляревський, журналіст «Русской мысли» вказував на багато причин, що лежали в основі англо-німецького

економічного суперництва. Автор виділив щонайменше дві причини цього протистояння. Перша була пов'язана зі втратою Англією своєї світової гегемонії, в якій вона практично не мала суперників. Другу причину кореспондент пов'язував із надзвичайно швидким збільшенням кількості населення Німеччини, зростанням обробної промисловості за рахунок землеробства, в результаті чого стала відчутною потреба у ринках для цієї галузі виробництва. Журналіст відверто вказував, що такий факт не був приємний для російської громадськості. Хоча він зауважив, що з середини 70-х рр. XIX ст. обидві країни пережили депресію. Після середини 90-х рр. XIX ст. Англія і Німеччина значно збільшили свій вивіз. Зокрема, обидві сторони були однаково зацікавлені у розповсюджені своїх товарів. До вищесказаного С. Котляревський додавав, що саме Німеччина відігравала істотну роль, пов'язану з англійським вивозом. Як висновок, журналіст наголосив, що обидві країни мають відстоювати політику відкритих дверей [7 с. 195].

Таким чином, на рубежі XIX – XX ст. Велика Британія перебувала на порозі великих змін. Ключовим питанням її зовнішньополітичного курсу були стосунки з Францією та Німеччиною. Традиційне уявлення російських кореспондентів про Велику Британію, як провідну країну світу поступово змінялося занепокоєнням, пов'язаним з появою великодержавних гегемоністських прагнень та міжнародного суперництва. Кожен крок будь-якої держави у напрямку збільшення військової могутності викликав кроки у відповідь інших держав. У зв'язку з цим на сторінках часописів британці отримали негативні риси, що підтверджувало, на думку росіян, нечесну політику Лондона, яка ігнорувала інтереси Росії.

Погіршення міжнародного становища країни на початку XX ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс. У 1904 р., після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, Англія уклала військово-політичну угоду з Францією, яка отримала назву Антанта («Серцева згода»). У 1907 р. до Антанти, підписавши з Англією конвенцію про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані й Тибеті, приєдналася і Росія.

Отже, в результаті угод 1904-1907 рр. остаточно сформувався військово-політичний блок трьох держав, що протистояв країнам Троїстого союзу. Політична підготовка до війни була завершена.

Однак, питання щодо англо-французьких та англо-німецьких зв'язків кінця XIX – початку XX ст. висвітлені російськими часописами доволі не послідовно і не в повній мірі. Хоча, наведені відомості дають підстави говорити про уявлення та позицію російської громадської думки щодо британського зовнішньополітичного курсу та її європейського напрямку.

T. S. Botika

ENGLISH-FRENCH AND ENGLISH-GERMAN RELATIONS AT THE END OF THE 19TH BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES IN THE APPRECIATION OF THE RUSSIAN MAGAZINES

The peculiarities of English-French and English-German relations at the end of the 19th beginning of the 20th centuries in the reflection of the Russian Empire are depicted in the article. The main attention is concentrated on the signing of English-French agreement of 1904 and English-German rivalry before the First World War.

Key words: *Great Britain, Russian Empire, Russian magazines, agreement, First World War.*

Т. С. Ботика

АНГЛО-ФРАНЦУЗСКИЕ И АНГЛО-НЕМЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ. В ОЦЕНКАХ РОССИЙСКИХ ЖУРНАЛОВ

В статье раскрыты особенности англо-французских и англо-немецких отношений конца XIX – начала XX вв. в освещении журналов Российской империи. Основное внимание сконцентрировано на подписании англо-французского договора 1904 г. и англо-немецком соперничестве накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: *Великобритания, Российская империя, российские журналы, договор, Первая мировая война.*

Джерела та література

1. Блох Ю. М. Зовнішньополітичні дискусії в Англії стосовно зовнішньої політики країни на початку XX ст. (1902–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Ю. М. Блох. – Дніпропетровськ, 2007. – 18 с.
2. Ботика Т. С. Англо-русское соглашение 1907 г. в оценках российских журналов / Т. С. Ботика // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Вып. 02 (49). – М., 2013. – С. 52-55
3. Ботіка Т. С. Англо-російське зближення напередодні Першої світової війни у відображенні російських часописів / Т. С. Ботіка // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія: Історія. Філософія. Політологія. – Вип. 6. – Одеса, 2014. – С. 11-15
4. В. В. Промышленные успехи Германии // Вестник Европы. – СПб., 1901. – № 4. – С. 760-788
5. Иностранное обозрение // Вестник Европы. – СПб., 1904. – № 5. – С. 366 – 367
6. Иностранное обозрение. Политическое настроение в Европе // Вестник Европы. – СПб, 1900. – № 1. – С. 385
7. Котляревский С. Иностранная политика // Русская мысль. – 1908. – № 4. – С. 195 – 202
8. Обзор внешний событий. Политическое положение Англии // Русский вестник. – СПб., 1903. – № 6. – С. 771-777
9. Отношение Англии к ее ближайшим соседям // Русский вестник. – СПб., 1901. – № 5. – С. 227-231
10. Современное обозрение. Политическая хроника // Наблюдатель. – СПб., 1903. – № 3. – С. 1-12
11. Странник. Письмо из Константинополя. Отношение Англии к Германии и России // Русский вестник. – СПб., 1900. – № 6. – С. 685–688
12. Странник. Письмо из Лондона // Русский вестник. – СПб., 1902. – № 2. – С. 682-693
13. Теплов В. Обзор внешних событий // Русский вестник. – СПб., 1906. – № 5. – С. 349–362
14. Южаков С. Политика // Русское богатство. – СПб., 1904. – № 4. – С. 118–136

І. В. Дубчак

УДК 94(47+57):338.45:331.108“1925/1927”

РЕЖИМ ЕКОНОМІЇ ТА КАДРОВА ПОЛІТИКА В ДЕРЖАВНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ СРСР (1925-1927 рр.)

Проаналізовано вплив економічних реформ періоду нової економічної політики на кадрові зміни в державному виробництві на прикладі кампанії режиму економії (1925-1927 рр.). Розглянуто причини запровадження кампанії, її розвиток, завершення і вплив на становище робітників. Окрему увагу приділено взаємовідносинам на виробництві між робітниками, адміністрацією і профспілками.

Ключові слова: *нова економічна політика, режим економії, кадрова політика СРСР.*

Необхідність вивчення особливостей нової економічної політики (непу) викликана недостатньою кількістю комплексних досліджень з цієї важливої проблеми. Загалом, малодослідженими залишаються питання зв’язку економічних та політичних рішень на соціальні взаємовідносини у суспільстві та зокрема кадрових змін у промисловості.

Між тим соціальна, економічна, політична історія періоду нової економічної політики – одне з концептуально важливих і складних питань сучасної історіографії. Звернення до досвіду непу вітчизняних і зарубіжних дослідників протягом багатьох років є показником актуальності даної проблеми.

Соціальні процеси періоду непу стали актуальною темою дослідників з середини 1990-х р. Потужний імпульс дослідженню історії робітничого руху був наданий міжнародним науковим проектом «Робочий активізм в Радянській Росії 1918-1929 рр.», в рамках якого видано збірник «Трудові конфлікти в радянській Росії. 1918-1929 рр.» [20]. Він містить наукові статті зарубіжних істориків, огляди документів центральних архівів та повідомлень радянської та емігрантської преси про трудові конфлікти даного періоду.

Проблеми мотивації та стимулювання праці, виробничої етики як складових трудових відносин та кадрових змін в радянській Росії на матеріалах конкретних регіонів і окремих підприємств підняті в роботах Л. Н. Бехтеревої [3], Л. І. Бородкіна [4], Ю. М. Голанд [6], Л. Н. Лютова [12; 13], С. Б. Ульянової [21], О. І. Сафонової [4]. Автори зазначають, що військово-мобілізаційний принцип панував в системі партійного керівництва та накладав відбиток на сферу виробничих відносин. Це бюрократизувало її і піддавало жорсткій регламентації та адмініструванню. Методи прямого та непрямого примусу створювали ґрунт для поширення конформізму та зміцнення механізму маніпулювання масами, розглядаються вони при цьому в якості основних, що виникали при вирішенні спорів і конфліктів.

Серед вітчизняних науковців дослідженнями трудових відносин і кадрових змін в промисловості займаються О. М. Мовчан [14] та Г. Г. Єфіменко [9]. Вчені зазначають, що найбільш вагомими причинами страйкового руху в період непу були незадовільне економічне становище простих працівників у порівнянні з кваліфікованими та прорахунки кадрової політики радянської влади.

Політичні та економічні кампанії були характерною рисою політики більшовиків у період нової економічної політики. Це пояснюється військово-мобілізаційною системою керівництва більшовиків, незміною з часів громадянської війни. Заклики до зниження роздрібних цін (1923 р.), підвищення продуктивності праці (1924-1925 рр.), раціоналізації виробництва (1927-1928 рр.) стали відповіддю на нестійкість економіки періоду непу. Значний вплив це мало і на кадрові зміни на виробництві.

У середині 20-х років керівництво Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) розробляло варіанти майбутнього розвитку СРСР. Питання шляху економічного розвитку, модернізації промисловості, оптимізації виробництва були самими важливими. «Головна проблема: як у злиденній країні заробити багатий капітал для індустріалізації», – писав М. І. Бухарін. У 1925 р. виникли проблеми з хлібозаготівлею та розгорнулась чергова господарська криза. Це стало основними причинами введення кампанії режиму економії. Сучасні дослідники, такі як Л. Н. Лютов відстоюють точку зору, що режим економії був складовою політики, направленої на посилення накопичування коштів в цілях

форсованого розвитку важкої індустрії за рахунок максимального скорочення споживання і на підвищення продуктивності праці в умовах низьких технологій [12, с. 118].

23 лютого 1926 р. з'явився наказ голови Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Ф. Е. Дзержинського та начальника адміністративно-фінансового управління Г. А. Русанова № 413 «Режим економії» [9, с. 15]. Автори цього наказу планували скорочення штатів, витрат по відрядженням, формам звітності, всіляких нарахувань на заробітну платню, норм витрачання сировини і палива, витрат на рекламу тощо [21, с. 146].

У квітні 1926 р. вийшло звернення Центрального комітету (ЦК) і Центральної контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б) «Про боротьбу за режим економії» [11, с. 177]. В ньому містився заклик до всіх трудящих неухильно підвищувати продуктивність праці, домагатися всебічної економії, максимально використовувати внутрішньогосподарські резерви. Були визначені конкретні заходи щодо вирішення цих завдань. Передбачалося, зокрема, широке висвітлення у пресі викриття фактів безгосподарності, розхлябаності, марнотратства (попри службове становище відповідальних за це осіб), встановлення чіткої ділової звітності господарників перед робочою масою на своїх підприємствах, посилення відповідальності за безгосподарність і марнотратство, сувора і рішуча боротьба з розтратами та зловживаннями, з притягненням до суду всякого, хто провинився, незалежно від займаного їм положення, приведення всяких нарахувань на заробітну платню в відповідність із декретними постановами, повна ліквідація яких би то не було прихованих видів додаткового оподаткування госпорганів, продовження наполегливої систематичної роботи з підвищення продуктивності праці, як найважливішого джерела соціалістичного нагромадження, боротьба за загальне підвищення продуктивності підприємств, боротьба з невихідом на роботу, з прогулами та інше [11, с. 178].

У другій половині 20-х р. режиму економії були присвячені численні роботи публіцистів та економістів, що популяризували цю ідею [2; 8; 22]. Пропаганда представляла режим економії як постійну характеристику соціалістичної економіки на відміну від економіки капіталістичної, якій нібито органічно властиві «нескінченна і безплідна розтрата сил і засобів»

[15, с. 21]. Марнотратство ж, недисциплінованість та інші біди радянської економіки оголошувалися спадщиною царського режиму, наслідками революції.

Активним прихильником режиму економії став М. І. Бухарін. Це гасло вписувалося в його схему внутрішніх джерел накопичення для індустріалізації. Щоб промисловість могла зібрати достатні кошти, продуктивність праці повинна була зростати швидше заробітної платні [10, с. 307-308]. Так само міркували й інші радянські керівники: «На фабриках і заводах дуже часто – зайва кількість робітників. Зайві робочі, зайва робоча сила у виробництві перетворює фабрику в соцзабез»; «ми не можемо рушити вперед нашу індустрію, ми не можемо підняти заробітну платню, якщо не припиняться прогули, якщо продуктивність праці застрягне на одній точці» [19, с. 137]. Таким чином, вимальовувалася головна мета кампанії – підвищення продуктивності за рахунок збільшення інтенсивності фізичної праці робітників.

Під кампанію починали створюватися відповідні організаційні структури. 13 квітня 1926 р. на нараді президії ВРНГ СРСР з президіями ВРНГ союзних республік, промбюро і найбільшими губраднаргосами Ф. Е. Дзержинський був обраний головою комісії з боротьби за режим економії. Згодом створення аналогічних структур почалося на місцях [3, с. 86]. Незабаром і на окремих підприємствах почали з’являтися спеціальні комісії по режиму економії або контрольно-спостережні групи [21, с. 147]. У них входили два представника заводоуправління, по одній людині від завкому, виробничої наради і партійного осередку. Протягом короткого часу комісії по режиму економії перетворилися на бюрократичні органи.

Період з жовтня 1926 р. по березень 1927 р. – це період активізації кампанії. XV конференція ВКП(б) оголосила основним напрямом режиму економії раціоналізацію виробництва і управління. Кампанія передбачала боротьбу за рентабельність підприємств, максимальне використання устаткування, ресурсів, підвищення продуктивності праці тощо, а також впорядкування господарського і державного апарату (скорочення його чисельності, скасування зайвих ланок управлінської структури, спрощення звітності, тощо).

22 квітня 1926 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) перед господарниками країни ставилося завдання посилити роботу з організації праці, скорочення непродуктивних витрат робочого часу, покращення трудової дисципліни. А 18 травня 1926 р. вийшла постанова Ради праці і оборони (РПО) «Про підняття продуктивності праці в промисловості і на транспорті» [17, с. 523-525].

У цих постановах, так само як і в місцевих директивах, говорилося про вирішення проблеми шляхом раціоналізації виробництва та раціонального використання робочого часу. На практиці ж основними засобами підвищення продуктивності праці виявилися зростання фізичної напруженості робітників і посилення трудової дисципліни. У ході кампанії боротьби за режим економії проводилося скорочення штатів робітників і службовців (це збільшувало навантаження на тих, хто залишався), перегляд норм виробітку.

Недоліки режиму економії відмічалися у звітах Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК). Наприклад за вересень 1926 р. вказувалось про те, що по ряду підприємств адміністрація проводить економію шляхом звільнення робітників, причому в багатьох випадках скорочення проводиться непродумано і тягне за собою перебої у виробництві, надмірне навантаження на працюючих, найчастіше і зворотний прийом скорочених. В вересні 1926 р. на Майкорському чугуноплавильному заводі Камметаллу (Урал) скорочення штату працюючих при навантаженні вугілля вдвічі збільшило об’єм роботи для робітників. В результаті вони застрайкували. Скорочення було зроблено без відома фабкома, який дізнався про нього лише на наступний день. Скорочення викликали і необдуманий набір нової робочої сили на підприємства. В той же час на Дрезненскій фабриці Орехово-Зуєвського тресту скорочено 100 робітників ткацького відділу, які стали зайвими через скасування запланованого пуску додаткових верстатів [18, с. 320].

У широких масах подібні заходи сприймалися як «збочення режиму економії». Підвищення рівня праці робочі бачили в боротьбі з простоями і прогулами [12, с. 145]. Проте найбільш часто керівництвом та комісіями пропонувалися заходи адміністративного впливу (зміна роботи, догана, звільнення) і громадського осуду (обговорення прогульників на зборах, штрафні дошки і «чорні списки» у цехах). Відповідно планувалося

посилити і матеріальне стимулювання – преміювали добросовісних працівників. Обговорювалися також способи боротьби з пияцтвом, поліпшення умов праці, роботи лікувальних і дитячих установ.

Наприклад, на заводі «Червоний трикутник» (м. Москва) для боротьби з прогулами проводилися цехові збори, списки прогульників публікувалися в стінгазеті. По адміністративній лінії застосовувалися переводи на іншу роботу та догани. В результаті кількість прогулів зменшилася з 528 у квітні до 238 у серпні 1926 р. [20, с. 89-90].

В цілому на початку кампанії за режим економії виявлялося прагнення «натиснути на прогульника», існувало уявлення про можливість рішучим ударом покінчити з прогулами. На перших порах певний ефект дійсно був досягнутий: в союзній промисловості в цілому прогули в 1926-1927 рр. становили 4,7 дня на одного робітника в рік, а в 1927-1928 рр. – 4 дні [13, с. 120]. Однак, вже в 1927-1928 рр. довелося знову вдаватися до посилених адміністративно-репресивних заходів.

Можна сказати, що господарники скористалися висунутим гаслом режиму економії для того, щоб звернути увагу на проблеми промислового життя. У ході обговорення спливли й такі болючі питання, як взаємини між фабрикою та трестом, слабка виробнича дисципліна, спецеїдство. У зв'язку з кампанією розгорнулося цькування господарників в пресі (як говорили деякі з них, замітки рабкомів «настільки гостро відбиваються на безпосередніх взаєминах трестів, господарників, директорів і робітників, що часом робота стає неможливою»). З боку ж профспілкових діячів різкий протест викликало прагнення господарських органів домогтися зниження накладних витрат шляхом скорочення зайвих робочих, звільнення інвалідів, жорсткого проведення відрядної оплати, зниження всіх непродуктивних соціальних витрат [14, с. 34].

Наприклад, 11 липня 1926 р. на Арженській суконній фабриці проводилася конференція робітників, на порядку денному якої стояла доповідь про положення промисловості і проведення режиму економії. Були присутні 200 робітників. Директор Сурик в доповіді про режим економії вказав, що управління всіляко намагається економити, скорочена одна реєстраторка, конторник, за два місяці зекономлено 224 руб. Вказуючи на витрати, тов. Сурик сказав, що на ремонт квартири технорука витрачено 1300 руб. Після доповіді було багато виступів з боку

робітників, які обурено вказували, що «економія тільки на робітниках шляхом розвантаження і т.д., а спецам і адміністрації додають платню та збільшують штат». На конференції виявилося гостре невдоволення робітників спецами [18, с. 309-310].

Робочі, в свою чергу, пропонували урізати зарплату спецам, які отримують 500–1000 рублів на місяць, суворо карати розтратників, обмежити доступ непролетарського елементу в господарські та торгові органи, скоротити канцелярські штати. Об'єктом загального невдоволення були керівники високого рівня. «У зв'язку з режимом економії почали скорочувати робітників із заводів, фабрик і радгоспів. Усюди стало зростати безробіття. А зави і всі специ отримують пристойну ставку – 200-300 рублів. Робочий же отримував 13 рублів 50 копійок, а врешті-решт і це відняли. Робочий залишився без шматка хліба. Потрібно б радянській владі скоротити зарплату зава і помзаву, який отримує 200 рублів, залишити йому 70 рублів, а ці 130 рублів – робітникам, які підлягають скороченню» [16, с. 598].

Вже в зверненні ЦК ВКП(б) про постановку періодичної преси у зв'язку з боротьбою за режим економії (28 червня 1926 р.) були відзначені серйозні проблеми, які породила кампанія – загострення взаємин робітників з адміністрацією підприємств і досягнення економії за рахунок робітників (зниження реальної зарплати, скорочення видатків на соціально-культурну сферу, невиконання колективних договорів) [11, с. 167]. В робочому середовищі режим економії уявляли собі як кампанію, яку повинні проводити виключно господарські органи. Тим часом керівництво підприємств нерідко починало зі свідомо непопулярних заходів – скорочення штатів, зниження розцінок, зменшення витрат на соціальні потреби (ясла, харчування тощо), економії на умовах праці. Це давало практично негайно певну суму економії і дозволяло відзвітувати перед вищими інстанціями про успішне виконання директив. У результаті режим економії відгукнувся на підприємствах хвилею спецеїдства, ворожості до адміністрації. Відзначалася масова негативна реакція робітників не тільки на окремі дії адміністрації, а й на саму ідею режиму економії, виявлялося «помітно нервово напружений настрій робітників» [21, с. 151]. Профспілкові органи зафіксували зростання числа трудових конфліктів у зв'язку з кампанією (по Союзу металістів, наприклад, з 550 в 1925 р. до 1500 в першому півріччі 1926 р.) [20, с. 91]. Більше того, на XV конференції ВКП(б) у жовтні 1926 р. говорилося про те, що «ніяке

інше гасло не зустрічало такого опору на підприємстві серед робітників, як гасло режиму економії» [1, с. 322].

Типовими були висловлювання: «Проведення режиму економії відбивається на спині робітників»; «Економія виробляється, а зарплатня не підвищується», «Я сільський, погано знайомий з політикою, але, по-моєму, економлять на робочих для режиму економії» [5, с. 33].

Таким чином, виникла загроза гострої кризи, що могла перерости в соціальний вибух. Влада повинна була щось зробити. З одного боку, відмовитися від справжніх цілей кампанії – посилювання трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці, зниження соціальних витрат – було неможливо. З іншого боку, успіх кампанії залежав від поведінки мас. Вихід було знайдено: політичне керівництво поклало відповідальність за погіршення матеріального становища робітників на адміністративно-технічний персонал (спеців) підприємств і трестів, звинувачений у так званих збоченнях режиму економії.

Таким чином ціль кампанії режиму економії була оптимізація праці робітників для збільшення прибутку підприємств. Однак, на місцях вона трактувалася різноманітно, або взагалі не сприймалася. Загалом, кампанія справила негативне враження на робітників через кадрові звільнення на підприємствах, урізання платні, погіршення робочого процесу. Під гаслом ефективного господарювання режим економії привів до посилення командної ролі державного і партійного апарату в економіці взагалі та кадровій політиці зокрема.

I. V. Dubchac

SAVE MODE AND PERSONNEL POLICY IN STATE INDUSTRY OF THE USSR (1925-1927S)

The influence of economic reforms period of the new economic policy the personnel changes in the state production on the example of the campaign save mode (1925-1927s). The reasons of introduction of campaign, its development, completion and impact on the situation of workers. Special attention is paid to relations in production between employees, management and unions.

Keywords: *the new economic policy, saving mode, the personnel policy of the USSR.*

И. В. Дубчак

РЕЖИМ ЭКОНОМИИ И КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СССР (1925-1927 гг.)

Проанализировано влияние экономических реформ периода новой экономической политики на кадровые изменения в государственной промышленности на примере кампании режима экономии (1925-1927 гг.). Рассмотрены причины введения кампании, развитие, завершение и ее влияние на положение рабочих. Отдельное внимание уделено взаимоотношениям на производстве между работниками, администрацией и профсоюзами.

Ключевые слова: *новая экономическая политика, режим экономии, кадровая политика СССР.*

Джерела та література

1. XV конференция ВКП(б). [Текст] : Стенографический отчет / М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 1452 с.
2. Березанский Л. Производственное совещание. Что такое производственное совещание и как в нем работать. [Текст] / Л. Березанский. М.-Л.: Долой неграмотность, 1927. – 40 с.
3. Бехтерева Л. Н. Рабочие оборонной промышленности Удмуртии в 1920-е годы. [Текст] / Людмила Николаевна Бехтерева – Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 1999. – 150 с.
4. Бродкина Л. И. Государственное регулирование трудовых отношений в годы нэпа: формирование системы мотивации труда в промышленности [Текст] / Л. И. Бродкина, Е. И. Сафонова // Экономическая история. – М., 2000. – № 5. – С. 23-46.
5. Бюллетень Ленинградского губернского комитета ВКП(б). [Текст] / Л., 1926. – № 14. – 78 с.
6. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп [Текст] / Юрий Маркович Голанд – М.: Международный НИИ проблем управления, 1991. – 98 с.
7. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. [Текст] сб. док. и материалов / Отв. ред.:

А. К. Соколов; сост.: С. В. Журавлев и др. – М.: РОССПЭН, 1997. – 326 с.
8. Гольцман А. Режим экономии и строительство социализма [Текст] / А. Гольцман – М.-Л.: Хозяйство и управление, 1926. – 27 с.
9. Єфіменко Г. Г. Радянська модернізація 1920-1930-х років [Текст] / Геннадій Григорович Єфіменко // Український історичний журнал. – К., 2002. - № 5. – С. 3-24.
10. Коэн С. Бухарин. Политическая биография 1888-1938 [Текст] / Стивен Коэн – М.: Прогресс, 1988. – 574 с.
11. КПСС в резолюциях решениях съездов, конференций и пленумов ЦК 1898–1986 гг. [Текст] : сб. док. и материалов в 2-х томах / Институт Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – Т. 2. – 1204 с.
12. Лютов Л. Н. Государственная промышленность в годы нэпа [Текст] / Лев Николаевич Лютов. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1996. – 320 с.
13. Лютов Л. Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху нэпа [Текст] / Лев Николаевич Лютов. – Ульяновск: Изд-во УлГУ, 2002. – 314 с.
14. Мовчан О. М. Робітничий рух на Україні (20-ті рр.) [Текст] / Ольга Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 1. – С. 31–41.
15. Павлов К. Режим экономии и некоторые противоречия нашего развития [Текст] / К. Павлов // Большевик. – М., 1926. – № 12. – С. 15-26.
16. Письма во власть. 1917-1927 гг. [Текст] / Сост. А. Я. Лифшин, И. Б. Орлов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 663 с.
17. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам [Текст] : сб. док. и материалов в 16-ти томах / Сост.: К. У. Черненко, М. С. Смиртюков; Под общ. ред. К. М. Боголюбова, М. С. Смиртюкова. – М.: Изд-во Политической литературы, 1967-1988. – Т. 1. – 784 с.
18. Совершенно Секретно. Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.) [Электронный ресурс] : сб. док. и материалов /

Редакционный Совет: А. Н. Сахаров, Г. Н. Севостьянов, В. С. Христофоров, В. К. Виноградов, Т. Вихвайнен, М. Кивинен, А. Гэтти, Л. Виола, Л. П. Колодникова. – М.: Институт Российской истории РАН, 2002 Режим доступа: http://istmat.info/node/22548

19. Сталин И. В. Сочинения [Текст] : сб. док. и материалов в 14-ти томах / Иосиф Вессарионович Сталин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1946–1952. – Т. 8.– 394 с.
20. Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. [Текст] : сб. док. и материалов / Ин-т рос. истории РАН, Москва, (Рос. Федерация), Мичиган. ун-т, Анн Арбор (США); Ред. Ю. И. Кирьянов (РФ), В. Розенберг (США) [и др.] – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 357 с.
21. Ульянова С. Б. Противоречия «режима экономии» в промышленности в 1920-х годах [Текст] / Ульянова С. Б. // Вопросы истории. – М., 2003. – № 6. – С. 144–158.
22. Фрумкин Б. М. Режим экономии и как его проводить. / Б. М. Фрумкин – М.-Л.: Хозяйство и управление, 1927. – 57 с.

Калякіна К. А.

УДК 94(470+571):929Кочубинський”18”

ПОЧАТОК ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. КОЧУБИНСЬКОГО У НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У статті відображений початок науково-педагогічної діяльності О. О. Кочубинського в Новоросійському університеті. Контакти з провідними науковцями-славістами підштовхнули його зробити важливий вибір на користь славістичної науки та присвятити їй все життя.

Ключові слова: *О. О. Кочубинський, російське слов'янознавство, Новоросійський університет, вступна лекція.*

Питання історії славістики в останні роки викликають підвищений інтерес науковців України. До числа недостатньо вивчених фігур славістів другої половини XIX – початку XX ст. відноситься професор Олександр Олександрович Кочубинський.

В російській дореволюційній історіографії внесок О. О. Кочубинського в інституціоналізацію слов'янознавства та персональна історія вченого не розглядалися істориками окремо, більшість з них зупинялися лише швидкоплинно на його біографії. Дослідження вчених, які згадують про нього та його роботи, енциклопедичні видання, некрологи та збірки статей, присвячені історії Новоросійського університету, вміщують лише короткі нариси життя вченого-славіста.

Загальні праці з історії славістики радянського періоду також зупиняються лише на основних віхах творчого життя О. О. Кочубинського. Оцінка його наукової діяльності та суспільно-політичних поглядів в історіографії має неповний характер і в більшості суперечлива. Єдиною спробою відтворити і показати роль О. О. Кочубинського в російській науці стало дисертаційне дослідження Л. В. Юрченкової [20]. Та в дисертації вчений позиціонується більш як історик зарубіжного слов'янства.

Серед зарубіжних дослідників лише словенський історик літератури Фр. Кідріч присвятив працю О. О. Кочубинскому як досліднику чеської літератури періоду Братства.

Більшість вчених вважало, що О. О. Кочубинським був зроблений вагомий внесок саме в галузі вивчення історії слов'янства. Його історіографічний екскурс в історію становлення слов'янознавства «Адмірал Шишков і канцлер гр. Румянцев. Початкові роки російського слав’янознавства» [11] не має жодних аналогів і на сьогодення. Також він являється першим і єдиним одеським вченим, якого було нагороджено двома престижними преміями Російської імперії – Макарівською та Уваровською.

Жодна наукова робота істориків не присвячена педагогічній діяльності О. О. Кочубинського, тому в рамках обраної статті важливо показати його творчий шлях та становлення як славіста в Новоросійському університеті.

Діяльність О. О. Кочубинського припала на час, коли завершувалось оформлення славістики як окремої наукової дисципліни. Він був представником другого покоління, яке слідувало за першими університетськими професорами-славістами: О. М. Бодянським,

П. І. Прейсом, І. І. Срезневським, В. І. Григоровичем. Так, уставом 1835 р. були відкриті перші кафедри історії та літератури слов'янських наріч в Москві, Петербурзі, Харкові та Казані, а перші кандидати проходили підготовку в слов'янських країнах. З цього моменту слов'янознавство стало набувати самостійності, і цьому сприяло швидке зростання суспільної значущості слов'янської проблематики в науковому та політичному світі Російської імперії.

Практика викладання слов'янознавства в університетах Російської імперії впроваджувалася поступово, по мірі накопичення методичного та викладацького досвіду. Крім того, включення славістики в систему російської вищої освіти спричинило низку нововведень науково-організаторського характеру. На середину 1840-х рр. склались два наукових ступеня: магістр слов'янської словесності і доктор слов'яно-російської філології [17, с. 93]. Для допуску до захисту дисертації на ці ступені необхідно було здати іспити, питання на яких пошукачі витягали за жеребом. Першим в Російській імперії магістерській іспит за спеціальністю «слов'янські наріччя» здав представник Московського університету О. М. Бодянський (1837 р.) [17, с. 85]. Вихованець Харківського та Дерптського університетів В.І. Григорович, до моменту появи в Казані мав достатньо матеріалу для отримання степеня магістра (1841 р.) [17, с. 86]. А першим у Росії доктором слов'яно-російської філології став викладач Харківського університету І. І. Срезневський (1846 р.) [6, с. 76]. З часом, ці відомі вчені очолили відповідні кафедри в російських університетах. Тобто вони були першими університетськими славістами, і у зв’язку з цим їх прийнято називати першими російськими славістами.

З іменами цих учених пов'язані основи тих наукових шкіл і напрямів, що вже в 60–80-ті рр. XIX ст. зайняли провідне положення у російській і світовій славістиці. Друге покоління славістів продовжило їхню справу. Так, одним із безпосередніх спадкоємців О. М. Бодянського та В. І. Григоровича був О. О. Кочубинський, який продовжував за своїми вчителями приділяти увагу історії південних слов'ян.

Л. В. Юрченкова лише побіжно розглянула ранні роки життя О. О. Кочубинського та його перші кроки на шляху славіста. Між тим залишається не визначеним час, коли саме з'явилися певні мотиви, які

спонукали його до викладацької та наукової кар'єри. Проте деякі можливості для з'ясування обставин цього процесу надають матеріали самого О. О. Кочубинського, особливо його автобіографічні нотатки, які він сам видав в Одесі 1890 р. [12], його листування з колегами та ряд документів з архівів Одеси та Москви.

Таким чином, наявна джерельна база дозволяє з'ясувати процес формування його як славіста, проте залишається ряд обставин, які потребують свого подальшого вирішення, зокрема і пошуку нових джерел.

Ще будучи студентом Московського університету, в 1864-1865 рр., О. О. Кочубинський слухав курси О.М. Бодянського із загальної історії слов'янських народів та сербської мови. У своєму щоденнику він писав: «Жвава мова Бодянського була жахлива: якийсь вінегрет із слов'янських слів. Ще жахливіше була неслов'янська мова, наприклад французька мова – з комічною семінарською вимовою... всі реготали, а з ними і сам лектор» [12, с. 8]. Тут же автор зазначав, що «Бодянський був якісно корисний на практичних лекціях, при викладанні слов'янських мов. Я добре познайомився з сербською мовою, з піснями Караджича, купив сам дещо...» [12, с. 9].

Однак своїм прямим наставником О. О. Кочубинський вважав професора Н. О. Попова, учня О. М. Бодянського, який, за спогадами О. О. Кочубинського, в 1865 р. читав лекції з історії Середньої Європи, тобто тих земель, в яких перебував у 1862-1864 рр. [2, с. 31]. Домашня слов'янська бібліотека Н. О. Попова містила багато літератури по слов'янській історії, яку він використовував як порівняльний матеріал на своїх курсах з російської та загальної історії. О. О. Кочубинський згадував: «майже товариське спілкування між професором і його слухачами, виключно в області інтересів знання… його скромна квартира недільними ранками наповнювалася нами… його різноманітна бібліотека, особливо по слов'янській частині… була моїм неоціненим другом» [12, с. 9]. До самої смерті Н. О. Попова О. О. Кочубинський підтримував з ним теплі дружні відносини і дослухався до порад старшого товариша та вчителя.

Працьовитість і любов О. О. Кочубинського до слов'янської науки була відмічена професорами Московського університету. Являючись

студентом IV курсу, він входив до складу слов'янського комітету на чолі з Н. О. Поповим. В 1867 р. відбулася перша Етнографічна виставка в Москві, на яку були запрошені російські і слов'янські вчені. Оргкомітет виставки доручив О. О. Кочубинському переклади листування та редакцію матеріалів на різних слов'янських мовах. Всі зібрані матеріали дозволили студенту університету підготувати рукопис своєї випускної роботи «Зносини румунів і південних слов'ян у Росії при Петрі І». На підставі цього твору Рада Імператорського Московського університету 19 грудня 1867 р. затвердила О. О. Кочубинського в ступені кандидата [18, л. 45].

На ту ж виставку було запрошено декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету В. І. Григоровича. Саме тоді, вперше, відбулася зустріч студента О. О. Кочубинського з вже відомим славістом. Активна участь в роботі Етнографічної виставки, його старання та прагнення досягти свого покликання в науці, привернуло увагу В. І. Григоровича. В своєму листі до ректора університету І. Д. Соколова він писав: «Кафедра потребує посилення. Виконуючи доручення факультету я вів бесіду з професором Московського університету (Н. О. Попов – пр. автора) про це. Однак запропоновані особи не підходять під устав» [15, л. 178].

Після смерті свого батька та обмеженістю фінансової підтримки, О. О. Кочубинський на останніх курсах університету залишився на державному утриманні. Ще до затвердження в ступені кандидата, восени 1867 р. за пропозицією директора Володимирської гімназії В. О. Еміна, відомого дослідника вірменського народу, випускника О. О. Кочубинського було призначено вчителем російської словесності у Володимир-на-Клязьмі.

Величезне бажання повернутися на батьківщину та перспектива розвитку в галузі славістики, змусило О. О. Кочубинського звернутися до попечителя Одеського навчального округу С. П. Голубцова [12, с. 12]. В короткий термін він був переведений до Одеси, де у вересні 1868 р. став викладачем російської словесності Одеської другої гімназії, а в січні 1869 р. – Рішельєвської гімназії [5, арк. 2].

В Одесі тільки на викладацькій роботі у гімназіях О. О. Кочубинський не зупинився. 11 травня 1869 р. в день пам'яті Св. Кирила та Мефодія він з

професором В. І. Григоровичем публічно виступив з промовою про значення цих проповідників для всього слов'янського світу [14, с. 570]. Саме тоді, вперше, одеське освічене суспільство познайомилося з молодим науковцем.

У червні 1869 р. О. О. Кочубинський був відряджений попечителем Одеського округу на три місяці за кордон, для вивчення організації роботи німецьких середніх шкіл в Австрії та Пруссії. Ця педагогічна поїздка дала можливість молодому вченому познайомитися особисто зі слов'янськими вченими. Він відвідав Малостранську гімназію директора В. Зеленого в Празі та Кельнську гімназію в Берліні. Свої погляди про успіхи народної освіти серед слов'ян О. О. Кочубинський виклав в невеликій брошурі «Про викладання вітчизняної мови в Чехії та Німеччині» [7].

Керівництво історико-філологічного факультету Новоросійського університету постійно намагалося посилити новими та талановитими співробітниками слов'яно-російське відділення. Старанність О. О. Кочубинського та прагнення присвятити своє життя славістиці імпонувало професору Новоросійського університету В. І. Григоровичу. В Одесі молодий вчитель в 1871 р. здав усний та письмовий іспити на ступінь магістра слов’янської філології. Восени 1971 р., за рекомендацією В. І. Григоровича, було вирішено прийняти О. О. Кочубинського на посаду виконуючого обов'язки доцента кафедри слов'янських наріч історико-філологічного факультету. У своєму відгуку від 27 вересня 1871 р., представленому В. І. Григоровичем на Раді університету, який зіграв вирішальну роль, було зазначено: «процесом своїх праць г. Кочубинський намагався довести покликання своє. Це покликання виправдалося на випробуванні, визнаному досить успішним. І в разі схвалення радою клопотання, запросити г. Кочубинського, який висловив рішучість присвятити праці свої слов'янській філології – взяти участь у викладанні цієї науки» [16, с. 242-243]. На підставі 42 параграфу університетського статуту, Рада університету обрала О. О. Кочубинського на запропоновану посаду по кафедрі слов'янських наріч з 4 жовтня 1871 р. [16, с. 243]. Вже 26 листопада 1871 р. на факультеті ним була проведена вступна лекція «Слов'янські наріччя і порівняльне мовознавство» [8].

В травні 1872 р. для написання магістерської дисертації О.О. Кочубинський просив керівництво факультету представити йому

відряджання за кордон на літній час 1872 р. і 15 днів з оплатою в розмірі 250 руб. [3, арк. 57]. Він пояснював це тим, що рукописні зібрання університетської бібліотеки не могли надати достатній матеріал для вивчення обраної теми. Враховуючи скрутне матеріальне становище молодого вченого, факультет клопотав перед радою з вищевказаними умовами. В результаті балотування про видачу коштів вийшло 17 голосів стверджувальних і 2 негативних. Після узгодження відповідним наказом по Міністерству народної освіти від 10 червня 1872 р. відрядження було дозволено [3, арк. 243]. Крім того, внаслідок малого забезпечення необхідною літературою кафедри слов'янських наріч, історико-філологічний факультет доручив молодому науковцю знайти необхідні книги, а також встановити зв'язки з закордонними представниками книжкової торгівлі.

Зовсім випадково, у ході розгляду питання щодо відрядження О. О. Кочубинського, міністр народної освіти вимагав роз'яснення обставин призначення доцентом молодого кандидата. Річ у тім, що за уставом 1863 р. ніяких вчених ступенів для осіб, які не захистили потрібної дисертації, не було передбачено. Велика роль у вирішенні цього питання належить тодішньому ректору Новоросійського університету Ф. І. Леонтовичу. За допомогою історичної довідки він довів, що особи, які не мали необхідного за статутом 1863 р. наукового ступеня, після закінчення двох років мали право її придбати. В історії російських університетів таким чином були затверджені К. М. Бестужев-Рюмін, І. І. Патлаєвський, Ф. К. Брун й І. С. Некрасов.

Одне із важливих і невирішених питань в ранній біографії вченого пов'язане з вибором теми його магістерської дисертації. Він два рази змінював свою тему. Ще наприкінці 1872 р. він працював над темою «Турецько-польська війна 1621 року та її вираження в слов'янській літературі» [19, л. 49]. Але менше чим за рік його інтереси змінилися і він почав приділяти більшу увагу релігійній боротьбі в Чехії. Можливо у О. О. Кочубинського міг виникнути інтерес до чеської проблематиці в його літній поїздці. Накопичений ним матеріал і підготовка статті про єзуїтів-цензорів в Чехії підштовхнули його до зміни дисертаційної тематики.

У жовтні 1873 р. О. О. Кочубинський захистив дисертацію в Новоросійському університеті на ступінь магістра слов'янської філології «Брати Подобої і чеські католики на початку XVII ст.» [9] та був затверджений доцентом. Його опонентами були професори В. І. Григорович і П. К. Брун. У своїх спогадах сучасник О. О. Кочубинського І. А. Лінніченко пише, що цей процес викликав неабиякий диспут. Професор В. І. Григорович виступив на кафедрі з характерною для нього повчальною і, одночасно, похвальною промовою. Втім, він відрізнявся від своїх колег своєю неординарністю, а його мова завжди була урочистою, навіть помпезною. Заходячи десь здалеку, почав він свій виступ з посмішкою, але чим далі висловлював свою думку, тим голосніше ставала його промова. Під час філіппіки В. І. Григоровича сам О. О. Кочубинський не наважився йому заперечувати і чекав для відповіді закінчення його виступу. «Такі книги, як Ваша, потрібно палити рукою ката» і розгніваний славіст схопився, драматичним жестом кинувши книгу в зриме тільки ним багаття [13, с. 23]. Після цих слів О. О. Кочубинський збліднів і просто позбавився дару мови. Однак, вичекавши тривалу паузу, професор сів на свій стілець, на його обличчі з'явилася приємна посмішка і, звернувшись до публіки, м'яко сказав: «Із заперечень поважного диспутанта ви бачите, якими прекрасними знаннями він володіє, як він опанував свою науку...» [13, с. 23], тим самим схваливши працю молодого науковця.

На цьому випробування молодого науковця не закінчилися. Наприкінці 1873 р. неабияких зусиль коштувало йому вступ на посаду доцента. Це пояснюється тим, що причіпки В. І. Григоровича на його захисті тільки допомогли недоброзичливцям О. О. Кочубинського. Окреслилися дві протиборчі групи і почалася запекла боротьба, в результаті якої балотування все ж здійснилося схвально з перевагою в один голос.

Далі, на початку 1874 р. факультет виніс клопотання перед Радою університету про відправку О. О. Кочубинського за кордон на два роки. Не без участі його супротивників голосування закінчилося нічиєю і Рада відхилила прохання про командирування. Тут слід зазначити, що рішення Ради не задовольнило керівництво факультету і через деякий час було винесено повторне клопотання, але підкріплене окремими позитивними

відгуками на роботу молодого науковця від професорів М. І. Смирнова, В. І. Григоровича, І. В. Ягича та І. С. Некрасова [4, л. 35]. Голосування відбулося на користь О. О. Кочубинського і влітку 1874 р. він був відряджений за кордон в слов'янські землі.

Наукове визнання О. О. Кочубинського в славістичному колі стало можливим вже після університетського закордонного відрядження 1874-1876 рр., яке фактично було вирішальним в його долі як славіста. Університет після В. І. Григоровича, який раптово пішов із життя 19 грудня 1876 р., вперше отримав фахівця такого рівня. Всі мовні розробки та дослідження вченого сприяли написанню ним докторської дисертації «До питань про взаємні відносини слов'янських наріч» [10], яку він захистив у Києві 17 березня 1877 р.

Серед дослідників існує думка, що О. О. Кочубинський був послідовником В. І. Григоровича, засновника слов'янської кафедри в Новоросійському університеті, однак одеський славіст протягом усього життя вважав себе учнем Н. О. Попова, знавця історії південних слов'ян. О. О. Кочубинський майже не працював у галузі занять видатного славіста, він приділяв більшу увагу вивченню історії та мови західних слов'ян. Його увага була приділена дослідженню історії зовнішньої політики Росії – східному питанню. А розгляд цього питання був неможливим без вивчення історії слов'ян на Балканах.

Свої знання О. О. Кочубинський втілив у дисциплінарні курси, які він читав усе життя в Новоросійському університеті: з південнослов'янського мовознавства, з слов'янської літератури та ранньої історії слов'ян, чеської та польської мов [1, с. 137]. Окрім лекцій, викладач розбирав зі студентами різноманітні твори слов'янської літератури, особливо чеської. О. О. Кочубинський був членом багатьох наукових товариств та за життя нагороджений орденами. В цілому, його ідеалістичний світогляд, перебільшення ним ролі Росії та недооцінка історичних подій, внаслідок нерозуміння тогочасних соціально-економічних перетворень, побічно вплинули на результати деяких його робіт. Однак це ніяк не змінює його значний внесок в розвиток російської славістичної науки. Його мовними розробками і історичними дослідженнями слов’янських народів користуються і сучасні вчені.

Все своє життя О. О. Кочубинський присвятив викладанню і вивченню славістики в університеті. Почавши свій шлях з простого вчителя, він піднявся до звання професора, дійсного статського радника та увійшов в історію славістики. Сумлінний виконавець факультетських постанов, урядових наказів, при цьому схильний до зайвого педантизму, О.О. Кочубинський щиро кохав, мабуть, тільки науку.

K. A. Kalyakina

START OF TEACHING A. KOCHUBINSKY IN NOVOROSSIYSK UNIVERSITY

The article represents the beginning of scientific-pedagogical activity A. A. Kochubinsky in Novorossiysk University. Contacts with prominent scientists-Slavists prompted him to make an important choice in favor of Slavonic science and to devote her entire life.

Keywords: *A. Kochubinsky, the Russian Slavic studies, University of Novorossiya, introductory lecture.*

К. А. Калякина

НАЧАЛО ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ А.А. КОЧУБИНСКОГО В НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

В статье отображено начало научно-педагогической деятельности А. А. Кочубинского в Новороссийском университете. Контакты с выдающимися учеными-славистами подтолкнули его сделать важный выбор в пользу славистической науки и посвятить ей всю жизнь.

Ключевые слова: *А. А. Кочубинский, российское славяноведение, Новороссийский университет, вступительная лекция.*

Джерела та література

1. Баранник Л. Ф. Кочубинський Олександр Олександрович / Л. Ф. Баранник, Ф. О. Самойлов // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біограф. словник. Т.3. : К – П. – 2-е вид.,

доп. / відп. ред. В. А. Сминтина, заст. відп. ред. М. О. Подрєзова [та ін.] – Одеса, 2005. – С. 134-140.
2. Воробьёва И. Г. Профессор-славист Нил Александрович Попов. Научная, педагогическая и общественная деятельность / И. Г. Воробьева – Тверь, 1999. – 191 с.
3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.45 (Новоросійський університет). – Оп.7 (1872). – Спр. 8.
4. ДАОО. – Ф.45 (Новоросійський університет). – Оп.7 (1874). – Спр.10.
5. ДАОО. – Ф.45 (Новоросійський університет). – Оп.9 (1907). – Спр. 140.
6. Досталь М. Ю. И. И. Срезневский и его роль в истории отечественного славяноведения / М. Досталь // Славянский вестник. – Вып.2. – М., 2004. – С. 75-82.
7. Кочубинский А. А. Отчет о командировке за границу: О преподавании отечественнного языка в Чехии и Германии / А. А. Кочубинский. – Одесса, 1870. – 57 с.
8. Кочубинский А. А. Славянские наречия и сравнительное языкознание / А. А. Кочубинский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т.VIII. – Одесса, 1872. – С.1-49.
9. Кочубинский А. А. Братья подобои и чешские католики в начале XVII века / А. А. Кочубинский. – Одесса, 1873. – 346 с.
10. Кочубинский А. А. К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий. Основная вокализация плавных сочетаний: конс.+л, ρ+ъ – ь+конс. / А. А. Кочубинский. // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т.XXIII. – Одесса, 1877. – 225 с.
11. Кочубинский А. А. Адмирал Шишков и канцлер Румянцев. Начальные годы русского славяноведения / А. А. Кочубинский. – Одесса, 1887–1888. – 480 с.
12. Кочубинский А. А. Листки из моей биографии / А. А. Кочубинский. – Одесса, 1890. – 17 с.
13. Линниченко И. А. Генерал А. А. Кочубинский / И. А. Линниченко – Одесса, 1916. – 39 с.
14. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка экстра-орд. профессора А. И. Маркевича и академ. списки / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – 734 с.

15. Науково-дослідницький відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф.86 (Григоровича В.І.). – Оп.3. – Спр.81.
16. Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета за 1871 год // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т.VIII. ч. офиц. – Одесса : тип. Ульриха и Шульце, 1872. – С. 191-308.
17. Славяноведение в дореволюционной России : Изучение южных и западных славян / отв. ред. Д. Марков, В. А. Дьяков [та ін.] – М. : Наука, 1988 . – 400 с.
18. Центральний історичний архів м. Москви (далі ЦІАМ). – Ф.418 (Московський університет). – Оп.36 (1867). – Спр.724.
19. ЦІАМ. – Ф.733 (Департамент Народної Просвіти). – Оп.147 (1872). – Спр.642.
20. Юрченкова Л. В. А. А. Кочубинский как историк зарубежного славянства : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. В. Юрченкова – М., 1983. – 24 с.

С. В. Ковальчук

УДК 929Щепкін:32.019.5(470+571)"1906"

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА МИКОЛАЙОВИЧА ЩЕПКІНА У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І СКЛИКАННЯ (27 КВІТНЯ 1906 р. – 8 ЧЕРВНЯ 1906 р.)

У статті автор розглянув думську діяльність відомого громадського, політичного і наукового діяча, голови комітету Партії конституційних-демократів, активного учасника Першої російської революції, першого депутата від Одеси у Державну Думу Російської імперії Євгена Миколайовича Щепкіна.

Ключові слова: *Партія Народної Свободи, Державна Дума, конституціоналізм, парламентаризм.*

Початок ХХ ст. став для Росії часом інтегральної кризи: протистояння суспільства і влади прийняло конфронтаційний характер, до революційного руху приєднувалися широкі верстви населення. Держава,

право, економіка, духовне життя країни вимагали кардинальних реформ. Звернення до історії суспільно-політичної думки і парламентаризму продиктоване бажанням знайти відповіді на болючі питання сучасності, щоб використати вивчений практичний досвід у справі вдосконалення сучасної політичної системи і побудови правової держави. Важливе місце в процесі реформування суспільної практики в Російській імперії посідало народне представництво – Державна Дума.

Об'єктом розгляду є партія конституційних-демократів (Партія Народної Свободи), як головна провідниця ліберальних ідей в Російській імперії. Предметом розгляду є думська діяльність члена партії конституційних демократів в місті Одеса, депутата І Державної Думи – Євгена Миколайовича Щепкіна.

Актуальність даної статті полягає у висвітленні думської діяльності Є. М. Щепкіна та її аналіз, стаття є продовженням комплексного дослідження діяльності комітету партії кадетів та його окремих членів в м. Одеса.

В історіографії є чимала кількість наукових праць, в яких розглянуті суспільно-політичні і наукова біографія Є. М. Щепкіна. Вперше інформацію про професора та його діяльність, як голови комітету кадетів в м. Одеса, можна зустріти у роботі сучасника Є. М. Щепкіна – Сергія Штерна [16]. Власне, перша робота, присвячена Є. М. Щепкіну, була опублікована у 1927 р. викладачем Інституту народної освіти м. Одеси, І. А. Хмельницьким [13]. За своїм обсягом робота невелика і надає стислий опис життєвого шляху Є. М. Щепкіна, його наукову і суспільно-політичну діяльність. Наступна наукова праця побачила світ у 1955 р., вона стала першою, завданням якої було скласти бібліографічний опис всіх робіт самого Є. М. Щепкіна та тих, які присвячені йому[3]. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр. XX ст. інтерес до діяльності Є. М. Щепкіна проявила Т. М. Попова. Її праці насичені архівними та газетними матеріалами, спогадами близьких та друзів. Крім того, необхідно підкреслити, що дослідниця Т. М. Попова ввела у науковий обіг епістолярну спадщину Є. М. Щепкіна, яка інформує про одеський відділ партії кадетів, надає інформацію про хід виборів до І Державної Думи у м. Одеса, взаємовідносини Є. М. Щепкіна з однопартійцями по партії та з ЦК партії [17]. Необхідно вказати, що певну частина робіт у співавторстві

із дослідницею Т. М. Поповою написав також одеський дослідник І. В. Максименко [10]. Політична діяльність Є.М. Щепкіна розглядається в роботах дослідника С. В. Ковальчука в розрізі діяльності одеського комітету партії конституційних демократів [4, 5, 6, 7].

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з моменту обрання Є. М. Щепкіна депутатом І Думи та роботу І Державної Думи – 6 квітня 1906 р. – 8 липня 1906 р.

З 20 лютого 1906 р. в країні почалися вибори до Державної Думи. Вже 6 квітня 1906 р. стало відомо, що від Одеси є два головних кандидати – Є. М. Щепкін та Й. Я. Пергамент [12, 1906, 6 апреля]. На черговому зібранні одеського комітету відбулося голосування комітету за кандидатуру в депутати Державної Думи. Є. М. Щепкін отримав – 14 голосів, Й. Я. Пергамент – 3, К. М. Панкеєв – 2, О.С. Ізгоєв – 2, С. П. Ярошенко, І. І. Драго – 1. Є. М. Щепкіна визнано єдиним кандидатом від одеського комітету «Партії Народної Свободи», як повідомляла газета «Одесский листок» [12, 1906, 9 апреля].

Є. М. Щепкін приступив до обов'язків депутата І Державної Думи з першого дня роботи Думи. Шляхом голосування увійшов до складу комісії 33-х, для написання адреси-відповіді на тронну промову царя Миколи ІІ з нагоди відкриття І Держдуми [2, заседание № 3, с. 44-45].

Під час обговорення адреси царю, проходили дебати, про що свідчить 4-е засідання, яке відбулося 3-го травня. [2, заседание №3, с. 45] У дореволюційній, радянській і сучасній історіографії надавалася і надається неоднозначна оцінка адреси Думи, вона і позитивна, і негативна [1, с. 41-43; 11, с. 90-106; 14, с. 155-158; 15, с. 167-171].

У Державній Думі так само не було однозначного до неї позитивного ставлення і безумовно, що головним двигуном адреси, була партія кадетів. Є. М. Щепкін так само висловився в захист адреси, роблячи наголос на таке «если вам не надоели вторжения в ваши частные жилища, ночные обыски… если вы примирились с безумными ценами на чай и сахар… искусственно поднятыми для обогащения казны… Но если вы действительно жаждите как воздуха и воды, 5 свобод: свободы слова и печати, свободы личности и совести, свободы союзов, собраний, стачек и передвижения… - вы должны присоединиться к адресу…» [2 заседание № 3, с. 45-46].

У першій своїй промові в Думі Є. М. Щепкін підтримав бажання депутата М. М. Ковалевського про невідкладну амністію всіх політичних ув'язнених, як одне з найперших вимог [2, заседание № 3, с. 46]. У своїй промові, Є. М. Щепкін вказував на те, що дана вимога «может испортить установление ярких и искренних отношений между Думой и Верховной властью…», адреса до царя, має стати «программой действий Думы…», вимога повної амністії повинна бути конституційною, що вказує на роботу Думи та її характер. Слова Є.М. Щепкіна підтвердили вже утверджену тезу про те, що адреса до царя і стала програмою дії кадетів в I Думі. Після ухвалення рішення про написання адреси на тронну промову царя, почалися дебати і дискусії з приводу пунктів, які необхідно було б указати в адресі, не тільки ті що «наболіли», але і пункти, що вказують на бажання Думи бути законодавчим, а не законодорадчим органом влади.

На шостому засіданні Є. М. Щепкін увійшов до складу 42-х кадетів-депутатів, які подали на розгляд Думи проект відносно аграрного питання, який складався з 10 пунктів рекомендацій, що бажано було б урахувати до уваги при створенні законопроекту про Земельну реформу [2, заседание № 6, с. 251].

За пропозицією депутата М. С. Онацького бажано було б вказати у адресі до царя про військовий побут, про життя рядового солдата і матроса. Дану пропозицію підтримав Є. М. Щепкін і активно прийняв участь у дебатах: «Я [Щепкін Є. М.], как представитель побережья Черного моря … имею напутствие черноморских матросов. За 5 минут до отхода поезда … матрос протолкался ко мне и, подавая мне руку, сказал: «Не забудьте матросов»» [2, заседание № 4, с. 224]. Після нетривалої промови, у якій Є. М. Щепкін згадав про те, що дане питання виносилося їм у комісію 33-х і було відкинуто (це підтвердив В.Д. Кузьмін –Караваєв) [2, заседание № 4, с. 224-225], він запропонував внести наступну пропозицію в адресу до царя: «Памятуя о тяжком бремени, которое народ несет в армии и флоте Вашего Величества, Государственная Дума озаботится внести начала справедливости и права в условия отбывания воинской повинности». Після дебатів, Є. М. Щепкін знову взяв слово, підкресливши, що вносити дану пропозицію або не вносити вирішує Дума, але : «солдаты и матросы читая наш адрес, скажут, что их забыли». На нашу думку, тут Є. М. Щепкін намагався зіграти на почуттях певної

частини депутатів і нагадати, що всі вони [депутати – С.К.] є захисниками прав населення, яке обрало їх депутатами до Думи.

В кінці дебатів поправка про «військовий побут» була виставлена на голосування і отримала наступні результати: утрималося - 19, за - 251, проти - 78, поправка прийнята. [2, заседание № 4, с. 225]

На 8-му засіданні, Є. М. Щепкін взяв активну участь у дебатах з приводу обговорення відповіді кабінету міністрів на адресу Думи. У своїй промові Є.М. Щепкін зазначив, що своєю відмовою співробітничати з Думою «Совет министров вырвал у нас из рук главное орудие умиротворения и успокоения России…». [2, заседание № 8, с. 337-338]

Як підкреслювалося керівництвом партії, конфлікту не треба боятися: він «вже існує», він почнеться «з перших днів», а тому слід просто ігнорувати уряд, ігнорувати і закони, видані після 17 жовтня 1905 р., ігнорувати Державну Раду, провести всю законодавчу програму у формі «ультиматуму» або «декларації» [8, с. 9]. О. О. Кізеветтер говорив: «если Думу разгонят, то это будет последнее решение правительства, после которого оно перестанет существовать» [11, с. 362-363]. Можна безкінечно продовжувати перелік подібних висловлювань. Центральний комітет кадетської партії спішно склав проект резолюції III з'їзду (квітень 1906 р.), який закінчувався заявою, що «не какие преграды, создаваемые правительством, не удержат народних избранников от выполнения обязанностей, возложеных на них народом» [8, с. 4]. Це був вже стиль виступів депутатів I Думи від кадетів, вони вірили, що в тяжку хвилину прийде допомога народу. У свої доповіді Є. М. Щепкін, також підкреслював силу і вплив народу, який не залишить своїх обранців. [2, заседание № 8, с. 338]

Є. М. Щепкін прийняв участь у розробці і поданні пропозиції «Основные положения законов о гражданском равенстве», загалом під проектом підписи поставили 151 депутат Думи від різних фракцій та партій [2, заседание № 9, с. 277-279].

27 травня, на 16-му засіданні Думи, Є.М. Щепкін прийняв участь у роботі над запитами, які поступили від депутатів та населення країни до Державної Думи. Запит під номером один, від П. Я. Ростовцева, І. І. Петрункевича, Є. М. Щепкіна стосувався арешту та виселення земського лікаря М. П. Трунова з Москви до Туруханського краю,

Єнісейської губернії без будь яких на то підстав [2, заседание № 16, с. 727-723-279]. Запит був переданий у думську комісію, яка займалася справами, пов'язаними із порушеннями з боку міністерства внутрішніх справ.

На 17-у засіданні, Є. М. Щепкін вступив у перепалку із графом П. О. Гейденом через питання, за яким принципом мають утворюватися думські комісії. Граф П. О. Гейден наголошував на позапартійності в комісіях, Є. М. Щепкін йому зробив зауваження «Ваша партия предствлаяет меньшенство в Думе, тогда как моя вместе с другой большинство и этот фактор должен учитываться. Потому что мы предствляем большинство страны…» [2, заседание № 17, с. 753-754]. Депутат-кадет М. М. Вінавер осудив виступ Є. М. Щепкіна, за надто різкі вирази по відношенню до інших партій [2, заседание № 17, с. 755].

Прізвище Є. М. Щепкіна стоїть під запитами депутатів думи до міністра внутрішніх справ, з питань порушення прав людини та незаконних арештів, це пов'язано із тим, що він входив до складу комісії 33-х, яка розглядала порушення урядовців на місцях. [2, заседание № 17, с. 801-802]

Серед справ, які розглядалися на 19-у засіданні 1 червня, була заява від 30 депутатів на ім'я голови Думи, щодо недоторканості особи депутата, одним із укладачів був проф. Є. М. Щепкін. [2, заседание № 19, с. 887-888]

19-є засідання Думи стало, на наш погляд, яскравим в думській діяльності Є. М. Щепкіна. Під час чергового розбору запитань, які поступили на ім'я Думи або на окремих депутатів, поза чергою були розглянуті запити за номерами 92, 93, 94. В обидва рази ініціатором цих запитів був Є. М. Щепкін [2, заседание № 19, с. 916-919]. У запиті під номером 92, Є. М. Щепкін від імені населення Одеси, звертається до міністра внутрішніх справ, «почему в городе продолжает действоввовать военное положение введенное, 29 ноября 1905 года градоначальником, и не отменено в связи с принятием Основных законов от 23 апреля 1906 года, которые формируют новый общественный и политический уклад в государстве, в городе же продолжает действовать военное положение и на дает ему нормально функционировать…». У свої доповіді відносно цього запиту, Є. М. Щепкін наполягав на прийнятті цього

запиту, враховуючи те, що «военное положение давно и безусловно осуждено большинством Государственной Думы…», Є. М. Щепкін підкреслив, що «Наш запрос может и не дать фактических результатов, но окажет нравственную поддержку нашим избирателям и выборщикам, живущим под гнетом военного положения…» [2, заседание № 19, с. 918]. Запит під номером 93 на ім'я міністра внутрішніх справ, стосувався інженера Миколаївської залізної дороги В. В. Тітова, який був заарештований 8 грудня 1905 р. без будь-яких обвинувачень і залишався у в'язниці до сих пір [2, заседание № 19, с. 918]. Після обговорення секретар Думи перейшов до оголошення запиту під номером 94, під яким підписалися «Члены Государственной Думы Кареев, Щепкин и Горшков, полученной из г. Ананьева Херсонской губернии…». Цей запит теж на ім'я міністра внутрішніх справ, стосувався долі викладача ананьївської гімназії Івана Оршіна. Він був заарештований без будь яких обвинувачень, 5 місяців перебував у в'язниці і був попереджений, що буде висланий у Сибір. Є. М. Щепкін підкреслив надзвичайність і цього запиту [2, заседание № 19, с. 920].

2 червня одним з найважливіших справ Думи була Белостокська справа, пов'язана із погромами і вбивствами єврейського населення в місті. Депутати, серед яких активно виступав Є. М. Щепкін, зробили запит на ім'я міністра внутрішніх справ: «что намерен предпринять г. министр против погром, убивств … над еврейским населеним в других местностях империи? ». Після Бєлостокського погрому в Думі збільшилося запитів відносно розширення прав національних меншин або їх зрівняння із руським населенням. На 23-у засіданні дискусії велись відносно мусульманського населення Російської імперії та єврейства. Є. М. Щепкін виступив із пропозицією відмінити всі закони, що утискують єврейське населення. За словами Є. М. Щепкіна: «каждый, кто интересовался еврейским вопросом, тот знает, что можно в один вечер перечислить все статьи, которые могут быть отменены без всякого ущерба законодательству». Його промова була позитивно зустрінута у Думі. [2, заседание № 23, с. 1110-1111]

На хвилі єврейських погромів на ім'я депутатів єврейської національності, збільшилися листи від населення із проханнями допомогти. З підвищенням антисімитських настроїв в державі,

Є. М. Щепкін встав на захист питання конституційних прав єврейського населення [2, заседание № 23, с. 1151-1153].

На 27-у засіданні від 15 червня 1906 р. в робочому порядку Дума розглядала легальність виборів депутатів та запити від депутатів і населення. Запит під номером 20: «в одесских тюрмах начали голодовку политические арестанты: крестьяне, учителя, врачи… по пять месяцев без допроса и обвинений. 10 июня объявили о голодовке…». Запит прийшов на ім'я Є. М. Щепкіна, який взяв слово і наполягав на позачерговому розгляді цього запиту. [2, заседание № 27, с. 1369-1370]

16 червня в Думі був зареєстрований законопроект «О собраниях» і з проханням утворити комісію для його розгляду, укладачами законопроекту були в основному члени фракції «Народної Свобода», серед яких був Є. М. Щепкін. [2, заседание № 28, с. 1444-1447]

19 червня Дума прийняла законопроект «Об отмене смертной казни», на цьому ж засіданні, депутати серед яких був Є. М. Щепкін, подали запит на ім'я військового міністра через те, що у м. Варшава до смертної кари рішенням суду була приречена молода людина без встановлення її провини [2, заседание № 30, с. 1524-1553]. В цей же день, Є. М. Щепкін, як тимчасовий голова комісії 33-х, що займалася розборами запитів на ім'я Думи, доповів по Бєлостокському питанню і роздав рішення комісії [2, заседание № 30, с. 1554]. На 30-у та 31-у засіданні, Є. М. Щепкін був доповідачем про Бєлостокський погром.

На 37-у засіданні він підтримав запит номер 344 жителів Чернігівської губернії Якова та Рівки Деркачь, щодо скасування смертної кари по відношенню до їх доньки, засудженої в Одесі; з приводу цього запита, Є. М. Щепкін мав довгу промову [2, заседание № 37, с. 1937]. Підтримав запит номер 355 на ім'я міністра внутрішніх справ, щодо доктора Г. І. Ростовцева, який без будь яких обвинувачень, був висланий з Москви до Вологодської губернії [2, заседание № 37, с. 1939].

Крім активної участі у розробці законопроектів, виступів та роботи із запитами від населення, Є. М. Щепкін був призначений головою 6-го відділу [1, заседание № 6, с. 281-282]. Взагалі було створено 11 відділів, завданням яких була перевірка всіх депутатів Думи з приводу дотримання ними [депутатами – С.К.] всіх правил під час виборів до Державної Думи. Доповідь про пророблену роботу робив Є. М. Щепкін [2, заседание № 7, с. 289-291].

Необхідно зазначити, що за весь період роботи Думи, жоден відділ не зафіксував порушення законів під час виборів до Думи, виникали тільки спірні питання.

Як депутат І Державної Думи, Є. М. Щепкін дуже уважно відносився до своїх обов'язків і з наснагою сприймав діяльність цього державного органу. Є. М. Щепкін намагався відвідувати всі засідання Думи, крім тих разів коли відвідував Одесу з партійних справ. Під час роботи І Думи, Є. М. Щепкін прийняв участь у розробці трьох законопроектів. В своїх думських промовах він приділяв більшість уваги розширенню демократичних прав та свобод громадян у країні, наголошував на створенні громадянського суспільства.

Велика увага приділялася Є. М. Щепкіним запитам від населення країни на ім'я Думи або її окремих депутатів, особисто тим, які стосувалися порушення цивільних прав людини. Є. М. Щепкін негайно реагував на запити, що поступали від населення Одеси, яке обрало його депутатом. Необхідно зазначити, що ці запити заслуховувалися Думою поза чергою. Певні промови та виступи Є. М. Щепкіна характеризують його, як борця і людину, що вірила у свої погляди і готова була їх відстоювати до кінця. Про це можуть свідчити його «надто різкі висловлення» у бік політичних опонентів та окремих депутатів, за що Є. М. Щепкін навіть отримував зауваження з боку голови Думи та однопартійців.

S. V. Kovalchuk

ACTIVITIES OF EVGENIY SHCHEPKIN IN THE STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE (APRIL 27, 1906 - JUNE 8, 1906)

In the article, the author has considered the Duma activity famous public, political and scientific figure, head of the committee of the Constitutional Democratic Party, an active participant in the First Russian Revolution, first deputy from Odesa in State Duma of the Russian empire Evgeny Shchepkin.

Key words: Party of Public Liberty, the State Duma, constitutionalism, parliamentarism.

С. В. Ковальчук

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВГЕНИЯ НИКОЛАЕВИЧА ЩЕПКИНА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ I СОЗЫВА (27 АПРЕЛЯ 1906 г. – 8 ИЮНЯ 1906 г.)

В статье автор рассмотрел думскую деятельность известного общественного, политического и научного деятеля, главы комитета Партии конституционных демократов, активного участника Первой российской революции, первого депутата от Одессы в Государственную Думу Российской империи Евгения Николаевича Щепкина.

Ключевые слова: Партия Народной Свободы, Государственная Дума, конституционализм, парламентаризм.

Джерела та література

1. Васильев Н. П. Правда о кадетах / Н.П. Васильев. – СПб., 1912. – 95 с.
2. Государственная Дума. Стенографические отчеты, 1 Созыв. 1-я Сессия. – СПб., 1906.
3. Евгений Николаевич Щепкин. Опыт библиографии / сост. Жакулина Е.С. – Одесса, 1955. – 8 с.
4. Ковальчук С. В. Висвітлення діяльності Одеського відділення партії кадетів в жовтні-грудні 1905 р. на сторінках Одеської преси / С. В. Ковальчук // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2010. – № 2 (103). – С. 169-175.
5. Ковальчук С. Кадеты в период между I и II Госдумами (по материалам газеты «Одесский листок») / С.В. Ковальчук // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький університет, 2012. – Вип. 590-591. – С. 136-140.
6. Ковальчук С. В. Комітет партії Народної свободи в Одесі. Жовтень 1905 – січень 1906 рр. (На матеріалах газети «Одесский листок») / С. В. Ковальчук // Записки історичного факультету / ОНУ імені

І. І. Мечникова. – Одеса, Астропринт, 2009. – Вип. № 20. – С. 251-260.
7. Ковальчук С. В. Одеські кадети на сторінках партійної преси (за матеріалами газети «Речь» та журналу «Вестник партии народной свободы») / С. В. Ковальчук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний науковий збірник. – Серія: Історія. – 2011. – Вип. № 22. – С. 186-194.
8. Конституционно-демократическая партия (Партия Народной Свободы) // Постановления 3-го съезда 21-25 апреля 1906 г. и Устав партии. – СПб., 1906. – 20 с.
9. Маклаков В. А. Первая Государственная Дума. Воспоминания современника / А. В. Маклаков – М. : Центрполиграф, 2006. – 336 с.
10. Максименко И. В. Выборы Е. Н. Щепкина в первую Государственную Думу (по материалам периодической печати) / И. В. Максименко //. – Записки исторического факультета / ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – № 7. – С. 138-146.
11. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков [под ред. М. М. Карповича и Б. И. Элькина]. – Нью Йорк : Издательство имени Чехова, 1955. – Т. 2 – 397 с.
12. Одесский листок. Ежедневная, общественно-политическая, коммерческая газета. – Одесса, 1905-1907 гг.
13. Хмельницкий И. А. Общественно-политическая физиономия Е. Н. Щепкина / И. А. Хмельницкий // Памяти Е. Н. Щепкина (1860-1920). – Одесса, 1927. – 40 с.
14. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг. / Е.Д. Черменский. – М. : Соцэгиз, 1939. – 374 с.
15. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1983. – 327 с.
16. Штерн С. Десятилетие Конституционно-демократической партии в Одессе / С. Штерн. – Одесса : Одесский листок, 1915. – 14 с.
17. Щепкин Евгений Николаевич (1860-1920) : библиографический указатель / отв. ред. Т. Н. Попова. – Одесса, 1998. – 130 с.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

А. О. Добролюбський, Д. М. Янов

УДК 737.1:904:069.013(477.74-22)"13/18"

ЗНАХІДКИ МОНЕТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПОЧАТКУ XIX ст. НА ТЕРИТОРІЇ ІЗМАЇЛА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЯ ПРИДУНАВ'Я)[2]

В статті розглядаються знахідки монет на території Ізмаїлу, які зберігаються в Ізмаїльському історико-краєзнавчому музеї Придунав'я. Частина монет була знайдена під час археологічних досліджень на території Ізмаїльскої фортеці в 1989 і 1991 рр., інша частина була передана до музею приватними особами. Нумізматичні знахідки в Ізмаїлі дозволяють виявити в середньовічній та новій історії періоди, коли дана територія була заселена.

***Ключові слова**: Ізмаїльська фортеця, акче, мангир.*

Нумізматичні знахідки є важливим джерелом для вивчення різноманітних аспектів політичної та соціально-економічної історії певного регіону, перш за все, – історії грошового обігу.

Вперше нумізматичні знахідки з розкопок Ізмаїльської фортеці були опубліковані Т. М. Кокоржицькою в 1990 р. Дослідницею були розглянуті знахідки монет Речі Посполитої, Швеції та Росії з розкопок 1989 р., що проводилися під керівництвом одного зі співавторів даної статті [9, с. 178-180]. Дослідження і публікація знахідок східних монет в нижньому Придунав'ї почалося нещодавно. Серед публікацій, які висвітлюють цю проблему, можна назвати статті А. В. Кривенка та А. А. Казарова про

[2] Автори статті висловлюють глибоку подяку Р.А. Ісламову за допомогу в ідентифікації монет, а також співробітникам Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я: директорові О.М. Тирон, заступникові директора С.В. Паламарчук та гол. хранителю фондів Г.П. Сюпюр, за наданий дозвіл та допомогу в роботі з монетами.

знахідки монет Золотої Орди на території Орловського городища [11, с. 25-37], та Р. А. Ісламова, який вперше опублікував знахідки монет на території Ізмаїла [5, с. 114-122], а також виділив окрему групу наслідувань монетам Кримського ханства, обіг яких мав локальний характер в межах нижнього Придунав'я [4, с. 93-94]. Р. А. Ісламов вперше застосував нумізматичні знахідки на території Ізмаїльської фортеці як джерело для виявлення часу заснування османського Ізмаїлу. Дослідник помітив, що османські монети в Ізмаїлі зустрічаються лише починаючи з періоду правління Мехмеда IV (1648-1687 рр.), також висловив сумнів щодо достовірності свідчення турецького хроніста Мустафи Селянікі про побудову міста і фортеці Ізмаїл в 1590 р. євнухом Мехмедом-агою, і вказав на неможливість побудови нової фортеці із-за війни з Габсбургами 1592–1606 рр., яка закінчилася підписанням мирного договору, однією з умов якого була заборона будувати нові фортеці. Тому Р. А. Ісламов відносить виникнення міста Ізмаїла до середини XVII ст., до цього, з першої третини XVII ст., на його думку, біля переправи Ісмаїл-Гедічі існувало невелике село [5, с. 114-121]. Проте найбільш ранні документи, що вказують на час заснування Ізмаїла, відносяться до 1542 і 1560 рр. [8, с. 47; 14, с. 168]. Данні про заснування Ізмаїльської фортеці в 1590 р. не узгоджується з письмовими свідченнями середини XVII ст. Архідиякон Павло Алеппський, повертаючись з патріархом Макарієм в 1658 р. з Москви, згадує про місто Ізмаїл, і нічого не повідомляє про існування тут фортеці [13, с. 105]. Евлія Челебі, котрий відвідав Ізмаїл в 1657 і 1659 рр., писав: «…ми за три дні переправилися через Великий Дунай навпроти міста Ізмаїла і прибули у фортецю Ізмаїл». Проте нижче він пише: «…а так як фортеці нема, то нема і коменданта» [16, с. 31-32]. На думку С. В. Паламарчук, це протиріччя може бути поясненим помилкою в першій фразі, або мова йде про дві частини Ізмаїла – незначно укріплену, без воєнної фортеці, західну частину, і зовсім не укріплену східну слободу [14, с. 172, 175]. Евлія Челебі також повідомляє, що Ізмаїл є творінням Салсала (припускають, що мова йде про молдавського господаря Олександра Доброго [14, с. 168]), «місто це в 889 році[3] завоював капудан султана Баязіда хана Ісмаїл, тому його називають містом Ізмаїлом»

[3] 1484 р.

[16, с. 31]. Відсутність фортеці в Ізмаїлі також підтверджується свідченням французького інженера Ґійома Левассера де Боплана, який перебував на польській службі в 1630–1647 рр.: «Ізмаїл – турецьке місто, воно зовсім не оточене мурами» [2, с. 59]. Таким чином, письмові джерела свідчать про відсутність фортеці в Ізмаїлі до 60-х рр. XVII ст. С. В. Паламарчук припускає, що укріплення Ізмаїла могли бути побудовані на початку XVIII ст. – у зв'язку з повстанням татар 1702 р. та Прутським походом Петра I в 1711 р. [14, с. 175-176].

Дана стаття присвячена публікації монет з розкопок на території Ізмаїльської фортеці двох експедицій Одеського охоронного археологічного центру при Управлінні культури Одеського облвиконкому: вже згаданої вище експедиції 1989 р. [3, с. 168-177], та експедиції під керіництвом В. С. Бейлекчі та В. В. Бейлекчі в 1991 р., а також монет, які були передані до ІІКМ Придунав'я приватними особами. Частина знахідок (№№ 19, 21, 30, 35, 36, 37, 40, 41, 43), за свідченням осіб, що знайшли монети, походять з території Ізмаїльської фортеці; місця знахідок інших монет невідомі, але, вірогідно, це територія м. Ізмаїла та околиць. Також в нумізматичній колекції ІІКМ Придунав'я зберігається вагова гирька, вірогідно османська (№ 45).

Найбільш рання з даних монет – пул бейліка Джандар (Ісфендіар), відноситься до періоду правління Джелала ад-дін Баязіда-бея, (1361-1385 рр.) Слід вказати на те, що в історіографії довгий час було прийнято вважати про існування поселення Сміл, за одним з припущень, в період IV-XIV ст., проте це припущення не має суттєвих доказів [3, с. 169; 14, с. 166]. Серед нумізматичних знахідок відомі візантійські монети кінця X – початку XII ст. [3, с. 169; 5, с. 118; 6, с. 80-81]. На думку Р. А. Ісламова, це свідчить про існування невеликого поселення в X-XI ст., яке занепадає в XII ст. [5, с. 118]. З монет XIV ст. була відома лише знахідка пула типу «Костешти-Гирля», що датується серединою століття. Проте ця монета була проколота і, вірогідно, використовувалася як амулет, тому її втрата може датуватися пізнішим часом. Р. А. Ісламов називає період XIII-XVI ст. в історії Ізмаїльської землі, як «темний» – невелика кількість знахідок монет цього періоду, на думку дослідника, ставить під сумнів існування тут поселення [5, с. 118].

Проте, слід зазначити, що монети Анатолійських бейліків брали участь в грошовому обігу в Північному Причорномор'ї поряд з монетами Золотої Орди, і знахідки цих монет зазвичай концентруються на території золотоординських поселень [10, с. 28-29]. Тому пул Джандара може бути пов'язаний якимось чином із поселенням в районі с. Орловка (Ренійський район), де була знайдена велика кількість золотоординських монет [11, с. 25-37]. Можна також припустити, що ця монета може свідчити і про існування поселення власне на території Ізмаїла. Можливо, нові знахідки в майбутньому дозволять зробити конкретніші висновки в цьому питанні.

До монет «темного періоду» Р. А. Ісламов відносить також знахідки невеликої кількості польських, литовських та угорських монет кінця XV – XVI ст. [5, с. 118]. До цієї ж категорії можемо віднести акче Кримського ханства, Менглі Гірея I, що датується 1494-1495 рр. (публікується в даній статті під № 39). Ця монета може бути пов'язана з кочовим татарським населенням. Оскільки буджакські татари і ногайці знаходилися у підпорядкуванні Кримського хана (згодом також і адміністрації Сілістрійсько-Очаківського еялету) [1, с. 86-87; 15, с. 76], вони могли використовувати в обігу кримські акче.

Більшість монет, що публікується в даній статті, відноситься до XVII ст.: біллонні акче (що карбувалися приблизно в першій – третій чверті XVII ст.), обрізані вже під стандарт періоду правління Сулеймана II (1687–1691 рр.) – 0,16 г [12, с. 238], та мідні мангри, що також карбувалися в цей період. Проте присутні і такі знахідки, котрі можна віднести до кінця XVI – середини XVII ст. (№№ 1, 19, 20, 21, 41).

Таким чином, знахідки османських монет, що публікуються в даній статті, дозволяють говорити про існування османського Ізмаїла принаймні з кінця XVI – першої половини XVII ст. Ці дані узгоджуються з писемними свідченнями про заснування Ізмаїла в 1590 р. [7, с. 76; 14, с. 169-170]. Проте більшість монет відноситься до кінця XVII ст., що підтверджує висновки дослідників про пізній час (порівняно з часом заснування поселення) будівництва Ізмаїльської фортеці [5, с. 121; 14, с. 175].

Монети, знайдені під час археологічних досліджень на території Ізмаїльської фортеці

Османська імперія

1. [ІІКМП Н-322, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 5, № 48а]. Акче (AR-BI), вірогідно, Мехмед ІІІ (1595 – 1603 рр.), м.д. Костантинія. 0,05 г, обламана.

2. [ІІКМП Н-325, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 1а, № 44]. Акче (AR-BI) XVII ст. 0,2 г, стерта.

3. [ІІКМП Н-330, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 1, № 27] Акче (AR-BI) XVII ст., м.д. Костантинія. 0,25 г, частково стерта.

4. [ІІКМП Н-329, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 2, № 47]. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана ІІ (1687-1691 рр.). 0,17 г, стерта.

5. [ІІКМП Н-320, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 6, № 90]. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана ІІ (1687 – 1691 рр.). 0,11 г, стерта.

6. [ІІКМП Н-324, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, № 32]. Мангир (AE), Сулейман ІІ (1687 – 1691 рр.), м.д. Костантинія. 1,1 г, частково стерта, проколота.

7. [ІІКМП Н-331, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, кв. А-1, №45]. Мангир (AE), Сулейман ІІ (1687 – 1691 рр.), м.д. Костантинія. 1,63 г, частково стерта.

8. [ІІКМП Н-178, Ізмаїльська фортеця-91, ш. 1, яма 1, гл. 70 см]. Мангир (AE), Сулейман ІІ (1687–1691 рр.) або Ахмед ІІ (1691–1695 рр.), м.д. Костантинія. 0,71 г, частково стерта, окислена.

9. [ІІКМП Н-318, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 5, № 74]. Пара (AR-BI) (тип без тугри), Ахмед ІІІ, (1703 – 1730 рр.). 0,47 г, частково стерта.

10. [ІІКМП Н-327, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, № 77]. Пара (AR-BI), Махмуд ІІ (1808 – 1839 рр.), м.д. Міср (Єгипет), 8 рік правління. 0,1 г.

11. [ІІКМП Н-323, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 5, № 48]. Пара (AR-BI) XVIII – поч. XIX ст. 0,05 г, обламана.

12. [ІІКМП Н-332, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, кв. Б-Б.] (2 монети): 1) Пара (AR-BI) XVIII – поч. XIX ст. 0,1 г, обламана; 2) те ж саме, 0,06 г, обламана.

Не ідентифіковані

13. [ІІКМП Н-177, Ізмаїльська фортеця-91, ш. 3, пох. 7]. Акче Османської імперії або Кримського ханства кінця XVI – першої половини XVII ст. 0,36 г, частково стерта.

14. [ІІКМП Н-319, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, земл. І, № 1]. 0,32 г, стерта, обламана.

15. [ІІКМП Н-321, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 3, № 28]. Монета мідна, з залишками посріблення. 0,17 г, стерта.

16. [ІІКМП Н-326, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 6, № 89]. 0,1 г.

17. [ІІКМП Н-328, Ізмаїльська фортеця-89, р. І, яма 6, № 86]. 0,18 г, двічі пробита.

Монети, які були передані приватними особами до музею Придунав'я

Бейлик Джандар (Ісфендіар)

18. [ІІКМП Н-2410]. Пул (AE), Джелал ад-дін Баязід-бей, (1361 – 1385 рр.). 2,07 г, частково стерта.

Османська імперія

19. [ІІКМП Н-2424]. Акче (AR-BI), Мехмед III (1595 – 1603 рр.), м.д. Костантинія. 838˚, 0,13/0,11 г (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

20. [ІІКМП Н-1473]. Медіні (?) (AR), Ахмед I (1603 – 1617 рр.), м.д. Амід. 0,78 г.

21. [ІІКМП Н-2088]. Бешлик (AR-BI), Ібрагім I (1640 – 1648 рр.). 1,52 г (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

22. [ІІКМП Н-1428]. Акче (AR-BI) XVII ст. 0,27 г, стерта.

23. [ІІКМП Н-1429]. Акче (AR-BI) XVII ст. 0,29 г, частково стерта.

24. [ІІКМП Н-1432] Акче (AR-BI), Ахмед I (1603 – 1617 рр.) або Мехмед IV (1648 – 1687 рр.), м.д. Костантинія, обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687 – 1691 рр.). 0,14 г.

25. [ІІКМП Н-1424]. Можливо, акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687 – 1691 рр.). 0,18 г, стерта.

26. [ІІКМП Н-1425]. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687 – 1691 рр.). 0,1 г, стерта.

27. [ІІКМП Н-1492]. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687 – 1691 рр.). 0,15 г, стерта.

28. [ІІКМП Н-1426]. Акче (AR-BI), Ібрагім I (1640–1648 рр.), м.д. Костантинія, обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687 – 1691 рр.). 0,19 г.

29. [ІІКМП Н-1427]. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687–1691 рр.). 0,17 г, стерта, окислена.

30. [ІІКМП ІБ-946]. Мангир (AE), Сулейман II (1687 – 1691 рр.). 0,86 г, частково стерта, окислена (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

31. [ІІКМП Н-1470]. Мангир (AE), Сулейман II (1687 – 1691 рр.), м.д. Костантинія. 1,07 г.

32. [ІІКМП Н-1471]. Мангир (AE), Сулейман II (1687 – 1691 рр.), м.д. Костантинія. 1,06 г.

33. [ІІКМП Н-1472]. Мангир (AE), Сулейман II (1687 – 1691 рр.), м.д. Костантинія. 1,63 г.

34. [ІІКМП Н-1474]. Мангир (AE), Сулейман II (1687 – 1691 рр.) або Ахмед II (1691 – 1695 рр.), м.д. Босна. 1,49 г.

35. [ІІКМП Н-2040]. Акче (AR-BI), Ахмед III (1703 – 1730 рр.), м.д. Костантинія. 830˚, 0,18/0,15 г, проколота (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

36. [ІІКМП Н-2041]. Пара (AR-BI), Мустафа III (1757 – 1774 рр.), м.д. Ісламбол. 0,41 г, проколота, окислена (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

37. [ІІКМП Н-2042]. Пара (AR-BI), Мустафа III (1757 – 1774 рр.), 7 рік правління, м.д. Ісламбол. 600˚, 0,33/0,2 г, проколота (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

38. [ІІКМП Н-1482]. Пара (AR-BI) XVIII – поч. XIX ст. 0,13 г, частково стерта, обламана.

Кримське ханство

39. [ІІКМП Н-1475]. Акче (AR-BI), Менглі Гірей I, м.д. Кафа, 900 р. хіджри (1494 – 1495 рр.) [Ретовский: 297, № 139, Taf. VI, № 131]. 0,7 г.

40. [ІІКМП Н-2043]. Бешлик (AR-BI) XVIII ст., м.д. Бахчисарай. 150˚, 0,51/0,08 г, частково стерта (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

Річ Посполита

41. [ІІКМП Н-2044]. Солід литовський (AR-BI), Сигізмунд ІІІ Ваза (1587-1632 рр.). 150˚, 0,33/0,05 г (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

Росія

42. [ІІКМП Н-1481]. Копійна деньга XVI – XVII ст. 0,42 г, частково стерта.

Грузія під владою Афшарідів

43. [ІІКМП Н-2191]. 6 шахі, Надір-шах, Тифліс, 1151 р. хіджри (1738-1739 рр.). 925˚, 6,65/6,15 г, 17-18 мм (знайдена на тер. фортеці Ізмаїл).

Не ідентифіковані

44. [ІІКМП Н-1430]. 0,24 г, стерта, обламана.

45. [ІІКМП Н-2192]. вагова гирька (вірогідно, османська), з залишками надпису арабськими буквами. 10,9 г.

A .O. Dobrolubsky, D. M. Yanov

THE FINDS OF COINS OF THE SECOND HALF OF XIV – BEGINNING OF XIX CENTURIES ON THE TERRITORY OF IZMAIL (BASED ON THE MATERIALS OF THE IZMAIL LOCAL MUSEUM OF DANUBE REGION)

The article focuses on the finds of coins on the territory of Izmail, which are stored in the Izmail local museum of Danube region. Part of the coins was found during the archaeological researches on the territory of the Izmail fortress in 1989 and 1991, the other part was given to the museum by private individuals. The numismatic finds in Izmail can define periods in the medieval and modern history, when this area was inhabited.

Key words: *Izmail fortress, akche, mangir.*

А. О. Добролюбский, Д. М. Янов

НАХОДКИ МОНЕТ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIV – НАЧАЛА XIX ВВ. НА ТЕРРИТОРИИ ИЗМАИЛА (ПО МАТЕРИАЛАМ КОЛЛЕКЦИИ ИЗМАИЛЬСКОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ПРИДУНАВЬЯ)

В статье рассматриваются находки монет на территории Измаила, которые хранятся в Измаильском историко-краеведческом музее Придунавья. Часть монет была найдена во время археологических исследований на территории Измаильской крепости в 1989 и 1991 гг., другая часть была передана музею частными лицами. Нумизматические находки в Измаиле позволяют выявить в средневековой и новой истории периоды, когда данная территория была заселена.

Ключевые слова: *Измаильская крепость, акче, мангыр.*

Джерела та література

1. Бачинский А. Д. Буджакская Орда в XVI – XVII вв. (историко-археологический очерк) / А. Д. Бачинский, А. О. Добролюбский // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: «Штиинца», 1988. – С. 82-94.

2. Боплан Ґ. Опис України / Ґ. Боплан; [пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика]. – Львів: НВП «Мета», 1998 – 180 с.

3. Добролюбский А. О. Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила / А. О. Добролюбский, И. Н. Дынник // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности. – Вып. 1. – Одесса-Запорожье, 1990. – С. 168-177.

4. Исламов Р. Чеканка медных монет в XVII – XVIII вв. на Нижнем Дунае / Р. Исламов // Восточная нумизматика в Украине. – Ч. III: Раздел II. Исторические заметки. – К., 2013. – С. 93-94.

5. Исламов Р. Основание и развитие города Измаила в свете нумизматических находок / Р. Исламов // Восточная нумизматика в

Украине. – Ч. III: Раздел I. Нумизматика Улуса Джучи и Крымского ханства XIII – XVIII вв. – К., 2013. – С. 114-122.

6. Карышковский П. О. Находки позднеримских и византийских монет в Одесской области / П. О. Карышковский // МАСП. – Вып. 7. – Одесса: «Маяк», 1971. – С. 78-86.

7. Киртоагэ И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII в. / И. Г. Киртоагэ // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: «Штиинца», 1988. – С. 72-81.

8. Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595) / И.Г. Киртоагэ. – Кишинев: «Штиинца», 1992 – 106 с.

9. Кокоржицкая Т.Н. Монетные находки из раскопок Измаила / Т. Н. Кокоржицкая // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности. – Вып. 1. – Одесса-Запорожье, 1990. – С. 178-180.

10. Кривенко А. В. Малоазийские монеты XIII – первой четверти XV вв. Из находок в Пруто-Днестровье / А. В. Кривенко, Е. Ю. Гончаров // Al XIV-lea simpozion de numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor. – Chişinău, 2013. – P. 27-29.

11. Кривенко А. В. Джучидские монеты из находок у с. Орловка (Одесская область Украины) / А. В. Кривенко, А. А. Казаров // Нумизматика Золотой Орды. – Вып. 2. – Казань, 2012. – С. 25-37.

12. Огуй О. Д. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови / О. Д. Огуй // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 7. – К., 2004. – С 234-266.

13. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию / Павел Алеппский; [пер. с араб. Г. Муркоса]. – Вып. V. – 245 с.

14. Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия / С.В. Паламарчук. – Одесса: «Астропринт», 2008. – 284 с.

15. Середа А. Г. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в. / А. Г. Середа – София: Дио мира, 2009. – 262 с.

16. Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Эвлия Челеби. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – 338 с.

17. Retowski O. Die Münzen der Gireï / O. Retowski // ТМНО. – Т. 2. Вып. 3. – М., 1901. – 308 с.

Список скорочень:

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья

ТМНО – Труды московского нумизматического общества

Р. М. Конта

УДК 930(477):39:061.22”19”

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ШЕВЧЕНКА НА ПОЧАТКУ XX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ «ХРОНІКИ НТШ»)

У статті на основі аналізу «Хроніки НТШ» початку XX століття розглядається питання збирання етнографічних матеріалів членами Наукового товариства ім. Шевченка.

Ключові слова: *Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, «Хроніка».*

Після заснування окремого друкованого органу Наукового товариство ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство) під назвою «Хроніка НТШ» (далі – «Хроніка») це видання стало важливим джерелом формування знання про розвиток української етнології в Товаристві. Редакторами «Хроніки» велася системна робота по висвітленню основних досягнень українських етнографів-членів НТШ серед яких варто виділити проведення масштабних етнографічних та етнографічно-антропологічних експедицій. На сторінках «Хроніки» можна знайти інформацію не лише про організаційні заходи пов’язані із збиранням етнографічного матеріалу, але й відомості про методологічну складову етнографічної роботи, а також думки вчених Товариства щодо перспектив розвитку даного наукового

напрямку в Україні разом оцінкою фактичних результатів своєї етнологічної діяльності.

Науковці Товариства аналізували попередні досягнення вчених у справі збирання етнографічного матеріалу з наступним виданням етнографічних збірок, що мало на меті налагодження відповідної роботи в межах НТШ. Застосовуючи новітні методологічні розробки у цій галузі, в тому числі власні, етнологи Товариства намагалися створити етнографічні збірки, які б відповідали визнаним європейським аналогам. Методична робота у цьому напрямку давала позитивні результати. Це помітно з протиставлення власних етнографічних досліджень з іншими аналогічними працями, в яких виявлялися певні недоліки, а саме: використовувались недосконалі методики фіксації етнографічного матеріалу; вносились в зібраний матеріал редакційні зміни, що суттєво знижувало їх наукову цінність тощо.

Прикладом тут може бути справа із друком галицьких пісень зібраних О. Роздольським та покладених на ноти О. Людкевичем, що обговорювалась на засіданні Етнографічної комісії. Вчені прийшли до висновку, що «Буде се перше виданє того роду в нас, бо час і давнійше видавано вже мельодиї народніх пісень (Ліпіньский, Коціпіньский, Кольберг і ин.) то вони – з виїмком мельодий Лисенка – не мають великої вартости, головно через те, що автори робили собі в них довільні зміни, відповідно до смаку, наслідком чого затрачували ся звичайно найважнійші характеристичні прикмети народної пісні» [2, с. 10].

Таким чином, характер вміщених в «Хроніці» матеріалів дозволяє крок за кроком простежити як відбувався розвиток української етнології. Крім постійного огляду нових етнографічних збірок та етнологічних праць НТШ, розгляду ухвалених рішень структурних підрозділів Товариства з питань етнографії разом із фінансовою звітністю особливий інтерес представляють звіти про результати та перебіг проведення етнографічних експедицій. Регулярні повідомлення в «Хроніці», що стосуються цієї проблеми доповнюють один одного та дозволяють скласти загальну картину етнографічного дослідження українських земель членами Товариства.

Так, в 10-ій частині «Хронік» за 1902 р. зазначалося, що на той час збиранням етнографічних матеріалів займалися В. Гнатюк, Л. Гарматій,

А. Веретенник та О. Деревянка звітування яких передбачалося в наступних номерах бюлетеня як і вихід відповідних праць у профільних виданнях Етнографічної комісії. Паралельно наводилися відомості щодо результатів етнографічних пошуків В. Шухевича та О. Роздольського, що включали опис досліджених територій із зазначенням праць, які вже видані чи готуються до друку. Останній відповідно до матеріалів «Хронік» «...збирав дальше на фонограф мельодиї народніх пісень… Разом зібрав доси д. Роздольський, сього і минулого року, коло 1500 мельодий на фонограф» [8]. Отже, в роботі етнографів НТШ можна було помітити системність та послідовність в питанні збирання етнографічних даних.

Така методичність в плануванні та організації етнографічних експедицій членами НТШ відбивалася і на сторінках «Хроніки». Так, вже в 11-ій частині цього друкованого органу продовжувалися друкуватися наукові звіти В. Гнатюка, Л. Гарматія та О. Деревянка. Разом з тим, вказувалися імена інших вчених, які на той час займалися збиранням етнографічного матеріали та звіти, яких планується опублікувати в майбутньому [9].

Ці матеріали, крім переліку етнографічних експедицій, їх учасників, обстежених територій та зібраних матеріалів, містять низку важливих характеристик, що торкаються оцінки якості етнографічної роботи вчених та основних принципів, які застосовували члени НТШ під час збирання етнографічних відомостей. Так, поряд з високими оцінками етнографічних досліджень В. Гнатюка в «Хроніці» містилися методологічні прийоми роботи вченого, а саме: «При записуваню тримав ся він програми етнографічної комісиї і звертав головно увагу на такі материяли, яких доси в нас або зовсім не записувано, або й записувано, але мало. По при те збирав він і матери яли з тих царин, із яких були вже опубліковані в нас окремі збірки, але між тим вибирав зовсім нові річи, яких іще не оголошувано в нас друком» [9, с. 17].

Щодо оцінки етнографічних досліджень Л. Гарматія, то сильною їх стороною, як і у В. Гнатюка було те, що «Опирався він також на вказівках етнографічної комісиї», але за недолік було визнано те, що вчений не вклався у визначений графік та не зібрав усіх запланованих до збору

матеріалів до кінця визначеного терміну: «…не міг (авт. – Л. Гарматій) одначе вичерпати всіх рубрик при записуваню до кінця серпня» [9, с. 17].

Таким чином, як помітно із матеріалів «Хроніки», високу оцінку в НТШ отримували етнографічні матеріали, які були зібрані відповідно до попередньо розробленої програми, графіку і рекомендацій членів Етнографічної комісії, а також стосувалися або досі недосліджених питань або окремих аспектів вже розроблених проблем, які залишилися поза увагою вчених.

Паралельно із звітуванням та оцінкою результатів етнографічних досліджень на сторінках «Хроніки» друкувалися заклики до всіх бажаючих збирати етнографічні дані та рекомендувалося використовувати для цього зимовий період, як найбільш придатний до проведення такого роду роботи: «Етнографічна комісия просить усіх тих людий, що хотіли-б вбирати які небудь етнографічні матеріяли, щоби звертали ся до неї впрост із усякими запитами і інформациями, які вона дуже радо подає. Зимою дуже добре збирати етнографічні матеріяли, бо селяне мають багато вільного часу, особливо вечерами, які можна дуже добре використати» [9, с. 17]. Таким чином, як помітно із процитовано звернення до читачів «Хроніки» члени Товариства заохочували громадськість до активного спілкування з власними фахівцями-енографами щодо всіх проблем пов’язаних із збиранням етнографічного матеріали. Це стимулювало та давало поштовх до активної збиральницької роботи місцевим ентузіастам-аматорам, які переймалися проблемами етнографічного дослідження українських земель. Саме відповідна практика подібних заохочень в подальшому стала важливим фактором у вихованні молодого покоління українських вчених-етнологів.

Виходячи із матеріалів вміщених в «Хроніці» можна зробити висновки про те, що члени НТШ планували масштабне та системне вивчення всіх українських земель, але реалізації поставленого завдання заважав брак коштів. Про це говорилося так: «Етноґрафічна Комісия наміряє виробити систематичний плян дальших екскурзий і відповідних на них праць, виконанє його буде одначе лиш тоді можливе, коли підмога для комісиї буде збільшена, бо кошти екскурзий - особливо в дальші околиці – дуже значні» [10, с. 24].

Важливою як з точки зору отриманих результатів, так і в аспекті висвітлення наукових зв'язків членів НТШ та європейських науковців стала антропологічна експедиція. Дані щодо її організації проливають світло на питання міжнародної наукової співпраці українських та французьких вчених. Відповідно до матеріалів «Хроніки»: «На пропозицію історичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка, піддержану Етнографічною Комісиєю і Виділом Н. Тов. ім. Шевченка у Львові, а також маючи делегацию від Антропольогічного Товариства в Парижі д. Вовк приїхав до Львова, де до того часу Виділом Товариства були вже вроблені належні заходи задля організациї експедиції» [5, с. 13]. Таким чином, науковий авторитет Ф. Вовка як відомого на той час вченого із світовим ім'ям та співпраця НТШ з французьким Антропологічним товариствам відразу надавали такого роду дослідженням наукової легітимності та визнання.

Більше того, на сторінках «Хроніки» зазначалося, що для проведення вказаної експедиції «Специально видрукувані були формуляри антропольоґічних помірів по програмі уложеній д. Вовком ще в Парижі по пораді з директором парижської антропольогічної ляборатоpії професором Л. Мануврієм» [5, с. 13]. Отже, авторитет відомого на той час французького вченого, який долучився до методологічного аспекту проведення антропометричного обстеження українських земель додавав наукової ваги цій експедиції.

Отримані результати експедиції важно переоцінити в аспекті їх значення для всього українського народу, хоча об'єктом дослідження в даному випадку виступало гуцульське населення Карпат, яке як з'ясувалося «…відзначене своїм дуже короткоголовим типом, темним волосєм і темними очима а також і високим зростом, не відріжняєть ся нічим окрім хіба більшої чистоти від загального українського типу і у усякому разі абсолютно не має в собі ніяких відзнак східного чи азіатського походженя, яке надавалось йому деякими авторами на підставі подібности слова Гуцул до назви Узів або Юців» [5, с. 14].

Такі важливі висновки закінчувалися ще більш амбіційними планами: «Задля повної студиї народу що був метою експедициї, було-б дуже пожаданим продовжити початі поміри і доповнити їх помірами в окрузі Космача і на західньому боці Карпат в угорській Руси, дійшовши до

трансільванських Румунів, котрі як з автропольогічних так і з етнографічних поглядів (окрім мови) здаєть ся, мають дуже багато спілького з Гуцулами а через їх з рештою Українців» [5, с. 14].

Саме враховуючи наукову обґрунтованість експедиції як в організаційному так і в методологічному плані її результати стали неспростовними доказами єдності українського народу та мали важливий суспільно-політичний резонанс, оскільки зазначені наукові висновки впливали на бачення українства як окремого етнонаціонального організму. Єдність антропологічного типу українців, наявність власної мови, культури, традицій передбачало необхідність української державності як необхідної складової частини життя нації.

Системність в питанні вивчення субетносів українських горян простежується і в наступних звітах з антропологічних експедицій під керівництвом Ф. Вовка [6]. Незважаючи на те, що за назвою експедиції Ф. Вовка називалися антропологічними за своїм спрямуванням вони були переважно етнографічними в сучасному розумінні цього терміну. Об'єктом дослідження в даному випадку були бойки і гуцули. Крім антропологічних вимірів члени експедиції до якої входили також І. Франко і З. Кузеля, зібрали багатий етнографічних матеріал стосовно господарського життя вказаних субетносів, особливостей архітектури, побуту, ремесел,одягу, торгівлі і т.д.

На сторінках «Хронік» за результатами даної експедиції 1904 р. вказувалося, «…буковинська Гуцульщина не була ще ніким відвідана і антропольоґічні поміри відбулися там у перший раз. Досить велика серія фотографій разом із результатами помірів дасть дуже корисний матеріал і для антропольоґії і для етнографії краю, руське населеннє котрого здаєть ся виявляє тіж самі відміни, як і населеннє галицької Гуцульщини, окрім може де-якого впливу румунського, котрий в усякому разі може ще бути дуже спорним, бодай з погляду антропольоґічного і етнографічного» [6, с. 12].

Саме в цій експедицій був застосований новий метод етнографічно-антропологічного дослідження, а саме: комплексне дослідження цілих родин, про що у «Хроніці» говориться так: «У подорожі сього року вважало ся більше корисним відшукувати антропольогічний матеріял на місті, у його етнографічній обстанові, що давало спроможність окрім

чисто етнографічних студий міряти цілі іноді досить великі родини і робити загальні обсервації типу і його відмін» [6, с. 13].

Важливим елементом звітування про результати проведеної експедиції було виокремлення перспективних напрямків для подальших наукових пошуків. Так, відповідно до результатів експедиції Ф. Вовка 1904 р. зазначалося «…окрім невеликої частини Бойків (на південь від Стрия) і Лемків, майже увесь простір руського склону Карпат був відвіданий і більш; або меньш обсліджений. Дуже пожадано було-б, як би сі студиї були закінчені ще експедиціями на Лемки і на Угорську Русь, досі ще ні з антропольоґічного, ні з етнографічного погляду майже цілком не відому» [6, с. 13].

Про перебіг етнографічних досліджень в НТШ можна також дізнатися із звернень членів цієї організації до збирачів етнографічного матеріалу, де надавалися методологічні рекомендації щодо особливостей цієї роботи та визначали пріоритетні та малодосліджені проблеми для того, щоб зорієнтувати етнографів-аматорів та молодих вчених щодо питань, які до останнього часу залишилися поза увагою вчених. Подібного роду інформація дублювалася як в інших виданнях НТШ, зокрема «Літературно-науковому віснику», так і в інших періодичних виданнях.

Особливістю подібного роду звернень на сторінках «Хроніки» було те, що вони подавалися під авторством тих вчених, які їх розробили, а не були безособового характеру як більшість матеріалів цього видання. Так у зверненні під назвою «До збирачів етнографічних матеріялів» під авторством І. Франка та В. Гнатюка [3] був вміщений матеріал про методологічні особливості фіксування етнографічних даних, який паралельно дублювався у іншому виданні НТШ - «Літературно-науковому віснику» [11, с. 214-215]. Варто наголосити на тому, що методологічні рекомендації вміщенні в цій статті є достатньо розробленими та відповідають сучасним принципам організації та проведення етнографічних досліджень.

Зокрема, автори наголосили на збереженні особливостей говору під час фіксації етнографічного матеріалу, та дали чіткі вказівки щодо технічного аспекту цієї роботи: «Кождий запис мусить бути виразний, читкий, написаний лише на одній стороні паперу. Довші оповіданя найліпше списувати на чвертках звичайного паперу, меньші на вісімках;

приповідки, загадки, віруваня, ліки записувати на маленьких карточках, але все окремо; на одній карточці не можна писати дві приповідки або загадки; карточки по записі звязати шнурочками. аби не порозсипали ся. При довших оповіданях належить під кожним із окрема подати місце запису (село), імя оповідача і записувача; під такими коротким, як приповідки, вистане податі місце, а лише раз на одній картці написати своє імя і тої особи, що говорила» [3, с. 14]. Ця детальна інструкція технічного аспекту збирання етнографічних даних разом із визначенням кола проблем, що плануються до висвітлення в наступних номерах видань Етнографічної комісії сприяли налагодженню планомірної роботи по збиранню етнографічних даних. Вказана інформація дозволяла читачам зорієнтуватися в проблематиці наукових пошуків та забезпечувала наукову цінність зібраних даних.

Звіт про результати етнографічної експедиції 1905 р. за участю Ф. Вовка та З. Кузелі вміщений на сторінках «Хронік» [1] в черговий раз доводив ґрунтовність запланованих заходів по етнографічному вивченню українських земель. Ця експедиція доповнювала попередні дослідження та була спрямована на завершення розпочатого раніше у 1904 р. вивчення галицьких бойків, з'ясування перехідної зони між бойками та гуцулами у Галичині разом з організацією початкового етапу дослідження цих субетносів в Угорщині. Цікаво, що вказаний звіт значився під авторством Ф. Вовка та проливав світло на важливі проблеми української етнології. На відміну від попередньої експедиції В. Гнатюка, учасникам даної експедиції місцевий уряд сприяв у їх дослідженнях. Про це Ф. Вовк говорив так: «На Угорщині експедиції пришлось працювати при найліпших умовах, дякуючи помочи угорського міністерства осьвіти» [1, с. 23].

Оцінка результатів експедиції з точки зору Ф. Вовка була найвищою, оскільки було зібрано значний етнографічний матеріал, а головне – в результаті аналізу отриманих даних зроблено серйозні наукові висновки, які розв'язували багато спірних питань в тогочасній етнологічній науці, а саме:

«1) Про етнічну однаковість східно-південних Бойків і західно-північних, розділених між собою опірськими Бойками чи Тухольцями.

2) Про етнічні відносини Бойків галицьких і угорських.

3) Про існуваннє середньої перехідної зони між Бойками і Гуцулами у Галичині і на Угорщині.

4) Про етнічну однаковість Гуцулів галицьких, буковинських і угорських» [1, с. 26].

Саме ці висновки були покладені в основу ще більш важливих результатів експедиції, які також зводились до переведення наукових знань в площину тогочасних проблем українства в політичному вимірі. Підсумовуючи результати дослідження вказаних субетносів на території західних територій України Ф. Вовк приходить до висновку, що «У загалі усі Гуцули становлять собою цілком гомогенну етнічну групу, один нарід розділений тільки політичними межами» [1, с. 26]. Ці результати кардинальним чином впливали на розвиток етнологічних знань про український народ та формували фундаментальну основу для продовження етнологічних досліджень на етнічних українських землях.

Іноді результатами етнографічних досліджень були практичні рекомендації щодо вдосконалення окремих систем життєзабезпечення українців на конкретних територіях. Так, в результаті розгляду на сторінках «Хроніки» статті В. Гнатюка «Народня пожива на Бойківщині» автор приходить до наступних висновків, що «Бойки відживляються дуже нужденно, може найгірше між усіми племенами українського народа, тому й висловлює дезідерат, щоб люди, яким се можливо, старалися якось зреформувати сю поживу наліпше, бо дотеперішня не причиняється до піднесеня народнього здоровля, навпаки впливає на дегенерацію народа» [4, с. 5-6]. Відповідні зауваженні піднімали важливу проблему якості харчування на окремих українських землях та покликані були привернути уваги до цієї проблеми з подальшим її вирішенням.

Отже, проведення членами НТШ етнографічних та етнографічно-антропологічних експедицій разом з аналізом їх результатів отримали висвітлення на сторінках «Хроніки», де міститься низка важливих даних в яких подається власне бачення вчених Товариства щодо стану та перспектив розвитку етнологічних досліджень в цій організації.

Крім історіографічних оцінок стану розвитку української етнології в НТШ з боку членів цієї інституції, в «Хроніці» друкувалися низка матеріалів статистичного характеру, що торкалися конкретних результатів отриманих внаслідок етнологічних досліджень. Це, зокрема стосується

звіту про результати етнографічної експедиції Ф. Вовка разом із З. Кузелею та І. Раковським на Лемківщину влітку 1906 р. [7]. Крім переліку обстежених територій в звіті зазначалося, що скрізь «…міряно і фотографовано людей, фотографовано убори, знаряди, хати, старі церкви та иньші замітні річи і розсліджувано житє, звичаї, ношу і мову Лемків…» [7, с. 14]. Крім цього, подавалася загальна кількість зібраних матеріалів за визначеними напрямками наукових пошуків (народний фольклор, звичаї та ін.), а також визначилися території для подальших етнографічних досліджень. Незважаючи на те, що в зазначеному звіті немає оцінок проведеної роботи етнографами НТШ, але виходячи із переліку виконаних завдань можна зробити висновки про масштабність етнографічного вивчення українських земель членами Товариствами та про послідовність реалізації вказаного задуму.

Таким чином, відразу після свого заснування «Хроніки» вміщували багато важливих даних щодо етнографічних досліджень в НТШ. Тут, крім матеріалів про методику та тематику етнографічних досліджень в Товаристві разом з відповідним аналізом результатів цієї діяльності у вигляді оглядів етнологічних праць членів цієї організації, друкувалися відповідні програми та відозви по збиранню етнографічних відомостей про український народ з детальними інструкціями як це потрібно робити, тематикою досліджуваних проблем та вже виданими етнографічними збірками, що повинні були використовуватися аматорами-етнографами у вигляді зразків для подальшої роботи. «Хроніки», які дублювалися німецькою мовою, були одним із основних джерел поширення інформації про пріоритетний напрям наукових досліджень НТШ – збирання етнографічних даних про життя та побут українського народу, його звичаєве право, фольклор та ін. Особливістю «Хроніки» є те, що вони дають можливість простежити крок за кроком як розвивалася українська етнологія в Товаристві. Разом з тим, важливе значення має також аналіз «Хроніки» під історіографічним кутом зору, що дає можливість з’ясувати погляди на цю проблему з боку членів НТШ, які поряд з оцінкою результатів етнографічних пошуків висловлювали власну точку зору щодо значення етнологічних досліджень для українського народу не лише в науковому, але й у суспільно-політичному вимірі, а також щодо перспектив розвитку даного науково напряму в Товаристві.

R. M. Konta

ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY (BASED ON "CHRONICLE OF NTSH")

In the article on the basis of analysis of «Chronicle of NTSh» period of beginning of XX century discusses a problem of collecting ethnographic materials by the members of Shevchenko Scientific Society.

Key words: *Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, «Chronicle».*

Р. М. Конта

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НАУЧНОМ ОБЩЕСТВЕ ИМ. ШЕВЧЕНКО В НАЧАЛЕ XX в. (НА МАТЕРИАЛАХ «ХРОНИКИ НОШ»)

В статье на основании анализа «Хроники НТШ» периода начала XX века рассматривается вопрос собирания этнографических материалов членами Научного общества им. Шевченко.

Ключевые слова: *Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, «Хроника».*

Джерела та література

1. Вовк Хв. Справозданє з етнографічної експедиції 1905 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Вип. IV. - Ч. 24. – С. 22-26.
2. Діяльність секций і наукових комісий в 1901 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Вип. I. – Ч. 9. – С. 8-11.
3. До збирачів етнографічних матеріялів // Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Вип. IV. – Ч. 20. – С. 14-17.
4. Засідання історично-фільософічної секції // Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Вип. II. – Ч. 26. – С. 4-13.

5. Справозданє з антропометричних екскурсий д. Федора Вовка // Хроніка НТШ. – Львів, 1903. – Вип. IV. − Ч. 16. – С. 13-14.

6. Справозданє з антропометричної експедициї д. Хв. Вовка // Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Вип. IV. − Ч. 20. – С. 11-13.

7. Справозданє з етнографічної екскурзії // Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Вип. IV. − Ч. 28. – С. 14-15.

8. Справозданє з етнографічної експедициї // Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Вип. II. − Ч. 10. – С. 31-32.

9. Справозданє з етнографічної експедициї // Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Вип. III. − Ч. 11. – С. 16-17.

10. Справозданє з етнографічної експедициї // Хроніка НТШ. – Львів, 1903. – Вип. III. − Ч. 15. – С. 22-24.

11. Франко І., Гнатюк В. До збирачів етнографічних матеріалів // ЛНВ. − 1904.- Т. XXVIII.- Кн. 10-12. − С. 214-217.

Л. І. Лісунець

УДК 930.2:929Браницькі

МАТЕРІАЛИ ПРО РОДИНУ БРАНИЦЬКИХ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «РУССКИЙ АРХИВ»

В статті проведена систематизація матеріалів особистого походження про Браницьких, опублікованих на сторінках «Русского архива», одного з провідних журналів Російської імперії. Виділені групи джерел і тематичні блоки про життя та діяльність членів родини, охарактеризована кожна з них. На матеріалах поміщених до журналу коротко висвітлена державна діяльність К. Браницького, господарська – О. Браницької, благодійна – Є. Браницької (Воронцової).

Ключові слова: *«Русский архив», мемуари, листи, К. Браницький, О. Браницька, Є. Воронцова (Браницька).*

В сучасній історіографії історія родини Браницьких є досить вивченою темою. Окремі роботи про членів сім'ї, їх життя та діяльність написані ще в дореволюційний і радянський періоди розвитку історичної науки. На сучасному етапі провідними фахівцями в даній області є

В. Перерва [41] та Є. Чернецький [67]. При написанні своїх праць дослідники опиралися на репрезентативну історіографічну та джерельну базу, але матеріали особистого походження ними були залучені слабко. Наявність широкого кола опублікованих у періодичних виданнях спогадів та листів про життя і діяльність Браницьких робить можливим розширити джерельну базу дослідження.

Мета статті полягає у виявленні та опрацюванні матеріалів особистого походження, які стосуються історії родини Браницьких, що були опубліковані в «Русском архиве». Постановка мети роботи вимагає вирішення наступних завдань: встановлення кола осіб, про яких йдеться в джерелах, здійснення класифікації джерельної бази, виділення тем, що висвітлюються, визначення ступеню розкриття тієї чи іншої тематики у спогадах та листах.

«Русский архив» (1863-1917) – російський історико-літературний журнал, на сторінках якого публікувалися мемуари, спогади, щоденники, листи й інші матеріали особистого походження, що висвітлюють політичну та культурну історію Російської імперії кінця XVIII-XIX ст. На чолі видання стояв відомий бібліофіл, історик, літературознавець П. Бартеньов. Товариські стосунки із поетами та письменниками, політичними діячами та його слава як успішного видавця, стали для нього запорукою залучення матеріалів для публікації. На сторінках журналу були опубліковані матеріали, що зображали життя та діяльність багатьох помітних постатей XVIII-XIX ст.: Катерини II, Олександра I, Г. Потьомкіна, В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Воронцова, В. Гоголя та інших. Серед них чільне посіли члени родини Браницьких: Ксаверій Петрович, Олександра Василівна і Єлизавета Ксаверівна.

Францішек-Ксаверій Петрович Браницький (1731-1819), видатний державний діяч, дипломат, з 1774 р. великий коронний гетьман, походив із знатного польського роду і зробив хорошу політичну кар’єру, спочатку при польському потім російському дворі. Під час трьох поділів Польщі К. Браницький служив інтересам Російської імперії. За це йому Катериною II було подаровано білоцерківське помістя та виданий дозвіл на одруження з О. В. Енгельгардт, улюбленою фрейліною імператриці.

Основний масив матеріалів особистого походження, що стосуються постаті К. Браницького, висвітлює його політичну діяльність. Широке

коло джерел однорідних за змістом, проте поліфонічних за видовою ознакою, дозволяє структурувати весь комплекс матеріалів наступним чином: І) спогади і ІІ) епістолярні пам'ятки. Останню групу можна поділити на слідуючі складові:1) листування державних діячів, 2) листування як вид діловодної документації, 3) особисте листування.

Найбільш широким та інформативним є листування державних діячів, що стосується зовнішньої політики Російської імперії останньої третини XVIII ст. Як різнопланове джерело ці епістолярні пам'ятки розкривають також ставлення російських посадовців до особи і діяльності К. П. Браницького.

Листи Катерини ІІ до О. Безбородька та Г.-К. Кайзерлінга розкривають питання її особистого ставлення до К. Браницького, яке цілком залежало від його позиції та участі у політичній грі російської імператриці. «Надсилаю Вам…орден св. Олександра для графа Браницького…Переді мною клопотали про цю відзнаку для нього… Надаю Вам право вручити, або притримати цього ордена, дивлячись на те, що здасться доцільним…» [39, с. 162], – зауважила Катерина ІІ у своєму письмовому дорученні Г.-К. Кайзерлінгу. Її листування з князем О. Безбородьком також засвідчує надії на допомогу К. Браницького у Польщі, але разом з тим і недовір'я до нього [14, с. 148-149]. Позиція імператриці стає зрозумілою, з огляду на те, що К. П. Браницький був важливою фігурою для Російської імперії на «політичній шахівниці». Він міг істотно вплинути на вирішення питання поділу Польщі. В «Листах імператриці Катерини Великої до Рейнгольда Вільгельма фон Польмана» [54, с. 4] та «Листах Катерини ІІ до барона Гримма» [51, с. 141] К. Браницький згадується в числі осіб, які супроводжували її в поїздках, що було проявом прихильності імператриці до нього. Питання довір'я до К. П. Браницького піднімалося і в листах Ф. В. Растопчина до Олександра І, але на відмінну від попередників автор листів запевняв імператора у вірності Ксаверія Петровича російському престолові [48, с. 444].

Друга група, маючи характер офіційних документів підкріплює дані першої. Рескрипт 16 травня 1791 р. та додаток до нього розкривають зміст ролі К. Браницького в планах Російської імперії, згідно питання про третій поділ Польщі. З їх змісту випливає, що він у числі інших впливових осіб

при польському дворі міг підтримати план Росії щодо реконфедерації [65, с. 254]. У розроблених Г. Потьомкіним планах К. Браницький і С. Потоцький повинні були зібрати війська, які в потрібний момент стали б на бік Російської імперії [59, с. 277] Я. І Булгаков, російський посол у Польщі, в таємних листах повідомляв, що К. П. Браницький знайшов людей, котрі виступлять на боці Російської імперії [28, с. 389].

Третя група представлена «Листами М. М. Бантиш-Каменського до князя О. Б. Куракіна», «Листами графа Ф. В. Растопчина до дружини і дочки і замітками про 1812 рік», витягами «З листів О. Я. Булгакова до його брата. 1813-й рік» і «З листів О. Я. Булгакова до його брата. 1814-й рік (вересень-грудень)». Листи М. Бантиш-Каменського стосуються приїзду К. Браницького в складі польської делегації в Росію. На думку автора, К. П. Браницький проявив себе гарним дипломатом. Присутнім на аудієнції у Катерини II, сподобалась виголошена ним промова [56, с. 279]. Листи О. Булгакова та Ф. Растопчина присвячені їх особистим стосункам із К. Браницьким. Перший називав К. П. Браницького своїм товаришем [36, с. 351; 37, с. 554], останній й ж розповів своїй дружині про суперечку між ними, але в основному він ставився до Ксаверія Петровича лояльно [49, с. 476].

Отже, основний масив листування відноситься до останнього десятиліття XVIII ст. і стосується політичної діяльності К. Браницького, частково висвітлюються його стосунки із іншими особами. Особисті риси характеру, сімейне життя, залишилися поза увагою авторів листів.

Більш різнопланову характеристику фігури К. П. Браницького надають мемуари. Марі Даніель Бурре де Корберон у своїх спогадах наголошував на успішності К. Браницького у державних справах, його вмінні вести переговори, красномовності, схильності до веселощів. [31, с. 30]. Легку натуру К. П. Браницького і його любов до забав підтверджують рядки з листа австрійського імператора Йосипа II до маршала Франца-Моріца Лассі, в якому він розповів про те, що коронний гетьман приміряв на себе роль пиріжника при приготуванні їжі Катерині II [53, с. 365].

Яскраву характеристику К. Браницькому надав А. Хршонщевський: «Браницький є типом гульвіси-шляхтича нового крою: мінливих поглядів, прихильник веселощів…» [66, с. 950-951]. «Записки» цього мемуариста

викликають інтерес у дослідників у зв'язку з розкриттям еволюції поглядів К. П. Браницького та причин переходу на російську службу. «Браницький тримався російської партії…із королем він давно був не в злагоді, але в цей час…остаточно розійшовся із Понятовським…Він почав скаржитися шляхті на короля на сеймі в Володимирі-Волинському…прибічники гетьмана взяли на ньому верх, сам він написав королеві протестного листа…», [66, с. 936] – зазначив мемуарист. Подальшу політичну кар'єру К. Браницького висвітлив І. Горновський. Автор бачив К. П. Браницького як відданого та вірного підданого російського престолу [11, с. 554]. Проте М. Муромцев в своїх спогадах надав відмінну характеристику службі К. Браницького. Мемуарист охарактеризував його як бездіяльну особу, що лише заважає справам [9, с. 368]. Подібні судження викладені і в «Записках Мартоса» [22, с. 473].

Розповіді іноземців, що були записані В. П. Горленко [10, с. 246-256], і записи С. М. Сухотіна [33, с. 596-610] ілюструють успішну господарську діяльність К. П. Браницького. В нарисах білоцерківське помістя Браницьких процвітало і приносило прибутки своєму господарю. В. Горленко відзначив великі розміри помістя та його багатство. Окремі епізоди із життя та діяльності К. Браницького поміщені в опублікованих у «Русском архиве» спогадах польського короля Станіслава-Августа, який позиціонував К. П. Браницького як свою довірену особу і друга [12, с. 6; 13, с. 374; 40, с. 0832; 32, с. 513-517].

Олександра Василівна Браницька (1754-1838) – дружина К. Браницького, особистість не менш вагома, ніж її чоловік. Завдяки своїм особистим якостям і протекції Г. О. Потьомкіна, якому вона доводилася племінницею і перебувала під його опікою після смерті батька, О. В. Браницька змогла домогтися прихильності Катерини ІІ і була однією з найвпливовіших осіб при дворі імператриці.

Матеріали, що були опубліковані у «Русском архиве» про О. Браницьку включають в себе широкий спектр історичних джерел: діловодна документація (доповідні записки), мемуарно-епістолярні пам'ятки (спогади, листи), історичні довідки, анекдоти. Але поліінформативність матеріалів обумовлює необхідність взяти за основу структурування тематичні групи.

Теми придворного життя О. Браницької торкалися багато мемуаристів. Найбільш часто вона фігурує в числі найближчого оточення Катерини ІІ, супроводжуючи імператрицю в поїздках, на аудієнциях і т. д. Її ім'я згадується в числі інших наближених у спогадах П. Сумарокова [65, с. 2090], С. Текелі [64, с. 489], А. Грибовського [19, с. 19], історичних розвідках П. Бартеньова [4, с. 16], і М. Ратинського [62, с. 152].

Інтерес викликають «Листи Катерини ІІ до барона Гримма» [50, с. 117], за допомогою яких можна виділити не тільки інформацію про особисте життя О. Браницької, але зробити висновок, що факт розповіді про неї в листах імператриці служить доказом особливого ставлення останньої до своєї фрейліни [51, с. 129-240]. У «Записках А. Грибовського» [7, с. 3], «Листах Катерини ІІ до Тутолміна» [52, с. 2035] представлені деякі відомості про витрати О. В. Браницької при дворі. Частина матеріалів стосується поділу спадщини Г. О. Потьомкіна між нею й іншими спадкоємцями [5, с. 91].

Як особа, наближена до Катерини ІІ, О. В. Браницька виступила в якості респондента для роботи О. А. Шишкова «Анекдоти про Катерину, зібрані...», розповівши про особливості характеру імператриці [1, с. 516]. У подальшому О. Шишков продовжив збирати спогади про Катерину ІІ. В праці «Душа, серце, розум…» він помістив нарис про одну із поїздок імператриці зі своєю фрейліною, в якій стався неприємний казус [18, с. 213-124]. Дану тему продовжив М. Бантиш-Каменський. В одному із своїх листів він розповів про аудієнцію у Катерини ІІ баденських принцес, котрі не могли зрозуміти хто із двох жінок яких вони бачили імператриця. «Її Величність була в простому сюртуці, навпаки О. Браницька вишукана і у діамантах, то принцеси, побачивши їх, не могли зрозуміти, кого прийняти за Государыню» [56, с. 280], – писав М. Бантиш-Каменський. У «Записках видавця «Русского архива» є свідчення, що вона знала про таємне одруження Катерини ІІ і Г. Потьомкіна [16, с. 10; 42, с. 614-615]. Про її близькість з імператорською родиною свідчить й листування. На сторінках «Русского архива» з усього пласту листів були опубліковані тільки два її листи до Марії Федорівні з приводу свого від'їзду з-за хвороби онука [15, с. 475-480]. Особливе ставлення імператорської фамілії до О. Браницької підкріплює і факт візиту Миколи І до Білої Церкви під час своєї подорожі півднем Росії [61, с. 186].

Інтерес дослідників викликають свідчення очевидців про події, що відбувалися в білоцерківських володіннях О. Браницької під час повстання Чернігівського полку. Їх залучення і аналіз роблять можливим не тільки уявити хронологію цієї історичної події в маєтку Браницьких, але й дії господині в цей час. Підполковник Бакуревич у своїх доповідних записках писав, що деякі селяни О. Браницької у Васильківському повіті знаходяться під впливом, ідей розповсюджених С. Муравйовим [3, с. 281]. Поручик Лішин доповідав, що С. Муравйов мав намір зі своїм загоном пограбувати Білу Церкву [3, с. 285]. Безпідставність звинувачень останнього на адресу С. Муравйова довів М. Шугоров. Дослідник провів перехресний аналіз зазначених свідчень поручика Лішина та його подальші звіти і довів хибність його твердження. «Опівдні полк під командуванням С. Муравйова, виступив на дорогу до Білої Церкви… Ходили чутки, що він хотів дістатися до скринь із грішми О. Браницької, але вірогідно, що С. Муравйов йшов, щоб з'єднатися з іншими частинами» [68, с. 261]. Точку зору М. Шугурова підтримав і мемуарист О. Гебель, який також вважав, що грабіжницькі дії С. Муравйова в Білій Церкві лише чутки [30, с. 1724]. Даної позиції притримувався також і автор «Записок Невідомого» (І. Горбачевського) [23, с. 515]

Оцінку господарській діяльності О. Браницької надали М. Бутурлін, П. Граббе та М. Лонгинов. Перший був у захваті від парку Олександрія, розведеного О. В. Браницькою. Мемуарист відзначив добре налагоджене господарство в Білій Церкві [20, с. 11; 21, с. 218]. М. Лонгинов згадував: «Тут (в Олександрії), великий, кам'яний, двоповерховий будинок із багатьма флігелями та павільонами…Але найголовнішою окрасою є парк…» [60, с. 553]. «Олександрійський сад мені здався кращим ніж Софіївський…В Олександрії простір, світло, горизонти, а мистецтво тільки підкреслило гарну природу», – занотував свої враження П. Граббе [29, с. 165]. Таким чином, сучасники віддали належне старанням О. Браницької, відзначили її особистий внесок в облаштування парку Олександрія.

Ґрунтовно мемуаристи підійшли до питання висвітлення особистих якостей О. Браницької. Основні риси притаманні їй зазначили О. Булгаков М. Бутурлін, П. Граббе. М. Д. Бутурлін про свої гостини у О. В. Браницької записав, що його пригостили не досить вишуканим

вином й освітлення в його кімнаті також було не добрим [20, с. 21]. На основі цього він ствердився в думці, що О. Браницька не була щедрою і гостинною, як думали і всі інші. Із думкою М. Бутурліна, що О. Браницькій була притаманна скупість, погоджувався й П. Граббе [29, с. 165]. Можна підсумувати, що в матеріалах особистого походження закріпилася думка про скупість О. В. Браницької, але з іншого боку всі відносилися до цієї риси характеру, як до своєрідного її амплуа. Разом з цим О. Булгаков та М. Бутурлін відмітили прямо протилежне ставлення О. Браницької до своїх рідних. Останній повідомив, що вона одного разу без причини подарувала М. С. Воронцову шубу, котра коштувала кругленьку суму [20, с. 11]. Про щедрість і гарне відношення О. Браницької відносно рідних збереглися згадки М. Лонгинова [38, с. 385] і О. Булгакова [44, с. 208, 211].

До масиву мемуарно-епістолярних пам'яток про О. Браницьку, що були опубліковані на сторінках «Русского архива», належать листи М. Новосельцева [26, с. 263], П. Цицианова [57, с. 2118], Г. Чернишова [46, с. 387], О. Булгакова [45, с. 343; 34, с. 375, 395; 35, с. 207], листування братів Потьомкіних [2, с. 184-209; 55, с. 434], спогади П. Голубєва [24, с. 191] та історична довідка О. Яцмирського [70, с. 211], які містять відомості про її стан здоров'я, поїздки, візити тощо.

Отже, інформація про О. В. Браницьку на сторінках «Русского архива» не знайшла свого повного і всебічного висвітлення. В цілому на достатньому рівні представлена тема її відносин із Катериною II та з рідними. У побутових замальовках представлені основні риси характеру О. Браницької. Сучасники відзначили її розум, хазяйновитість, любов до своїх близьких.

Єлизавета Ксаверівна Браницька (1792-1880), молодша дочка К. П. і О. В. Браницьких, залишила поміж інших дітей подружжя найбільший слід у громадському і культурному житті Російської імперії. У 1819 р. вона вийшла заміж за М. С. Воронцова, майбутнього генерал-губернатора Новоросійського краю. З призначенням його в 1821 р. на дану посаду подружжя оселилося в Одесі, де обидва розгорнули широку громадську та благодійну діяльність, а М. Воронцов і державну.

Найбільш інформаційно насиченою частиною матеріалів про життя Є. Воронцової, опублікованих в «Русском архиве», є мемуари.

Ґрунтовну і об'єктивну (незважаючи на прохолодні стосунки між ними) характеристику їй дав віце-губернатор Бессарабії П. Вігель. Він підкреслив її чарівність, привітність, красномовність. Мемуарист висловив своє бачення стосунків Є. К. Воронцової з О. С. Пушкіним. Він вважав поета лише ширмою для прикриття роману, який мав місце між нею і О. Раєвським [6, с. 170]. Наведені відомості є важливими для подальших досліджень питання стосунків О. Пушкіна і Є. Воронцової, суперечки навколо якого не вщухають.

Короткий нарис про Є. К. Воронцову залишила К. К. Ешліман. Вона торкнулася питання сімейних стосунків Є. Воронцової, згадавши про численні романи подружжя Воронцових і негативне ставлення останньої до своєї невістки (М. Воронцової) [8, с. 355-356].

Важливими джерелами з проблеми, що досліджується є спогади А. Зіссермана про «Федмаршала Князя О. І. Барятинського» [25, с. 456] і «Замітка з приводу життя і служби Є. О. Головіна» М. Щербініна [69, с. 709]. У них висвітлена благодійна і культурно-просвітницька діяльність Є. К. Воронцової у Кавказькому намісництві

Одеський період соціальної практики, що проводила Є. Воронцова, на жаль, не був розкритий мемуаристами. Виняток становлять «Дорожні листи С. Юр'євича...». Висвітлюючи поїздку імператора Миколи І півднем Росії, автор згадав візит монарха в сирітський будинок Одеського жіночого благодійного товариства, де його зустріли Є. Воронцова та Р. Едлінг і отримали схвальний відгук про своє завзяття [17, с. 192].

Значну частину наративів складають листи. Весь епістолярний масив, що стосується життя та діяльності Є. К. Воронцової, опублікований в «Русском архиве», можна поділити на три групи: 1) листи Є. Воронцової, 2) листування членів сім'ї Воронцових з різними особами і 3) листи знайомих, друзів та чиновників воронцовської канцелярії.

Перша група найменша. До неї відносяться листи Є. К. Воронцової до редактора «Одесского вестника» О. Г. Тройницкого з питань соціальної роботи. Інформація, що міститься в них, робить можливим встановити її саморефлексію як керівника благодійної організації та її бачення основ, на яких повинні ґрунтуватися заклади данного типу [27, с. 556-593].

До другої групи належать «Листи графа С. Р. Воронцова до графа Ф. В. Растопчина» та «Листи ясновельможного князя М. С. Воронцова до

професора Одеського Рішельєвського ліцею М. Н. Мурзакевича». В своїх листах С. Воронцов схвалив вибір сина дружини й відзначив добру вдачу Є. Браницької (Воронцової) [47, с. 2233-2234]. В листах М. Воронцова до М. Мурзакевича висловлене занепокоєння Є. Воронцової про стан родинної бібліотеки [58, с. 371].

Серед листів друзів родини та чиновників воронцовської канцелярії інтерес викликають листи О. Барятинського до О. Крузенштерна. Останній був розробником статуту для просвітницьких товариств і закладів, що були засновані Є. Воронцовою в Кавказькому намісництві на благодійних засадах. О. І. Барятинський писав, що Є. К. Воронцова переглянула проект документа і просила внести правки [43, с. 351]. Листування доводить її особисту участь, досвід роботи, власне бачення проблем і завдань благодійної практики. Про численні вечори у домі Воронцових, візити та подорожі Є. Воронцової писав О. Булгаков.

Отже, на сторінках журналу «Русский архив» був опублікований значний комплекс мемуарно-епістолярних джерел з історії родини Браницьких. Із всього масиву матеріалів особистого походження поміщених в часописі, два належать власне представникам цієї фамілії. В цілому ж члени родини Браницьких фігурують у спогадах та листах своїх сучасників. Мемуаристика та листування стосовно Браницьких дозволяє висвітлити особисті риси і державну діяльність К. Браницького, господарську діяльність і стосунки із рідними та близькими – О. Браницької, благодійну – Є. Воронцової. Матеріали особистого походження, що були поміщені у «Русском архиве» не носять вичерпного характеру. Вони вагома частина джерельної бази з історії родини Браницьких, що надає можливість побачити сім'ю очима сучасників. Залучення інших опублікованих джерел та матеріалів архівів дозволять всебічно розкрити місце і роль Браницьких у суспільному житті Російської імперії.

L. I. Lisunets

MATERIALS ABOUT FAMILY BRANYTSKI ON THE PAGES OF THE JOURNALS «RUSSIAN ARCHIVE»

The article deals with the systematization of personal origin of Branytski, published on the pages of the «Russian archive», one of the leading journals of the Russian Empire. The selected group of sources and thematic units about the life and activities of family members, characterized by each of them. On the materials placed in the magazine briefly describes state activities K. Branytskiy, economic – A. Branytska and charity – E. Branytska (Vorontsova).
Key words: *«Russian archive», memoirs, letters, K. Branytskiy, A. Branytska, E. Vorontsov (Branytska).*

Л. И. Лисунец

МАТЕРИАЛЫ О СЕМЬЕ БРАНИЦКИХ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «РУССКИЙ АРХИВ»

В статье проведена систематизация материалов личного происхождения о Браницких, опубликованных на станицах «Русского архива», одного из ведущих журналов Российской империи. Выделены группы источников и тематические блоки о жизни и деятельности членов семьи, охарактеризована каждая из них. На материалах помещенных в журнале кратко освещается государственная деятельность К. Браницкого, хозяйственная – А. Браницкой и благотворительная – Е. Браницкой (Воронцовой).
Ключевые слова: *«Русский архив», мемуары, письма, К. Браницкий, О. Браницкая, Е. Воронцова (Браницкая).*

Джерела та література

1. Анекдоты о Екатерине II, записаные А. С. Шишковым // Русский архив. – 1887. – К. 2. – № 8. – С. 516-518.

2. Братья Потемкины Воронцову. Сообщил А. О. Круглый. // Русский архив. – 1879. – К. 2. – № 6. – С. 184-209.

3. Бунт Черниговского полка // Русский архив. – 1871. – К. 1. – № 1. – С. 257-288.

4. Великая княгиня Елизавета Алексеевна // Русский архив. – 1909. – К. 1. – № 1. – С. 14-25.

5. Вести из России в Англию // Русский архив. – 1876. – К. 1. – № 1. – С. 79-120.

6. Вигель Ф. Ф. Записки /Ф. Ф. Вигель // Русский архив. – 1892. – Кн. 2. – Ч. 6. – С. 3-254.

7. Воспоминания и дневники статс-секретаря Екатерины Великой А. М. Грибовского // Русский архив. – 1899. – К. 1. – № 1. – С. 5-166.

8. Воспоминания К. К. Эшлиман // Русский архив. – 1913. – Кн. 1. – № 2. – С. 327-359.

9. Воспоминания М. М. Муромцева // Русский архив. – 1890. – К. 1. – № 3. – С. 366-394.

10. Горленко В. П. Украина в изображении французов / В. П. Горленко // Русский архив. – 1893. – К. 2. – № 6. – С. 246-256.

11. Горновский И. А. Сто лет назад / И. А. Горновский // Русский архив. – 1904. – К. 2. – № 8. – С. 534-554.

12. Горяинов С. М. Екатерина Великая. Об отношении к Польше. По неизданным Запискам короля Станислава-Августа / С. М. Горяинов // Русский архив. – 1910. – К. 1. – № 1. – С. 244-271.

13. Горяинов С. М. Станислав-Август Понятовский (по его неизданным запискам). Его избрание на престол польский / С. М. Горяинов // Русский архив. – 1909. – К. 2. – № 7. – С. 353-420.

14. Григорович Н. И. Канцлер князь Безбородко / Н. И. Григорович// Русский архив. – 1876. – К. 1. – № 1. – С. 129-198.

15. Два письма графини А. В. Браницкой к императрице Марии Федоровне // Русский архив. – 1892. – К. 2. – № 7. – С. 475-480.

16. Дополнение к статье о браке Екатерины Великой с Потемкиным // Русский архив. – 1911. – К. 1. – № 5. – С. 105-106.

17. Дорожные письма С. А. Юрьевича во время путешествия по России Наследника Цесаревича Александра Николаевича в 1837 году // Русский архив – 1887. – Кн. 2. – № 6. – С. 171-216.

18. Душа, сердце и разум Екатерины Великой или достопамятные о ней сказания собранные Александром Шишковым // Русский архив. – 1907. – К. 1. – № 1. – С. 191-217.

19. Записки А. М. Грибовского // Русский архив. – 1899. – К. 1. – № 1. – С. 1-61.

20. Записки графа М. Д. Бутурлина // Русский архив. – 1897. – К. 2. – № 5. – С. 5-74.

21. Записки графа М. Д. Бутурлина // Русский архив. – 1897. – К. 2. – № 6. – С. 177-256.

22. Записки инженерного офицера Мартоса (окончание) 1812 год // Русский архив. – 1893. – К. 2. – № 8. – С. 449-542.

23. Записки неизвестнаго. Общество Соединенных славян. (И. Горбачевского) // Русский архив. – 1882. – К. 1. – № 2. – С. 435-554.

24. Записки петербургского чиновника старого времени П. И. Голубева (окончание) // Русский архив. – 1896. – К. 1. – № 1. – С. 47-109.

25. Зиссерман А. Фельдмаршал князь А. И. Барятинский / А. Зиссерман // Русский архив. – 1889. – Кн. 3. – № 12. – С. 456-470.

26. Из архива Н. Н. Новосильцева // Русский архив. – 1909. – К. 2. – № 6. – С. 244-271.

27. Из бумаг Александра Григорьевича Тройницкого // Русский архив. – 1894. – Кн. 1. – № 4. – С. 556-593.

28. Из бумаг Я. И. Булгакова (его переписка с князем Потёмкиным в бытность посланником в Константинополе и Варшаве) // Русский архив. – 1905. – К. 2. – № 7. – С. 337-408.

29. Из записной книжки графа П. Х. Граббе // Русский архив. – 1888. – К. 2. – № 7. – С. 45-184.

30. Из записок А. Г. Гебеля (о бунте Черниговского полка) // Русский архив. – 1871. – К. 3. – № 10. – С. 1717-1728.

31. Из записок Корберона. 1775-1780 // Русский архив. – 1911. – К. 2. – № 5. – С. 27-104.

32. Из записок короля Станислава Понятовского // Русский архив. – 1911. – К. 2. – № 8. – С. 513-517.

33. Из памятных тетрадей С. М. Сухотина. 1867 и 1868 годы // Русский архив. – 1894. – К. 1. – № 4. – С. 596-610.

34. Из писем А. Я. Булгакова к его брату // Русский архив. – 1901. – К. 2. – № 7. – С. 339-437.

35. Из писем А. Я. Булгакова к его брату // Русский архив. – 1901. – К. 3. – № 10. – С. 129-207.

36. Из писем А. Я. Булгакова к его брату. 1813-й год // Русский архив. – 1904. – К. 2. – № 7. – С. 342-370.

37. Из писем А. Я. Булгакова к его брату. 1814-й год (сентябрь-декабрь) // Русский архив. – 1904. – К. 3. – № 10. – С. 184-203.

38. Из писем Н. М. Лонгинова к графу С. Р. Воронцову // Русский архив. – 1912. – К. 2. – № 7. – С. 383-416.

39. Из своеручных писем Екатерины Великой к графу Кайзерлингу // Русский архив. – 1912. – К. 2. – № 8. – С. 481-491.

40. Из старой записной книжки, начатой в 1813 году (Ермолов, Багратион, и Милорадович, Новиков, А. М. Пушкин, А. Ф. Орлов, Поццо-ди-Борго. Записки гр. Хотек о Павле, Новелове, Познякове) // Русский архив. – 1873. – К. 1. – № 6. – С. 0832-0846.

41. Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. Перерва. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2010.

42. П. Б. Из записной книжки издателя «Русского архива» / П. Бартенёв // Русский архив. – 1906. – К. 3. – № 12. – С. 613-623.

43. Письма А. И. Барятинского к А. Ф. Крузенштерну // Русский архив. – 1889. – Кн. 3. – № 11. – С. 347-352.

44. Письма А. Я. Булгакова к его брату // Русский архив. – 1900. – К. 3. – № 10. – С. 197-234.

45. Письма А. Я. Булгакова к его брату // Русский архив. – 1900. – К. 3. – № 11. – С. 321-370.

46. Письма во время осады Измаила 1790 года гр. Г. И. Чернышева к князю С. Ф. Голицину // Русский архив. – 1871. – К. 1. – № 3. – С. 385-408.

47. Письма графа Семена Романовича Воронцова к графу Ф. В. Растопчину // Русский архив. – 1872. – Кн. 3. – № 11. – С. 1274-2246.

48. Письма графа Ф. В. Растопчина к императору Александру Павловичу в 1812 году французские подлинники с переводом и примечаниями издателя // Русский архив. – 1892. – К. 2. – № 8. – С. 419-446.

49. Письма графа Ф. В. Растопчина к супруге и дочери и заметки о 1812 годе // Русский архив. – 1901. – К. 2. – № 8. – С. 460-507.

50. Письма Екатерины II к барону Гримму // Русский архив. – 1878. – К. 3. – № 9. – С. 5-128.

51. Письма Екатерины II к барону Гримму // Русский архив. – 1878. – К. 3. – № 10. – С. 129-240.

52. Письма Екатерины II к Т. И. Тутолмину // Русский архив. – 1873. – К. 3. – № 10. – С. 2273-2317.

53. Письма императора Иосифа II к фельдмаршалу графу Ласси во время путешествия в Херсон и Крым в 1787 году // Русский архив. – 1880. – К. 1. – № 4. – С. 356-372.

54. Письма императрицы Екатерины Великой к Рейнгольду Вильгельму фон Польману // Русский архив. – 1888. – К. 1. – № 1. – С. 1-16.

55. Письма к графу Н. С. Потемкину: Шагин-Гирея, гр. Безбородко, кн. Потемкина, В. С. Попова, кн. В. В. Голициной, кн. С. Ф. Голицина и А. Голицина // Русский архив. – 1879. – К. 2. – № 8. – С. 428-441.

56. Письма Н. Н. Бантыш-Каменского к князю А. Б. Куракину // Русский архив. – 1876. – К. 3. – № 11. – С. 257-284.

57. Письма П. Д. Цицианова к Д. Н. Зиновьеву с прим. Н. И. Барышникова // Русский архив. – 1872. – К. 1. – № 11. – С. 2100-2173.

58. Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к профессору Одесского Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // Русский архив. – 1876. – Кн. 3. – №. 11. – С. 362-372.

59. Предложения князя Потемкина о Польских делах с замечаниями Екатерины II // Русский архив. – 1874. – К. 2. – № 8. – С. 269-279

60. Путевые письма Н. М. Лонгинова // Русский архив. – 1905. – К. 3. – № 12. – С. 549-572.

61. Путешествия его императорского высочества князя Николая Павловича по России и за границей 1816-1817 // Русский архив. – 1877. – К. 2. – № 1. – С. 182-220.

62. Ратынский Н. А. Двор и правительство в России в России сто лет назад. Историческая справка / Н. А. Ратынский // Русский архив. – 1886. – К. 1. – № 2. – С.149-176.

63. Савва Текели в России (1787-1788) // Русский архив. – 1878. – К. 3. – № 12. – С. 483-506.

64. Секретные рескрипты Екатерины II князю Потемкину, с предисл., А. Е. Белова // Русский архив. – 1874. – К. 2. – № 8. – С. 225-258.

65. Сумароков П. И. Черты Екатерины Великой / П. И. Сумароков // Русский архив. – 1870. – К. 2. – № 12. – С. 2076-2126.

66. Хршонщевский А. Записки / А. Хрошонщевский // Русский архив. – 1874. – К. 2. – № 8. – С. 898-951.

67. Чернецький Є. Браницькі герба Корчак / Є. Чернецький. – Біла Церква, 2003.

68. Шугуров М. Ф. О бунте Черниговского полка / М. Ф. Шугуров // Русский архив. – 1902. – К. 2. – № 6. – С. 270-302.

69. Щербинин Н. Заметка по поводу очерка жизни и службы Е. А. Головина / Н. Щербинин // Русский архив. – 1872. – Кн. – 1. – № 3. – С. 706-716.

70. Яцмирский А. И. Достопамятная церковь в Яссах / А. И. Яцмирский // Русский архив. – 1896. – К. 3. – № 10. – С. 209-211.

ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Д. П. Урсу

РІЧНИЦЯ НАУКОВЦЯ

Завідуючому кафедрою нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктору історичних наук, професору Олегу Борисовичу Дьоміну виповнилося 65 років. Ювіляр народився 4 квітня 1948 року в славетному місті Путивлі. Його дитинство минуло в іншому, не менш відомому українському місті, – Конотопі, де він закінчив середню школу. 1967 року О. Б.Дьомін поступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, де проявив великі здібності до медієвістики. Це дало підстави керівництву рекомендувати юнака в цільову аспірантуру Інституту загальної історії АН СРСР (м. Москва), де він провів три роки. Його науковим керівником став відомий учений медієвіст доктор історичних наук О.М. Чистозвонов.

Після закінчення аспірантури Олег Борисович повертається до Одеси і з 1 січня 1977 року працює старшим викладачем кафедри стародавнього світу і середніх віків, яку очолював видатний учений професор П. О. Каришковський. Згодом О. Б. Дьомін в тому ж Інституті загальної історії захистив кандидатську дисертацію на тему «Англо-нідерландські відносини середини XVI– початку XVII століть» (1984 р.). Того ж року на запрошення завідуючого кафедрою нової та новітньої історії Д.П. Урсу він перейшов на цю кафедру. Тепер коло його інтересів значно розширилося і набуло справді енциклопедичного масштабу: від міжнародних відносин раннього нового часу та історії Англії він переходить до вивчення історії південних і західних слов’ян. Це сприяло розширенню кругозору молодого науковця, збагаченню його ерудиції. Разом з тим, він не залишає, образно кажучи, і своє «перше кохання» – зовнішню політику Англії. 2001 року О. Б. Дьомін захищає докторську дисертацію «Формування «нового курсу» зовнішньої політики Англії (друга половина XVI – початок XVII ст.». Незабаром він стає професором.

Науковий доробок О. Б. Дьоміна перевищує 200 позицій – книг, розділів в колективних монографіях, статей, рецензій, тез доповідей на міжнародних та регіональних конференціях. Він, цей доробок, має дуже різноманітний проблемно-тематичний, хронологічний і географічний діапазон. Легше сказати, чого ювіляр за 42 роки наукової роботи не досліджував, ані перелічити, чого він вивчав. Його науковим працям притаманні концептуальність і креативність. Це особливо помітно при знайомості з його монографічними дослідженнями. Одна з них – «Біля витоків англійського атлантизму: Зовнішня політика Англії кінця 50-х – кінця 80-х років XVI ст.» (2001). Уперше в українській історіографії використано світо-системний аналіз, який має завданням показати дипломатичну історію окремої держави як складну структуру світових, континентальних і національних інтересів, пріоритетів і протиріч. Вивчення цієї системи дозволяє зробити нові теоретичні висновки та узагальнення. Якщо говорити стисло, то в цій монографії простежені всі рушійні сили та перешкоди процесу піднесення Англії до рівня провідних європейських країн, а згодом – і світової суперпотужної держави.

Інша монографія Дьоміна «Мы пришли дать вам слово: Кирилл и Мефодий в истории славянской культуры» (2003) дає системне бачення світогляду двох визначних діячів слов'янської культури. На основі логічного і фактографічного аналізу спростована помилкова теза про те, що кирилична абетка була розроблена на основі попередньої, глаголічної. Автор переконливо доводить первинність кирилиці.

Багато нового як в залучених джерелах, так і у висновках можна знайти в інших творах О. Б. Дьоміна, зокрема, в розділі «Розбудова міста» в колективній монографії «Історія Одеси» (2007), в передмові до каталогу виставки про славнозвісного Г. Г. Маразлі (2006) та інших краєзнавчих штудіях.

Якщо говорити взагалі, то досягненням О. Б. Дьоміна стало вивчення процесу формування європейської системи міжнародних відносин, початок якого він відніс до 80-х рр. XVI ст. та пов'язав із встановленням структурних зв'язків між західною (Англія) та східною периферією (українські землі Речі Посполитої) Європи. В подальшому він розробляв ключову для слов'янської історії кирило-мефодіївську проблематику. Вона розглядається в контексті міжнародних відносин середини IX ст. та європейських релігійно-культурних

зрушень. Конфесійний, ментальний та культурно-освітній контекст діяльності Кирила та Мефодія дозволив навести аргументи на користь розробленої ним концепції кириличної основи слов'янської писемності. Ці напрацювання вивели О. Б. Дьоміна на питання персональної історії та специфіку дії суспільного та особистого у всесвітній історії. Об'єднуючою проблемою усіх його праць є зосередження на перехідних епохах, явищах та процесах, які відіграли визначальну роль щодо майбутнього розвитку суспільства.

О. Б. Дьомін як науковець і педагог приділяє велику увагу підготовці кадрів вищої кваліфікації. Він наполегливо працює з талановитою молоддю – студентами, магістрантами, аспірантами. Створив справжню наукову школу: під його керівництвом підготовлені 13 кандидатських і одна докторська дисертація. Визнанням авторитету професора О. Б. Дьоміна є те, що він запрошувався опонентом при захисті понад 25 дисертацій, перебував в складі експертної ради по історичним наукам Вищої атестаційної комісії (м.Київ); був і є членом спеціалізованих рад по захисту дисертацій у Києві, Луганську (заступник голови ради), Одесі; він також входив до складу редакційних колегій різноманітних видань, в тому числі Національної Академії Наук України, Дипломатичної академії Міністерства закордонних справ України тощо.

На посаді завідуючого кафедри Олег Борисович здійснює єдино вірну політику гармонійного поєднання досвіду старших викладачів (проф. І. С. Грєбцова, проф. Д. П. Урсу, доц. І. Д. Черних, доц. Т. М. Попова, доц. І. М. Шкляєв, доц. С. В. Мілевич) і молодих, перспективних науковців (А. С. Поспелов, Ю. В. Шахін, С. В. Ковальський, М. С. Ковальська). Він є до всіх доброзичливим і чемним, справжнім другом для одних і учителем – для інших. За час його керівництва пожвавилась науково-видавнича діяльність кафедри. До тих видань, що існували раніш («Новик», «Одесские Воронцовские чтения») додались «Воронцовський сборник», «Альманах історичних досліджень» і «Британская политика и мир: контуры и сторического взаимодействия». Сприяло кафедрі вийти на європейський рівень в учбовій та науково-дослідницькій роботі пожвавлення міжнародної співпраці. Так, 2010 року група викладачів, в тому числі студенти спеціалізації та аспіранти пройшли стажування в Болгарії, знайомилися з постановкою історичної освіти в Софіївському університеті. В травні 2013 року в Німеччині (Гамбурзький університет) відбувся науковий семінар

«Пам'ять і пам’ятникова культура у демократичному суспільстві», в якому прийняли участь П. І. Барвінська, І. С. Грєбцова, О. Б. Дьомін. Кілька місяців пізніше кафедра приймала в Одесі візит німецьких колег. В тому ж році кілька членів кафедри здійснили подорож в Румунію та виступили на науковій конференції Нижньо-Дунайського університету (м. Галац). Бажано, щоб ця традиція не зникла, оскільки мобільність аспірантів і викладачів є більш важливою, аніж студентів.

Закінчити цей стислий нарис хотілось би власними спогадами. Автору цих рядків пощастило познайомитись з ювіляром, коли він був ще абітурієнтом, в серпні далекого 1967 року. Тоді мені довелось приймати у юнака із Сумщини вступні іспити. Я був вражений не тільки ґрунтовністю його знань, але і загальним розвитком, що забагато перевищував інтелект пересічного випускника середньої школи. «Такого самородка, – сказав я собі, – не можна втрачати», – і з легким серцем виставив йому найвищу оцінку.

Інший характерний епізод стався за 20 років потому. Московське видавництво «Высшая школа» надіслало на кафедру для рецензування рукопис підручника професора Л. Ю. Кертмана «История культуры стран Западной и Северной Америки. 1870-1914». Я доручив кільком викладачам познайомитися із текстом і дати свої зауваження. І знову я був приємно здивований тим, що кращий відзив підготував О. Б. Дьомін, який тільки перейшов на кафедру нової та новітньої історії. Тепер я інколи з великим задоволенням читаю на звороті титульної сторінки книги Л. Ю. Кертмана такі слова: *«Рецензенты: кафедра новой и новейшей истории Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова (зав. кафедры проф. Д. П. Урсу); академик А. Л. Нарочницкий (Институтистории СССР АН СССР)».*

Історія – наука кумулятивна; відтак, фахівець високого ґатунку визріває повільно, бо йому треба оволодіти великим обсягом інформації від Геродота до наших днів, а також навичками нашого ремесла. Отже, на відміну від інших наук, в історії вершина творчості настає доволі пізно.

Певен, що Олег Борисович Дьомін як раз сьогодні досяг цієї точки – свою річницю він зустрічає в розквіті творчих сил. Колектив кафедри і факультету щиро вітає його з днем народження та бажає нових успіхів в роботі, міцного здоров’я та довгих років життя.

О. Б. Дьомін

ВІДДАНІСТЬ НАУЦІ ТА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТУ

Слідкувати за перебігом її думок дає професійну насолоду: глибина аналізу та різка зміна викладу, застосування нової термінології, до сутності якої іноді потрібно проштовхуватись із великим напруженням, логіка архітектоніки змісту надають її статтям чи доповідям смак вищого ґатунку. Мимоволі й сам прагнеш піднятись до її рівня. Мати такого спеціаліста – бажання будь-якої кафедри.

Тетяна Миколаївна Попова народилась в родині військовослужбовця в місті Станіслав (сучасний Івано-Франківськ). Примхи долі радянського генерал-майора М. М. Білоконя привели його родину до Одеси. Це місто стало рідним для Тетяни Миколаївни, тут вона закінчила середню школу № 116, тут вона поступила на історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Вибір факультету як майбутньої професії визначився схильністю до творчої діяльності та гуманітарних наук. Немалу роль відіграли й розповіді батька – Миколи Миколайовича – учасника Великої Вітчизняної війни та матері – Клавдії Василівни про події минулого.

Вже в студентські роки Тетяну Миколаївну вирізняло серйозне ставлення до навчання, прагнення докопатись до витоків, розібратись в коріннях явища. Згадую, з яким запалом вона виступала, обґрунтовуючи підходи до вивчення діяльності Івана Грозного. Саме в стінах університету визначилось перше уподобання молодого історика – середньовічна Росія.

Свій трудовий шлях Т. М. Попова починала із викладання суспільствознавства та історії в 1971 році в міському професійно-технічному училищі № 2. Але прагнення досягти вищих професійних щаблів заставило її перейти до Одеського вищого інженерно-морехідного училища. Однак інша професійна спрямованість вузу, відсутність зацікавленості студентів в історичних знаннях спонукали Тетяну Миколаївну повернутись на історичний факультет. Із 1973 року розпочалась історична кар’єра, в позитивному розумінні цього слова, в стінах рідної кафедри – історії СРСР. Спочатку асистент, старший

викладач кафедри історії СРСР, а потім із 1980 року кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства – такі перші роки діяльності молодого викладача.

В 1983 році Тетяна Миколаївна захистила кандидатську дисертацію «Роль радянської періодичної преси у вирішенні задач відновлювального періоду 1921-1925 рр. (на матеріалах півдня України)». І тут вона виявила творчий самостійний підхід до вирішення конкретних питань теми. В радянській історіографії не прийнято було наголошувати на такому явищі, як «криза преси». Між тим матеріал, з яким працювала Тетяна Миколаївна постійно вказував на поширеності кризових ознак, навіть на вищому державному рівні. Але науковий керівник професор М. Ю. Раковський був категорично проти використання цього терміну, навіть як згадки. Він спеціально відправив Т. М. Попову до Москви в Інститут історії СРСР Академії наук СРСР для консультацій. Проте й рекомендації провідних академічних спеціалістів не переконали молодого науковця і в дисертації вона розглянула питання «кризи преси». Щоправда, опоненти не звернули уваги на це дражливе положення.

Джерелознавчі аспекти теми дисертації були не випадковими. Тетяна Миколаївна читала курс джерелознавства і цим пояснювалось її переведення на кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства, що створила в 1980 році декан факультету, професор З. В. Першина. Викладання першої частини курсу історіографії завідуюча кафедрою доручила доценту А. Д. Бачинському, який не мав особливого бажання його читати. А Т. М. Попова не прагнула продовжувати читати курс джерелознавства. На такому тлі відбувся обмін із А. Д. Бачинським курсами і Т. М. Попова стала викладати історіографію. Це й визначило подальший науковий та викладацький шлях Тетяни Миколаївни.

В 1985 році Т. М. Попову призначили заступником декана по науці і вона із ентузіазмом активно і творчо керувала науково-дослідницькою студентською роботою. В 1987-1988 роках Тетяна Миколаївна виконувала обов’язки завідуючого кафедрою історії УРСР, історіографії та джерелознавства, читала нові курси. Під час перебування на факультеті підвищення кваліфікації Московського державного університету імені М. Ломоносова прийняла участь у підготовці збірки до 200-ї річниці штурму Ізмаїла.

В 1990 році Т. М. Попова повернулась на кафедру історії СРСР як основний факультетський спеціаліст-історіограф. З цього часу розпочався найбільш плідний період наукового та викладацького життя Т. М. Попової. Вона стала вченим секретарем ради історичного факультету, членом правління Одеського товариства краєзнавців, розгорнула краєзнавчу роботу. Вже в кінці 1980-х років з'явились її чисельні краєзнавчі публікації. Поступово їх переважаюча тематика зосередилась довкола історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету та Одеського інституту народної освіти. Фактично, саме Тетяна Миколаївна виступила відкривачем конкретно-історичних пошуків відносно долі більшості одеських істориків Імператорського Новоросійського університету. Бо на слуху були тільки декілька прізвищ так званих прогресивних істориків, а про інших – воліли не згадувати.

Краєзнавчі публікації та історико-біографічні дослідження, що стали з'являтись із 1988 року, виявились щаблем до основної наукової проблеми, що визначила творчі акценти досвідченого вченого. На початку 1990-х років тільки окремі аспекти теоретичної історіографії опинились в полі зору нечисленних українських історіографів. Т. М. Попова, можна сказати, потужно увірвалась до кола історіографів. Чого коштують її термінологічні пошуки! Тільки один приклад – застосований нею термін інституалізація дисципліни настільки міцно увійшов до мови українських істориків, що вже й геть важко подумати як без нього обходились.

Вінцем досліджень Т. М. Попової стала монографія «Історіографія в особах, проблемах, дисциплінах. Із історії Новоросійського університету», що була опублікована в Одесі в 2007 році. Схвальні рецензії підтвердили і так наочно представлений високий рівень роботи. Конкретно-історичний матеріал у поєднанні із теоретичними узагальненнями дав той сплав, який й визначає авторське фундаментальне вирішення проблеми. Для одеських істориків вона знаменна тим, що авторка вперше подала такий глибокий процес інституалізації окремих дисциплін історичної науки в рамках Новоросійського університету. Але зважаючи на те, що подібну роботу все ще не зробили науковці інших університетів пострадянського простору, її книга представляє певний взірець і для істориків європейського загалу.

Можна багато говорити про внесок Тетяни Миколаївни в розвиток історичної науки, але це справа майбутніх спеціальних досліджень. Проте безсумнівний її доробок, крім вже вищесказаного, в сфері історичної біографістики та персональної історії, теоретичному осмисленні історіографічного процесу, створенні біціллізнавства як окремого напряму історичних досліджень тощо.

Людиною іншого виміру назвав Тетяну Миколаївну один із викладачів нашої кафедри. Отож факультет і кафедра нової та новітньої історії бажають Вам залишатись на цій висоті і ще довгий час гідно представляти одеську історичну науку в європейському науковому просторі.

О. Б. Дьомін

ПРОФЕСОРУ ФЕДІРУ ОЛЕКСАНДРОВИЧУ САМОЙЛОВУ – 65 РОКІВ

Дисциплінований, працьовитий, відповідальний, уважний, цілеспрямований, добрий, неконфліктний, комунікабельний, організований, емоційний – ось перші слова, що приходять на думку, коли мова заходить про Федора Олександровича Самойлова. Таким він залишається і сьогодні, незважаючи на те, що у вересні 2013 року Федір Олександрович за станом здоров'я перестав працювати на кафедрі.

Ф. О. Самойлов народився 12 грудня 1947 року в місті Одеса, закінчив місцеву середню школу № 106. В 1966 році поступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Після закінчення навчання з вересня 1971 року він розпочав працювати вчителем історії Татарбунарської середньої школи Одеської області. Та вже через два місяці його призвали до Радянської Армії. Строкову однорічну службу Ф. О. Самойлов проходив в лавах Групи радянських військ у Німеччині на території Німецької Демократичної Республіки. Зразу після демобілізації в листопаді 1972 року він поступив у заочну аспірантуру кафедри історії СРСР та розпочав викладати на підготовчих курсах при університеті. Але було прагнення до більш серйозної роботи і в 1973 році Федір Олександрович

перейшов на роботу завідуючого кабінетом Одеського інженерно-будівельного інституту.

Проте бажання працювати за спеціальністю перемогло і з 1974 року Федір Олександрович зайняв посаду асистента кафедри історії СРСР. Усе подальше життя Ф. О. Самойлова виявилося пов'язаним із цією кафедрою. Тут він під керівництвом доцента П. Г. Чухрія захистив в 1981 році кандидатську дисертацію «Участь робітничого класу УРСР в управлінні виробництвом в роки восьмої п'ятирічки». Тут розпочалось його адміністративне зростання: із вересня 1982 року він став заступником декана історичного факультету. Праця із деканом, професором З. В. Першиною була гарною школою життя та управління учбовим процесом. Як згадував Федір Олександрович, інколи бувало так, що він прокидався о третій – четверній годині ночі і починав згадувати, що не зроблено або ж, що і як потрібно роботи впродовж наступаючого дня і як доповідати декану.

В 1970-1980-х роках Ф. О. Самойлов приймав активну участь у суспільному житті університету та факультету: був відповідальним секретарем Одеського обласного відділення Товариства радянсько-угорської дружби, яке базувалось в університеті, головою профспілкового бюро факультету, заступником секретаря партійної організації факультету, виконував обов'язки декана факультету.

Із жовтня 1988 року, після виходу професора М. Ю. Раковського на пенсію, Федір Олександрович став завідуючим кафедри історії СРСР, яка в 1991 році отримала назву кафедра історії Росії та СРСР. З грудня 1993 року по вересень 1996 року він перебував в докторантурі, працюючи над темою «Інтелігенція України під час революції 1905-1907 рр.». Туди Федір Олександрович поступив як знаний науковець, маючи більш ніж сорок наукових публікацій. Проте завершити докторську дисертацію перешкодили стан здоров'я та незалежні від Федора Олександровича зовнішні обставини. Однак це не завадило йому повноцінно працювати на факультеті. Із жовтня 1996 року він очолив об'єднану кафедру нової та новітньої історії (кафедра історії Росії та СРСР формально влилась до неї).

В науковому багажі Ф. О. Самойлова різноманітні за жанром, характером та обсягом роботи. Він співавтор ряду колективних праць: «История городов и сел Украинской ССР. Одесская область», «Поступь Великого Октября», «Одесский університет. 1865-1990», «Історія Одеси», автор навчальних

посібників «Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.)», «Історія Одещини й Одеси другої половини XIX – початку XX ст.». Федір Олександрович виступив упорядником двох збірок документів: «Новороссийский университет в воспоминаниях современников» (1999), «Крепость эта такова, что к ней ни с какой стороны не подступиться…». Белгород-Днестровский и его окрестности в воспоминаниях современников» (2002). Ці роботи, так само як і численні статті, доповіді та тези охоплювали різноманітні питання південної регіональної історії Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття. Особливо близька йому історія Новоросійського університету, висвітленню якої він присвятив багато уваги.

Колеги по кафедрі та факультету бажають Федору Олександровичу Самойлову міцного здоров'я, плідної творчої праці та оптимістичного настрою.

О. Б. Дьомін

ПАМ'ЯТІ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛЬОВИЧА ГОНТАРЯ (1934-2012)

Кремезний світловолосий чоловік неспішно крокує в кінець коридору другого поверху. Туди, де в той час розміщувалась кафедра «Історії СРСР». І, як завжди, із ним невеликий жовтого кольору портфель. Але більше він запам'ятався своєю посмішкою – привітною, дещо іронічною, але завжди відкритою до спілкування. Невдовзі посмішка переходила на все обличчя: особливо промовисто сміялись очі, потім брови і чоло. Це не означало, що він не міг бути суровим і навіть жорстким, та простота спілкування і безпосередність створювали йому імідж людини з вулиці.

Але в дійсності справжньою його сутністю були вроджена інтелігентність і внутрішня культура (я ніколи не чув, щоб він підвищував голос), що поєднувались із людяністю і професіоналізмом. Всі ці якості частково були вроджені, частково набуті впродовж життя, яке він пройшов, не ухиляючись від труднощів, але й не поступаючись бажанням стати і бути істориком.

Олександр Васильович народився в Одесі в сім'ї викладачів 21 жовтня 1934 р. Батько – Василь Максимович після закінчення Одеського інституту народної освіти (спадкоємця Новоросійського університету) викладав фізику і математику в учбових закладах міста. Мати – Антоніна Григорівна вчителювала в одеських школах, викладаючи українську мову і літературу. Від батьків Олександр Васильович успадкував потяг до знань, порядність та працьовитість. Їм він завдячував рано виявленим інтересам до гуманітарних наук, теплим відношенням до людей, високим рівнем ерудованості та порядністю.

Вже в роки навчання на історичному факультеті Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (1953-1958 рр.) Олександр Васильович виявив задатки науковця і журналіста, які невдовзі визначили його подальше життя. Він спочатку спеціалізувався на кафедрі історії СРСР, але закінчував вже кафедру історії УРСР (після її утворення в 1957 році) під керівництвом її завідуючого, кандидата історичних наук, доцента С. М. Ковбасюка, учня академіка М. Є. Слабченка. В студентські роки його виділяло прагнення досягти професійного рівня, оволодіти якомога більшим обсягом знань. Відмінний рівень успішності органічно поєднувався із активною участю в суспільному житті факультету, співпрацею із університетською газетою «За наукові кадри».

Після закінчення університету за державним розподілом О. В. Гонтар почав працювати сільським вчителем Лісянської середньої школи на той час Бородинського району Одеської області. Подальший його трудовий шлях пов'язаний із різними установами та вузами Одеси. В 1960-1963 роках як науковий співробітник та керівник музею Арктичних китобійних флотилій «Слава» та «Радянська Україна» він сприяв розгортанню пошукової та наукової роботи щодо відтворення життя одного із провідних напрямів тогочасного морського життя Одеси. Тісна співпраця музеєзнавця із колективами моряків-китобоїв привела його до роботи в Одеську обласну раду професійних спілок. Робота інструктором (1963-1971 роки) дозволяла йому накопичувати матеріал, який автором подавався до редакції загальносоюзного профспілкового журналу «Радянські профспілки» (місто Москва), громадським кореспондентом якого він став в ці роки. Праця одеських моряків висвітлювалась ним і на сторінках одеських газет.

Проте привитий в стінах історичного факультету потяг до наукового пошуку, занурення у профспілкове життя дозволили йому вдало поєднати місце роботи і життєві інтереси. В 1967-1971 роках він навчався в заочній аспірантурі при кафедрі історії профспілок СРСР Вищої школи професійного руху (місто Москва) під керівництвом професора П. Кабанова. Успішне закінчення аспірантури дозволило О. В. Гонтарю в 1971 році перейти на викладацьку роботу до Одеського інституту інженерів морського флоту. Нова робота дала досвід вузівської праці та дозволила завершити кандидатську дисертацію «Участь профспілок України в організації та управлінні соціалістичним виробництвом у відбудовчий період (1921-1925 рр.)». Усі ці роки Олександр Васильович не поривав зв'язків із історичним факультетом і цілком природнім став захист його дисертації в 1974 році в спеціалізованій раді Одеського державного університету імені І. І. Мечникова.

Отож закономірнім наслідком наукового зростання став перехід О. В. Гонтаря на роботу до університету на посаду відповідального редактора багатотиражної газети «За наукові кадри». Ось де знадобився його досвід журналіста і студентської участі в роботі газети. Та бажання продовжити наукову роботу перемогло і в 1977 році, коли відкрилась вакансія на кафедрі історії СРСР, О. В. Гонтар перейшов туди старшим викладачем.

Впродовж майже шістнадцяти років Олександр Васильович працював на кафедрі історії СРСР, а потім історії народів Росії та СРСР. Тут він пройшов шлях від старшого викладача до професора кафедри. О. В. Гонтар жваво реагував на зміни в житті радянського суспільства, приймав активну участь в суспільному житті університету та факультету, виконував обов'язки вченого секретаря історичного факультету, вів широку лекторську роботу.

Зміна суспільних настроїв у роки так званої перебудови сприяли поглибленню тематики його наукової роботи, вихід на питання, які радянська історична наука обходила або ж подавала виключно в ідеологічному ракурсі. Проте й кардинально поривати із розробленою раніше проблемою він не збирався. Отож в центрі його наукових пошуків опинились місцеві ради народних депутатів часів непу та будівництва засад соціалістичного ладу як інструмент формування радянської системи державного управління. Джерельні розшуки в архівах обласних центрів та столицях республік дозволили йому зібрати невідомі історичному загалу матеріали про життя в Радянському Союзі міжвоєнного часу та подати новий погляд на

складні, суперечливі події процесу створення соціалістичної системи в окремій країні. Захищена в 1991 році в Київському університеті імені Т. Шевченко докторська дисертація «Міські ради України: історія становлення та розвитку (1920-1930-ті роки)» стала для історичної науки Одеси певним дороговказом, прикладом творчого підходу до історичного матеріалу, показом можливостей розкутої історичної думки.

В нових історичних умовах незалежної України Олександр Васильович виступив із ідеєю створення кафедри історії слов'янських народів, але обставини і люди не дозволили її реалізувати. Можливо це стало одним із вирішальних чинників його переходу на посаду завідуючого кафедри українознавства та культурології Одеського державного медичного університету. За роки перебування на цій посаді (1993-1999 роки) він фактично створив нову кафедру, враховуючи перебудову суспільних наук, що тоді відбувалась. Визнанням плідності напруженої адміністративної роботи стали отримані Почесна грамота Міністерства охорони здоров'я України в 1995 році та знак «Відмінник освіти України» Міністерства освіти України в 1997 році.

Його досвід адміністративної перебудови викладання суспільних та гуманітарних наук у вищій школі виявився затребуваним і в інших навчальних закладах Одеси. У 2000 році Олександр Васильович прийшов професором кафедри соціально-економічних дисциплін до Одеського інституту внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України. А вже наступного року він зайнявся організацією і очолив кафедру історії державності України та українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ. В ньому О. В. Гонтар, крім того, виступив і як організатор історичної науки. Завдяки його наполегливості вдалося започаткувати в 2005 році міжнародні наукові конференції «Революції XX-XXI ст. в Україні: співзвуччя епох». Вони викликали значний інтерес у молодих науковців та широкий розголос серед наукової історичної спільноти України. В них втілився творчий характер Олександра Васильовича, його прагнення до широких узагальнень на тлі достовірного історичного матеріалу.

Визнанням наукових та громадських надбань Олександра Васильовича стало включення його до складу спеціалізованих рад по захисту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальності

«Політичні науки» при Одеській національній юридичній академії та зі спеціальностей «Історія України» та «Всесвітня історія» при Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Здобутком О. В. Гонтаря став і захист кандидатських дисертацій його аспірантів. Не менш вагомим було його членство в редколегіях ряду знаних наукових видань, таких як «Вісник Одеського інституту внутрішніх справ», «Юго-Запад Одессика – Південний Захід. Одесика», «Південноукраїнський правничий часопис» тощо.

Наукова тематика робіт Олександра Васильовича починаючи із публікацій до кандидатської дисертації хронологічно вкладається в першу половину XX століття і достатньо чітко окреслюється проблемою становлення та розвитку нової української державності. Навіть торкаючись подій історії XIX століття він неодмінно розглядав їх із точки зору державності. Тематично його науковий шлях розпочався із історії професійних спілок та робітничого класу, але потім еволюціонував до питань державного управління. Органи народної освіти, керівництво економікою в роки перетворень 20 – 30-х років XX століття, роль партій в системі міського управління в роки їх функціонування, національна політика через призму діяльності міських рад, нарешті, системний розгляд історії появи та поширення міських рад в контексті будівництва соціалістичного суспільства в СРСР та формування тоталітарної системи – ось далеко не повний перелік основних питань, якими плідно займався Олександр Васильович впродовж більш ніж сорока п’яти років наукової та викладацької роботи. І завжди О. В. Гонтар пам’ятав, що він є випускником історичного факультету, при можливості заходив в будинок факультету, згадував сторінки минулого факультету.

Для усіх, хто знав Олександра Васильовича Гонтаря він назавжди залишиться в пам’яті як людина глибокої освіченості, порядності, доброзичливості, втіленням радянської та української інтелігенції.

Наукове видання

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 24

Верстка – О. І. Карлічук

Підп. до друку 26.12.2014. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 11,86. Тираж 100 пр.
Зам. № 1078.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua